

Vlado Valenčič

ŽIDJE V PRETEKLOSTI LJUBLJANE

199 strani tekoče

26 opombe

225 strani po 2000 znakov

450.000 znakov = 13 fol

A

K A Z A L O

I. Od naselitve do izгона (1327 - 1515)	1
1. Naselitev Židov	1 1-8
2. Pravni in socialni položaj	14 8-14
3. Gospodarska dejavnost	22 14-23
4. Izgon Židov	38 23-27
II. Od izгона do začetka 19. stoletja	46
1. Stiki s tujimi Židi	46 28-38
2. Merkantilizem in prosvetljenstvo ter spremembe v položaju Židov	56 38-53
III. Omejena naselitev ob Maksimilijanovem privilegiju (1813 -1867)	71
1. Med francosko Ilirijo in letom 1848	71 54-68
2. Od marčne revolucije do državljanskih pravic (1848 -1867)	89 68-79
IV. Doba svobodnega naseljevanja do prisilne izselitve (1867 -1941)	101
1. Do leta 1918	101 80-91
2. Od nastanka Jugoslavije do druge svetovne vojne (1918 - 1941)	112 91-105
V. Odnosi Slovencev do Židov in židovstva ter antisemitizem	127 106-138
Die Juden in der Vergangenheit von Ljubljana (Zusammenfassung)	130
I. Von der Ansiedlung bis zur Vertreibung (1327-1515)	160
II. Von der Vertreibung bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts	168
III. Die beschränkte Ansiedlung unter Maximilians Privilegium (1813-1867)	174
IV. Die Zeit der freien Niederlassung bis zur zwangsmässigen Ausweisung (1867-1941)	181

Opombe posebej str. 1-27

I. OD NASELITVE DO IZGONA (1327-1515)

1. Naselitev Židov.

Valvasor je zapisal, da so Židje v Ljubljani leta 1213 na novo zgradili sinagogo in sicer krasnejšo, kot je bila prejšnja. To so zmogli, ker so bili zelo bogati; na veliko so trgovali z Benečani, Ogri in Hrvati.¹ Valvasorjeve vesti so ponavljali in delno po svoje dopolnjevali Richter, Dimitz, Vrhovec, Müllner, Kessler-Podgorjanski, Gruden in, menda kot zadnji, Vrhovnik.² Prevezel jih je tudi Scherer, ki se je ukvarjal z zgodovino Židov v avstrijskih deželah.³ Znani pisani viri niso potrjevali vesti o ljubljanskih Židih v tako zgodnji dobi, tudi sicer ni za nje nikakih dokazov. Kos je k Valvasorjevim vestem pripomnil, da se ne dajo preveriti in so bržkone napačne ali izmišljene.⁴

Če bi verjeli Valvasorju, da so si Židje leta 1213 obnovili sinagogo, potem bi morali njihovo naselitev v Ljubljani postaviti vsaj v drugo polovico 12. stoletja. To pa bi bilo kvečjemu nekaj desetletij po letu 1144, ko se Ljubljana v virih prvič omenja, in več desetletij pred 1243, ko se prvič imenuje mesto. Ljubljana je šele v 12. stoletju postala pomembna kot središče uprave zemljiške posesti vojvodske rodbine Spanheimov, tedaj najmočnejših zemljiških gospodov na Kranjskem. Razvijati se je začela tudi kot tržišče za bližnjo in daljnjo okolico. Ko je sredi 13. stoletja deželnoknežja oblast prišla v roke Spanheimovca, je bilo rešeno tudi vprašanje političnega središča kranjskega teritorija v korist Ljubljani. V mestu se je začelo naselevati plemstvo, ustanavljati samostani in urejati cerkveno središče.⁵

Ni verjetno, da bi imeli Židje že ^{kranjsko} ~~pomembno~~ gospodarsko vlogo

v dobi, ko je Ljubljana kot mesto šele nastajala. Po svoji dejavnosti, zlasti trgovanju in denarnih poslih, so bili navezani na gospodarska in prometna središča. V srednji Evropi so se naseljevali skoraj izključno v mestih.⁶ Ljubljana pa je bila v 13. stoletju šele na začetku svojega mestnega razvoja in bi komaj mogla nuditi možnosti za trgovske in denarne posle v večjem obsegu.

V štajerskih mestih, kjer so Židje v srednjem veku imeli močnejše in gospodarsko pomembnejše naselbine, so se pojavili v 13. stoletju.⁷ V Mariboru se prvič omenjajo leta 1277, verjetno so se naselili nekaj prej, ker so tedaj imeli v mestu že svojo četrt.⁸ Ptuj, pomembnejše trgovsko mesto, je imel staro židovsko skupnost, židovska hišna posest se omenja leta 1286.⁹ Tudi v koroških mestih je izpričana najstarejša naselitev šele v drugi polovici 13. stoletja. V Brežah, kjer je bila najpomembnejša kovnica v alpskih deželah, je židovska zemljiška posest dokazana leta 1255. Istega leta se Židje omenjajo tudi v Beljaku, ki je bil že pomemben kot trgovsko središče, imel je tudi kovnico in mitninske urade. Za Št. Vid, tedanje glavno mesto dežele, so prve vesti o navzočnosti Židov iz leta 1295 in 1297, iz Celovca pa iz leta 1293. Nekakšna izjema je bil Velikovec. V tem mestu se je ohranil sicer nagrobnik predstojnika židovske občine, ki naj bi bil iz začetka 12. stoletja. Toda po tem času ni vse do leta 1292 nikakih vesti o Židih, tako da je upravičen dvom o stalni njihovi navzočnosti za to vmesno obdobje.¹⁰

V času, ko so se Židje začeli naseljevati v štajerskih in koroških mestih, ni o njih na Kranjskem še nikakih vesti. Proti koncu 13. in v začetku 14. stoletja so se na področju denarnih in kreditnih poslov v tej deželi uveljavili toskanski bankirji. Z njimi je bila v poslovnih stikih rodbina ljubljanskih Porgerjev. Ti so imeli trgovsko družbo in se ukvarjali z bankirskimi posli. Trgovska družba Porgerjev je bila v trajni poslovni zvezi s koroško-tirolskimi in goriškimi deželnimi knezi, oglejskim patriarhom, z nekaterimi samostani in domačim plemstvom.¹¹

V začetku dvajsetih let 14. stoletja so Porgerji prišli v ^{finančne} težave. Razen poslovnih neuspehov so bili vzrok težav poostreni cerkveni predpisi glede oderuštva, ki so prepovedovali jemanje obresti. Krščanske bankirje so omejevali pri posojanju denarja, zato je to poslovanje čedalje bolj prehajalo na Žide.¹²

Henrik Koroški, iz rodu goriških grofov, tedanji deželni gospod na Kranjskem, je dovolil skupini Židov iz Čedad in Gorice naselitev na Kranjskem in sicer v enem izmed mest pod njegovo oblastjo, ki si ga sami izberejo. Člani te skupine so bili Manuel, sin pokojnega Bonfanta, zdravnik magister Bonaventura, sin pokojnega zdravnika magistra Jakoba, Aron sin pokojnega Iserla, Pilgrim, Jeremijeva sinova Jakob in Bonaventura ter njihovi tovariši. Jeremijeva sinova Jakob in Bonaventura se omenjata med goriškimi Židi ter sta torej prišla iz Gorice. Obenem z dovoljenjem naselitve je bilo skupini Židov dovoljeno, da vodijo v Ljubljani banko za posojila na zastavo.¹³ Listina Henrika Koroškega je bila objavljena z letnico (1327). Vendar je bila verjetno izdana vsaj dve leti prej, kajti v dveh čedadskih listinah iz leta 1325 se ^{om}enjata zdravnik Bonaventura in Manuel kot tedaj v Ljubljani živeči osebi.¹⁴ K skupini čedadskih Židov je pripadal verjetno tudi Bonhum, ki se skupaj z Bonaventuro in Pilgrimom omenja v listini iz leta ~~1338~~¹⁵.

O življenju in delu skupine priseljenih čedadskih in goriških Židov imamo nekaj vesti le za dobro desetletje njihovega bivanja v Ljubljani. Nanje se povrnemo v poglavju o gospodarski dejavnosti. Banka za posojila proti zastavi je namreč kmalu prenehala kot deželnoknežji regal.¹⁶ To je najbrž židovski družbi, če ne vzelo pa vsaj zmanjšalo možnosti za gospodarski obstoj. O njej ni nikakih nadaljnjih poročil, iz Čedad in Gorice priseljeni Židje so zapustili Ljubljano. Vrnili so se v mesta, od koder so prišli, saj so v času bivanja v Ljubljani ponovno zahajali v Čedad in Gorico.¹⁷ Novo priseljeni Židje se omenjajo za njimi šele leta 1350.

Tudi glede novega židovskega priseljevanja v Ljubljano imamo malo podatkov. Ti so v objavah maloštevilnih listin, največ zadolžnic, ki so jih dolžniki izdajali židovskim posojevalcem denarja, in drugih listin v zvezi s posojili, vzetimi pri židovskih upnikih. Za drugo polovico 14. stoletja mi je bilo na voljo 35, za celo 15. stoletje pa 20 objavljenih listin oziroma registrov. Nekaj listin je bilo objavljenih v Gradivu za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, regeste listin iz Auerspergovega arhiva je objavil Komatar, listine iz Haus-, Hof- und Staatsarchiva na Dunaju pa je prepisal oziroma priredil regeste M. Wenninger in sem jih imel na nazpolago v tipkopisu.¹⁸ V listinah in registih iz časa 1350-1399 se omenjajo Eferl (Efferlein, Offerlein) in njegov brat Izak (Eysak, Eisak), leta 1366 naveden kot umrli, Emanuel (Maendlein, Maendel), Fraduc (Fradusch, Fraducz, Fradwsch) in njegov brat Elija (Elyas, Elias), Hačim (Chaczim, Chadgim), Židinja Estera (Estiern), Smojel (Smoyel, Smoel) sin Eferla, Aron in Nasan (Nassan).¹⁹

Vseh deset navedenih imen je v listinah, ki se nanašajo na v Ljubljani živeče Žide kot posojevalce denarja. Seveda to ne pomeni, da so z njimi zajeti vsi Židje, ki so se tedaj v Ljubljani ukvarjali s posojanjem denarja, še manj pa, da je z njimi zajeta vsa tedanja židovska skupnost v mestu. Dolžniki iz zadolžnic in drugih listin v zvezi s posojili so bili plemiči ali duhovniki, ni pa omembe meščanov in kmetov. Gotovo so tudi pripadniki teh dveh stanov potrebovali denarna posojila, ki jih je bilo v tedanjih gospodarskih razmerah mogoče dobiti predvsem pri Židih. En razlog, da ne najdemo omemb o meščanskih in kmečkih dolžnikih je pač v pomanjkanju ohranjenih listin in druge dokumentacije. Drugi razlog, da ni več pisemenih dokazov o židovskih posojevalcih denarja je tudi v najbrž številnih posojilih na zastavo, za katere niso napravljali nikakih listin. Med listinami je tudi nekaj takih, ki je v njih navedeno, da so upniki Židje.

ni navedeno ime ali pa manjka omemba njihovega bivališča in jih ne moremo z gotovostjo uvrstiti med ljubljanske.

Gotovo so bili med Židi zastopani tudi kakšni drugi poklici ne le posojevalci denarja. S prvo skupino čedaških in goriških je prišel tudi zdravnik Bonaventura. Pri poznejših naselitvah se taki primeri ne omenjajo, dasi so najbrž bili, manjka pač o njih dokumentacija. Ritualni razlogi so zahtevali, da so za lastno preskrbo židovskega prebivalstva nekatere poklice opravljali židovski obrtniki. Zato so bili v večjih židovskih občinah židovski mesarji, peki, brivci in krojači.²⁰

Osem od Židov, ki so živeli v Ljubljani v drugi polovici 14. stoletja, je omenjenih v listinah z datumi med 1350 in 1370, torej so se priselili predvsem v tem času, le dva se omenjata pozneje. O izvoru teh priseljenih Židov nimamo dosti podatkov, pa še tisti, ki so nam znani, nam ne dajejo jasnega odgovora na vprašanje, od kod so posamezniki prišli. Tako je Hačim (Chaczim) bil v listini iz leta 1345 omenjen skupaj s celjskim Židom Schebleinom. V več listinah iz časa 1351-1370 pa je omenjen skupaj z bratom Mošom (Mosch, Musch). Leta 1356 je navedeno, da sta iz Celja. Listina iz leta 1359 pa navaja Hačima skupaj s Fraducom in Elijo kot ljubljanske Žide. Toda pozneje naletimo nanj ponovno skupaj z Mošom, torej je bil zopet v Celju.²¹ Mosch in Hačim sta bila med najpomembnejšimi židovskimi bankirji, njujine poslovne zveze so segale od Dunaja do Trsta. Zdi se, da sta nekaj časa imela v Trstu trgovsko poslovalnico pod vodstvom tamkajšnjih Židov. Oba sta večkrat potovala, Hačim se je leta 1360 dalj časa mudil v Trstu po poslih s svojo židovsko služinčadjo, brat Moš je bil leta 1370 na Dunaju, kjer sta imela hišo.²² Hačim je torej prišel v Ljubljano iz Celja, kamor se je pozneje tudi vrnil. Od kod je prišel v Celje ostane nepojasnjeno. Glede na poslovne zveze s Trstom in Dunajem, bi mogli domnevati, da sta ^{bila} brata iz enega omenjenih mest.

V srednjem veku, v času, ko je bilo prebivalstvo močno vezano na kraj svojega porekla, so bili Židje ^{njegov} tisti del, ki je bil najbolj mobilan. Ta mobilnost ni bila le v zvezi z njihovim negotovim pravnim položajem ali morda občasnim preganjanjem kot pripadnikov tuje vere in tujega naroda, temveč tudi v zvezi z njihovo glavno pridobitno dejavnostjo, to je s trgovino na daljavo v zgodnjem srednjem veku in z njihovimi denarnimi posli v poznejših stoletjih.²³ Preseľjevanju so bili podvrženi tudi Židje, ki so prišli v Ljubljano. Eferl in sin Smojel sta se odselila v Maribor.²⁴ O drugih Židih, ki so do leta 1370 prišli v Ljubljano pa ni nikakih vesti, brez dvoma so zapustili Ljubljano in se preselili v druga mesta.

Od leta 1378, ko je bil omenjen Žid Nasan, pa do leta 1431 ne poznamo nobenega novo doseljenega Žida. Mislim, da ni vzrok morda v pomanjkanju arhivskega gradiva, v katerem bi našli dokaz o njihovem bivanju v Ljubljani, temveč da so jo za nekaj desetletij dejansko zapustili. To misel mi potrjujejo regesti listin iz Auerspergovega arhiva. V tem arhivu so tudi listine, v katerih so omembe Židov v Celju, Mariboru in drugih mestih. Vendar za dobo od leta 1380 do 1425 je ena sama listina z omembo Žida. Druga zanimivost v arhivskem gradivu pa je, da se v začetku 15. stoletja množijo listine o posojilih, pri katerih posojevalci denarja niso bili Židje ampak krščjani. Zato smemo zaključiti, da se je stevilo Židov na našem ozemlju dejansko zmanjšalo in da je k temu pripomoglo zmanjšanje pridobitnih možnosti Židovskega prebivalstva zaradi konkurence krščanskih posojilodajalcev.

Do enakih zaključkov so prišli tudi avtorji, ki so se ukvarjali z zgodovino Židov v sosednih avstrijskih deželah. Približno od leta 1320 imamo o Židih pogostejše vesti. Vsi družbeni sloji, v 14. stoletju predvsem plemstvo in duhovščina, deloma še meščanstvo, v 15. stoletju pa močneje tudi kmečki podložniki so dobivali posojila pri

Židih. Teda j so Židje bili skoraj izključno le posojevalci denarja, redko so v virih izpričani tudi trgovski posli. Preokret je prišel v sedemdesetih letih 14. stoletja. Kanonična prepoved jemanja obresti je začela popuščati; višji družbeni sloji so bili vedno manj navezani na židovski kredit, ker so začeli sami posojati denar. Velika, kolikor toliko varna in donosna posojila so odpadla, Židom so ostala majhna negotova potrošna posojila pripadnikom nižjih slojev. Wadl, od katerega posnemam te ugotovitve, opozarja tudi na preganjanja Židov, ki so ponekod mogla vplivati na njihovo odseljevanje.²⁵

Po preteku več kot pol stoletja se v znanih virih omenja bivanje Žida v Ljubljani šele leta 1431. Ta je bil Jaklen (Jeklein), sledili so mu do leta 1435 Leben (Lebl), Jakob, z omembo Žid iz Ljubljane stanujoč v Mariboru, Baroch (Weroch), Chalmian, Amon, Salan (Schalam) in kot zadnji leta 1490 Nachman. Razen Amona, ki je omenjen v listini o zamenjavi hiše, in Salana, ki je bil obdolžen žalitve meščana, so vsi drugi navedeni v raznih posojilnih listinah.²⁶ Jaklen, ki je v tem razdobju omenjen kot prvi, je bil že leta 1435 v Mariboru, glede Nachmana iz leta 1494 pa je omemba, da je zaradi neprimernega dejanja skrivaj pobegnil iz Ljubljane.²⁷ Šest od navedenih Židov se je pojavilo v Ljubljani med 1431 do 1451, Salan in Nachman pa v zadnjem četrtletju 15. stoletja.

Seveda ni izključeno, da ne bi bil v Ljubljani v tem času še drugi Židje. Tako Valvasor omenja nekega Žida iz Ljubljane, ki je leta 1446 skupaj s štirimi drugimi podpisal pri židovskem sodišču v Mariboru izjavo, da so vsi dolгови članov družine Lamberg plačani in njihove zadolžnice nične. Od podpisnikov izjave navaja Valvasor imena Žida iz Maribora in Radgone, glede Židov iz Judenburga, Št. Vida (na Koroškem) in Ljubljane pa pravi, da so podpisi tako zamazani, da niso več čitljivi. Zato ne vemo, ali gre za novega, še neznanega ljubljanskega Žida, ali pa je bil podpisnik izjave kateri izmed že znanih

Po Valvasorjevi navedbi je bila listina datirana z letom 5206 po ustvaritvi sveta, kar pa je napačno postavil v leto 1278 po Kristusu.²⁸

Tudi v drugi polovici 15. stoletja je dolga časovna vrzel, v kateri nimamo poročil o morebitni prisotnosti in dejavnosti Židov v Ljubljani. Objavljeni regesti listin iz Auerspergovega arhiva omenjajo v prvi polovici 15. stoletja več ljubljanskih Židov in tudi iz drugih mest, toda iz druge polovice stoletja ni nobenega. Tudi posojilne listine so le redke. Zdi se, da tedanje razmere niso bile ugodne za dajanje ali najemanje posojil, torej ni bilo poslov in zaslužka za židovske posojevalce denarja. Razen tega so bili Židje, kot je bilo že omenjeno, delno izrinjeni iz kreditnega denarnega poslovanja, v katerem so se vedno bolj uveljavljali kristjani. Tudi se je v teku 15. stoletja na splošno poslabšal pravni in gospodarski položaj Židov. Vladar jih ni več ščutil v toliki meri kot prej, povečal pa je njihova davčna in druga bremena.

Leta 1447 je kralj Friderik III. proglasil za nično dolžno pismo Jošta Ostroviškega (der Schenk von Osterwitz) v korist ljubljanskega Žida Lebla, ki ga je odstopil Židu Barohu. Iz vladarjeve odločitve ni razvidno, da je bil dolg poravnan in iz kakšnega razloga je bilo dolžno pismo proglašeno za nično.²⁹ Če dolg ni bil poravnan, dolžnik pa je bil oproščen vseh obveznosti, je bilo tako upniku zaseženo imetje. Deželni knez je na ta način plemiškemu vazalu poplačal morebitne usluge ali pa izkazal svojo milost na račun židovskega bankirja. Taki primeri menda niso bile izjeme. Leta 1469 je cesar Friderik III. ukazal, da se naloži Ljubljanskim Židom plačilo dolga enemu svojih vojaških najemnikov v znesku 107 funtov 7 šilingov denaričev in obresti 65 ogrskih zlatih goldinarjev in 60 denaričev.³⁰ Gotovo so tudi take izredne finančne obremenitve odvrčale Žide od naseljevanja v deželi, kjer niso videli pogojev za gospodarski obstoj.

Novi predpisi so začeli tudi omejevati Žide pri njihovem kre-

ditnem poslovanju. Najbrž na zahtevo ljubljanskega meščanstva je leta 1489 cesar Friderik Židom prepovedal sklepanje pogodb za posojila na zemljišča in hiše brez dovoljenja deželnega glavarja. Take pogodbe, sklenjene brez dovoljenja, so bile nične.³¹

Čedadski in goriški Židje so se naselili v Ljubljani z dovoljenjem in verjetno tudi na pobudo deželnega kneza, ki jim je obenem dal privilegij za banko, ki bo dajala posojila na zastavo. Dovoljenje se je glasilo na vso kranjsko deželo in ne le na Ljubljano. Za Žide, ki so se naselili pozneje, nam niso znana dovoljenja za naselitev. Zdi se, da ni bilo posebnih ovir, če so se židovske družine preselile le v drugo mesto pod istim deželnim knezom. Tako imamo primere, da so se ljubljanski Židje preselili v Maribor, najbrž pa so se tudi v Ljubljano priseljevali Židje iz sosednih avstrijskih dežel. Več listin izpričuje, da so Židje iz štajerskih in koroških mest imeli poslovne stike z ljubljanskimi, zato je skoraj gotovo, da se je kateri vsaj začasno naselil tudi v Ljubljani. To je toliko bolj verjetno, ker so pogosto menjavali svoja bivališča, ne da bi bili k temu prisiljeni zaradi ogrožanja njihovega gospodarskega ali fizičnega obstoja. V kolikor pa je bilo posameznemu Židu dan privilegij, pa mu ni določal za bivališče konkretnega kraja, če je podelitelj privilegija imel več mest.³²

bila ljubljanska v zvezi, tako npr. je bilo židovsko sodišče v Mariboru pristojno tudi za ljubljanske žide.¹⁷

Srednjeveška židovska naselbina ni zapustila ^{razen uličnega imena} nobenih vidnih sledov, ki bi se ohranili do današnjih dni. Ljubljanski židovski nagrobni spomeniki nam ~~danos~~ niso znani, dasi imamo zanesljivo pričevanje, da so leta 1683 enega odkrili. Po poročilih Valvasorja in Dolničarja so izkopali židovski nagrobni spomenik 2. aprila 1683, ko so popravljali cesto pred Karlovškimi vrati, kot piše Valvasor, oziroma proti Rakovniku, kot poroča Dolničar, ki je še dodal, da je ~~pot~~ popravljaval Fabjanič in jo obsadil z drevjem. V zapisniku mestnega sveta, ki je dovolil Fabjaniču dela na cesti, je ta označena kot pod grajskim hribom proti Rakovniku.¹⁸ Valvasor in Dolničar sta v zvezi z odkritjem nagrobnega spomenika izrazila domnevo, da je bilo na tem kraju židovsko pokopališče.³³ Na osnovi omenjenih navedb ni mogoča ~~zanesljiva~~ točna lokalizacija kraja, kjer so našli nagrobni spomenik in kjer naj bi bilo židovsko pokopališče. Zelo verjetno pa je, da je bilo ob Karlovški cesti med grajskim hribom in Golovcem, kjer je sedaj Gruberjev prekop. Tedaj ga še ni bilo in je bilo dovolj prostora za pokopališče majhnega obsega. Ni znana usoda nagrobnega spomenika, ki so ga našli leta 1683; najbrž je izgubljen. To je toliko bolj obžalovati, ker ni več verjetno, da bi se na omenjenem kraju mogli odkriti še kakšni drugi spomeniki židovske preteklosti.

Židje so se naselili na Novem trgu, ki je bil eden izmed treh delov srednjeveškega ljubljanskega mesta. Njihova četrt je obsegala okoliš današnje židovske ulice in židovske steze. Bila je ob mestnem obzidju ter ob Ljubljani¹⁹ v bližini vicedomskega dvora.³⁴ Naselitev na Novem trgu je bila verjetno utemeljena v zemljiško posestnih razmerah v tem mestnem delu; zemljišče je bilo povečini v posesti deželnega gospoda. Del Novega trga je prišel v posest nemškega viteškega reda, ki so mu ga ⁶ ~~prepustili~~ ⁷ Spanheimovci, ⁸ tedanji deželni ⁹ gospodje, ¹⁰ v začetku ¹¹ v začetku 13. stletja ¹² prepustili Spanheimovci, tedanji deželni

³⁶³⁵
3 gospodje
13.stoletja.

Še potem ko so prišli Židje v Ljubljano, je deželni knez podeljeval hiše in dvore v tem mestnem delu.³⁶⁴ Na Novem trgu je imel svoj sedež vicedom, namestnik deželnega kneza, vendar so vesti o vicedomovi hiši v tem okolišu šele iz konca 15.stoletja.³⁷²² Židava velike vicedomove stavbe – skupaj s pripadajočim zemljiščem je po katastrski meritvi zavzemala 1325 kvadratnih sežnjev (4765 m²) – kaže, da je deželni gospod na Novem trgu tedaj še razpolagal z obsežnejšo zemljiško posestjo.³⁸²³ Upravičena je domneva, da je Židom, ki so prišli v Ljubljano z njegovim dovoljenjem in so bili pod njegovim posebnim varstvom, v tem okolišu odkazal zemljišča ali hiše za njihovo naselitev.

Ugotovitev, da je bila židovska četrt v okolišu Židovske ulice in steze, nam še ne pojasni, v kakšnem obsegu so Židje ta okoliš dejansko naselili. Z nazivom Židovske ulice in steze niso vedno označevali po obsegu istega okoliša. Danes je njihov obseg drugačen, kot je bil npr. konec 18.stoletja. Popisi hiš iz leta 1798 navajajo pod "Judengasse" poleg hiš, ki so ob sedanji Židovski ulici podštevilkami 1, 3, 5, 6 in ob Židovski stezi 3, 4, 6 in 8 tudi še hiše na Jurčičevem trgu št. 2 in v Čevljarski ulici št. 1, 2 in 3. Hiše Židovska ulica št. 2 in 4 ter Židovska steza št. 1 in 2 so v seznamih iz 1798 navedene v Gosposki ulici.³⁹²⁴ Hiši, ki sta stali na stavbiščih že omenjenih hiš v Židovski ulici št. 2 in 4, sta bili sredi 18.stoletja prezidani v eno s sosednima hišama ob Gosposki ulici, kjer sta bili izkazani pod št. 1 in 3. Hiša na Židovski stezi št. 2 je nastala okrog 1755 iz dveh hiš. Prezidani iz dveh v eno sta bili tudi hiši v Čevljarski ulici št. 3 (že v 16.º stletju) ter Jurčičev trg št. 2 (okrog 1720).⁴⁰²⁵ Prvotno so bile hiše na Židovski ulici in stezi pritlične ali enonadstropne. Še konec 18.stoletja so bile tam tri pritlične in pet enonadstropnih hiš, ki so jih od tedaj razen ene vse nadzidali v dvo- ali tri-

nadstropne. Gradbene spremembe so povečale stanovanjski prostor, povečalo pa se je tudi število stanovalcev. Leta 1660 je bilo na "Platea Judaica" 19 družin in 104 osebe, leta 1754 so v 12 hišah ob "Jugendgasse" našteali 28 družin ter 187 prebivalcev.⁴⁴²⁸ Vendar ni gotovo, ali gre v obeh primerih za isti obseg židovske ulice. Glede na gradbeni razvoj in gibanje ~~prebivalstva~~ naseljenosti smemo domnevati, da je bilo v 14. in 15. stoletju, ko so židje še živeli v Ljubljani, število prebivalcev tega okoliša manjše kot npr. leta 1660.

Vesti o židih v Ljubljani skozi dve stoletji po naselitvi kažejo, da so bili le manjši del prebivalstva v četrti, ki je ohranila njihovo ime. Ni znano, koliko in katere hiše so bile židovske. Le glede hiše ob židovski stezi št. 4 se je ohranilo izročilo, da je na njenem mestu stala sinagoga.⁴⁴²⁷ Hiša na židovski stezi št. 4 je ob prvi numeraciji hiš imela številko 290 in je bila ena izmed redkih hiš v tem okolišu, ki ~~xx~~ niso bile patidenčne.⁴⁴²⁸ Patidenčne so bile hiše, postavljene na zemljiščih, ki so jih imeli meščani v dednem zakupu po mestnem pravu in so od njih plačevali mestu kot zemljiškemu gospodu zakupnino enega krajcarja na leto. Zakupnino je pobiral mestni sodnik ob mestnih večah (Banntaiding), od teh je dobila v popačeni obliki naziv patidenk. Patidenčno zemljišče je bilo pod mestno jurisdikcijo, nepatidenčno je bilo pod oblastjo drugih zemljiških gospodov.⁴⁴²⁹ Zemljišče, kjer je stala sinagoga, torej ni bilo pod mestno jurisdikcijo, bilo je gotovo pod jurisdikcijo deželnega gospoda, ki je židom na tem ozemlju dovolil naselitev. Verjetno so židje naselili še druge nepatidenčne hiše v tem okolišu. Take so bile hiše židovska steza št. 6 (prva numeracija št. 291), Jurčičev trg št. 2 (št. 293, ta hiša je bila okrog 1720 prezidana iz dveh v eno), Čevljarska ulica št. 1 (št. 296), Čevljarska št. 2 (št. 294) in Čevljarska št. 3 (št. 297, že v 16. stoletju nastala iz dveh hiš).⁴⁴³⁰ V okolišu židovske steze in ulice je bilo to=

rej pred prezidavami sedem hiš, ki niso bile patidenčne. V teh hišah, od katerih je ena služila za molilnico, pri tedanjem obsegu - bile so kvečjemu enonadstropne - ni moglo živeti dosti več kot isto toliko družin. Če je torej upravičena domneva, da so židje stanovali predvsem v nepatidenčnih hišah, je bilo v Ljubljani le malo število židovskih družin. Mogoče je, da so si židje pridobili tudi kakšno patidenčno hišo in v njej živeli. Vsaj za 15. stoletje je znan primer, da je žid zamenjal hišo s kristjanom in sicer celo zunaj židovske četrti.

Kot so bile v istem okolišu poleg patidenčnih hiš nepatidenčne, tako so bili tam židje sosedi meščanov. Židovska četrt v Ljubljani torej ni bila pravi geto, kjer bi židje živeli popolnoma ločeno od krščanskega prebivalstva. Ločitev je bila izvedena le tako, da niso stanovali v istih hišah skupaj s kristjani. Židovskega prebivalstva ni bilo toliko, da bi naselilo vse hiše tudi v tedanjem manjšem obsegu ob Židovski ulici in Židovski stezi ter morebiti še na Jurčičevem trgu in Čevljarski ulici. Zato je v tem okolišu gotovo prevladovalo krščansko prebivalstvo. Pa tudi vsi židje niso vedno živeli v tej četrti, njihove hiše so bile tudi v drugih delih mesta. Sredi 15. stoletja je imel žid Amon z ženo Rifko hišo zadaj za kapelo sv. Nikolaja, to je za sedanjo stolno cerkvijo, ki jo je potem zamenjal z duhovnikom Kristijanom Jakučom za njegovo hišo.⁴⁶ V vicedomskem urbarju iz leta 1496 je omenjen Jud Tischler kot posestnik hiše pripadajoče vicedomskemu stolpu Padav. Hiše stolpa Padav so bile v Hrenovi in Rožni ulici ter v njuni okolici, torej je ta žid tudi živel zunaj židovske četrti.⁴⁷ V tem pogledu Ljubljana ni bila izjema. V Mariboru so židje tudi živeli zunaj svoje četrti; mariborske davčne knjige kažejo, da so v času 1455-1460 židje pridobili v notranjem mestu 11 hiš od kristjanov.⁴⁸ Izključne židovske četrti so bile urejene pove-

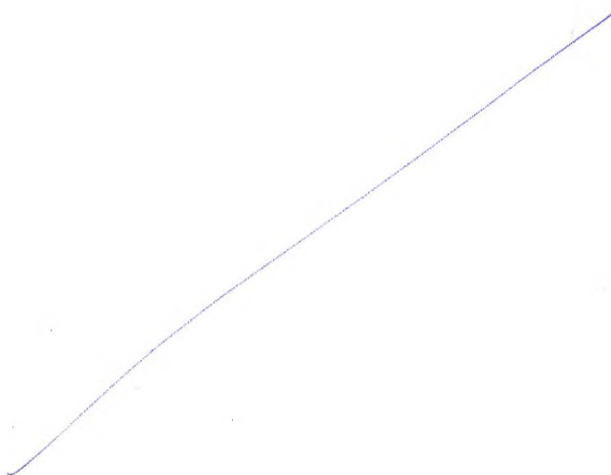
čini šele potem, ko je koncil v Baslu leta 1434 sprejel predpise o strožji ločitvi kristjanov od židov. Pod vplivom teh predpisov se je pozneje razvila posvetna zakonodaja o getih. ^{49/34}

Z naselitvijo židov v okoliših sedanje židovske ulice jim je bila naložena dolžnost, da utrjujejo in vzdržujejo mestno obzidje ob njihovi četrti, to je ~~xxx~~ od vicedomove hiše (na mestu univerze) do Ljubljaničnice, ter stolp, ki je z njim bilo obzidje zaključeno ob vodi na današnjem Dvornem trgu. ^{50/35} Čeprav židovska ulica in steza nista bili izključna židovska četrt, je bilo židovsko prebivalstvo, zlasti pa sinagoga za njo toliko značilno, da so ulico imenovali kot židovsko. V virih se ime židovske ulice (Judengasse) pojavi prvič šele leta 1517, kar je bilo dve leti potem, ko so bili židje že izgnani iz Ljubljane. ^{51/36}

2. Pravni in socialni položaj.

V listini iz leta ^{okoli} (1327), ki je z njo Henrik Koroški dovolil židom iz Čedad in Gorice, da se naselijo ^{na Trnavskem v kateri so bili mestu} v Ljubljani, jim je zagotovil vse pravice, ki so jih imeli od njega že pismeno potrjene. Te pravice niso znane, verjetno niso bile povsem enake splošnim pravicam, ki so bile priznane židom v drugih deželah. Za to govori določba, da za nje ne bi veljalo, kar bi bilo določeno za žide v nemških deželah. Sicer pa je listina iz leta ^{okoli} (1327) imela še nekaj posebnih določb, zlasti glede posojilnih poslov, ki so bili glavno opravilo židov. Ta določila so bila: Zastavljeni predmeti se jim v njihovih hišah niso smeli zaseči. Ni se jim moglo osporavati tistega, za kar so imeli listino. Dolge jim je bilo treba plačati z enakim denarjem, kot je bil posojen, z drugim pa le, če so bili s tem sporazumni. V dokaznem postopku proti židom sta bila kot priči potrebna en kristjan in en žid. Niso bili dolžni posojati deželno knežjim organom in ne nikomur drugemu brez

zastave, ki so ^{jo} bili pripravljeni sprejeti. Razen njih ni imel nihče drug pravice posojati denar. Škoda, ki bi jim nastala po nasilju, jim bi morala biti povrnjena. Za zločine bi bili kaznovani Židje, ki bi jih izvršili, drugi ne bi trpeli škode. V primeru, da bi se v Nemčiji glede Židov kaj spremenilo, zanje ne bi veljalo. Zadnja določba naj bi preprečila poslabšanje njihovega pravnega položaja ali pa nove davčne obremenitve. Z dovoljenjem naselitve je bil skupini čedadskih in goriških Židov združen izjemen privilegij, to je monopol za posojanje denarja. Podelitev takega privilegija je bila dana v pričakovanju znatnih finančnih koristi za deželnega kneza. Leta 1330 je bil ljubljanskim Židom podeljen nov privilegij: če so dolžniku že obračunali njegov dolg, niso bili dolžni, da bi ga še ponovno obračunavali. Obenem je bilo naročeno ljubljanskim sodnikom, da ščitijo to židovsko pravico. Po smrti Henrika Koroškega je izključna pravica za dajanje posojil prenehala in z njo tudi banka, ki po izgubi monopola verjetno ni več računala z uspešnim poslovanjem.¹

zastave, ki so jo bili pripravljeni sprejeti. Razen njih ni imel nihče drug pravice posojati denar. Škoda, ki bi jim nastala po nasilju, jim bi morala biti povrnjena. Za zločine bi bili kaznovani židje, ki bi jih zagrešili, drugi ne bi trpeli škode. *glej str 7 in vso notranjo*

posobnost
~~Iz časa po omenjeni listini manjkajo vesti o kakšnem spleš-~~
~~tem urejanju pravic kranjskih židov.~~ Potem ko je Kranjska po smrti
 Henrika Koroškega pripadla Habsburžanom, *na novo pridobane židje* so ~~jih~~ verjetno obra- *vn*navali
 tako kot v drugih habsburških deželah. V teh pa je položaj židov v
 glavnem ^{urejal} židovski red iz leta 1244; izdal ga je avstrijsko-štajerski
 vojvoda Friderik II., zadnji Bamberžan. Izdan je bil za Avstrijo, ki ji
 je tedaj pripadala tudi Štajerska in del Kranjske. V tridesetih členih
 je obravnaval med drugim posojilne in zastavne pogoje, podsodnost, do-
 kazni postopek in kazenske določbe za razne protižidovske delikte.
 Kot zastavo so židje smeli sprejemati premičnine in nepremičnine.
 Ukradene in z ropom prisvojene predmete, ki so jim bili za- *st*stavljeni,
 so bili dolžni izročiti le proti plačilu posojenega zneska in more-
 bitnih obresti. Če kristjan pri židu ni rešil svoje zastave in ni plačal
 obresti v roku enega meseca, je smel posojilodajalec zahtevati obrest-
 ne obresti. Obrestna mera je bila določena na 8 denaričev od funta,
 kar je bilo 173.33% na leto. V primeru, da dolžnik ni v enem letu rešil
 svoje zastave, žid za njo ni bil več odgovoren. Če je žid posodil denar
 na posest in pisma zemljiških gospodov in je to dokazal s pismom in
 pečatom, mu bi vojvoda to posest izročil ter ga ščitil pred vsako silo.
 V pravnih sporih z židom je potreboval kristjan za dokazovanje kot
 priči enega kristjana in enega žida; žid je dokazoval proti kristjanu
 s prisego. Židje so bili izvzeti iz podsodnosti mestnega sodnika ter
 so bili podvrženi vojvodu ali njegovemu komorniku. V pravnih sporih s
 kristjani in v kazenskih zadevah, tako med kristjani in židi kakor tu-
 di med židi samimi, je zanje veljala podsodnost židovskemu sodniku, ki

pa ni smel nastopiti uradoma, temveč le na tožbo stranke. Pod težkimi kaznimi je bilo prepovedano oskrunjenje židovskega pokopališča, obmetavanje sinagoge s kamenjem, nasilje proti ~~židovskemu~~ židovskemu, ugrabitev židovskega dečka, kršenje hišnega miru ter rop ali nasilni odvzem zastavljenih predmetov. Glede plačevanja mitnine so bili židje izenačeni z meščani kraja, kjer so živeli.²

Židovski red iz 1244 je tudi pomemben, ker kaže, da so avstrijski deželni knezi sicer cesarju in nemški državi pridržano pravico varstva Židov (Judenregal) v svojih deželah že takrat izvajali kot svojo vladarsko pravico. Leta 1254 je izdal nov židovski red češki kralj Přemysl Otakar, katerega oblast je nekaj časa obsegala tudi skoraj vse slovensko ozemlje. Prirojen je bil v glavnem po Friderikovem z nekaterimi dodatki in spremembami. Tako ni določal najvišje obrestne mere, pač pa je določitev obrestne mere prepuščal dogovoru med strankami. Predpisoval je vrnitev posojila v enakem novcu, kot je bilo dano. Prepovedal je, da bi nadlegovali žide ob njihovih praznikih z odplačevanjem zastavnih posojil. Na novo je bilo prepovedano obdolževati žide, da uporabljajo človeško kri pri verskih obredih. Ta prepoved se je sklicevala na papeške konstitucije glede Židov iz leta 1246 in 1247. Leta 1255 je Otakar izdal za svoje dežele nov židovski red, ki se je tesno naslonil na Friderikovo. Manjkala je le določba glede skrunjenja židovskih pokopališč, vanj tudi nista bili sprejeti določbi Otakarjevega židovskega reda iz leta 1254 o spoštovanju židovskih praznikov ter prepoved obdolžitev o obredni uporabi človeške krvi. Toda tudi ta židovski red je Otakar leta 1268 menjal in obnovil prvega iz leta 1254. Ko je Habsburžan Rudolf premagal Otokarja, je izdal leta 1277 židovski red, ~~iz Otakarjevega reda iz leta 1254, ki je soglašal s Friderikovim iz leta 1244, iz Otakarjevega je bila~~ ki je soglašal s Friderikovim iz leta 1244, iz Otakarjevega je bila

prevzeta le določba o upoštevanju židovskih praznikov.³

Privilegij iz leta (1327), ki je dovolil naselitev Židov na Kranjskem, je imel nekaj enakih določb kot židovski redi Babenberžana Friderika II., Premisla Otokarja, ~~in Habsburžana~~ in Habsburžana Rudolfa, npr. glede vračanja posojil v enakem denarju in prič v dokaznem postopku. Omenjal pa ni posebnega židovskega sodišča in tudi privilegij iz leta 1330, ki je določal, da dolžniki Židov ne morejo zahtevati ponovnega obračunavanja svojih dolgov, je naročal ~~le~~ ljubljanskim sodnikom, da to upoštevajo. Tako naročilo se je moglo nanašati le na že obstoječo sodno oblast ne pa na kakšno novo židovsko sodišče. Židovska sodišča za reševanje sporov med Židi in kristjani je predvideval splošni židovski red, vendar ta predpis je bil neobvezen in ga niso izvajale vse židovske skupnosti. Židovsko sodišče so tvorili židovski sodnik, ki je bil od deželnega kneza imenovan uradnik, z židovskimi in krščanskimi prisedniki. V Ljubljani ni bilo židovskega sodišča, najbrž zato, ker je bila židovska skupnost maloštevilna.⁴

Na Slovenskem Štajerskem, kjer je bilo več in tudi močnejših židovskih skupnosti, sta bili židovski sodišči prvotno le v Mariboru in na Ptuj, kjer pa je bilo opuščeno in je ^{leta} ~~le~~ 1480 poslovalo le mariborsko sodišče. Tudi na Koroškem ni bilo židovskih sodišč, dasi je več mest in trgov imelo precejšnje židovske občine. Dogajalo pa se je, da so bili dolžniki židovskih posojevalcev denarja klicani pred židovska sodišča na Štajerskem. Tako so se ljubljanski Židje včasih obračali na sodišče v Mariboru.⁵

Iz prvih desetletij po naselitvi Židov v Ljubljani je znanih več primerov, da je bilo v zadolžnicah določena sodna oblast, ki sta si

se ji pri posojilnih pogodbah podvrgla židovski upnik in krščanski dolžnik. Sodišče je v skladu s tedanjo prakso v denarnih poslih izbral židovski posojevalec denarja. Tako je bil večkrat določen za sodnika deželni glavar ali ljubljanski mestni sodnik.⁶ V primerih, ko je bil dogovorjen za sodnika glavar, so bili dolžniki tako fevdalci kot tudi meščani. Sredi 15. stoletja se je na Štajerskem s protizidovskim razpoloženjem pojavil odpor zoper privilegirano židovsko sodstvo. Do tedaj so bila židovska sodišča pristojna za vse spore privatnopravnega značaja med Židi in kristjani in sicer tudi za stanovalce s predpravicami. Pristojnost židovskih sodišč je omejil leta 1447 tudi ukaz Friderika III., ki je odredil, naj sodišče deželnega upravitelja rešuje spore plemstva in duhovščine z Židi, ne glede na stranko, ki toži; prisedniki tega sodišča so bili le kristjani.

Židje tudi ne bi smeli uveljavljati pri židovskih sodiščih terjatev proti krščanskim dolžnikom, ki so jih njim odstopili krščanski upniki. Dogajalo se je namreč, da so krščanski upniki težko izterljive ^{dolgove} ~~terjateve~~ odstopili Židom, da si ne bi naprtili sovraštva dolžnikov in prebivalstva s prisilnim izterjavanjem. Po vladarjevem ukazu iz leta 1445 pa so Židje mogli take odstopljene terjatve iztoževati le pri tistem sodišču, ki je bilo pristojno za krščanskega upnika. Posledica protizidovskega razpoloženja je bilo tudi omejevanje notariatske dejavnosti židovskih sodišč. Na zahtevo nekaterih mest je bilo že leta 1396 izdan predpis, da morata dolžna pisma meščanov pečatiti skupaj mestni oziroma trški sodnik in židovski sodnik. Leta 1445 pa je bilo odločeno, da jih mora poleg sodnika pečatiti en deželan ali meščan kot priča. Židje, s takimi in drugimi ukrepi prikrajšani v dotedanjih pravicah, so se pritoževali pri cesarju, na

drugi strani pa so deželni stanovi postavljali svoje zahteve, da bi izključili njihov vpliv v sodstvu, ki je reševalo medsebojne spore.⁷

Židovski regal je bil za deželne kneze vir znatnih dohodkov. Pridržali so si izključno pravico obdavčenja židov in so jih pritegovali tudi še k drugim dajatvam; take dajatve so bila včasih posojila, ki niso bila nikoli vrnjena. Zaradi denarnih odnosov med deželnim knezom in židovstvom so židje dobili naziv slug vladarjeve blagajne (ser-vi camerae). V zvezi s tem položajem so bili tudi razni svojevoljni posegi v njihove zasebne pravice.⁸ V avstrijskih deželah se prvič omenjajo židovski davki v letih 1320 in 1329, čeprav so jih židje najbrž morali plačevati tudi že prej. V Notranji Avstriji (na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem) se navajajo židovski davki v rentnih knjigah avstrijskih vojvod za leta 1326-1338.⁹ Židje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem so bili obdavčeni kot skupnost. Skupna vsota rednega letnega davka je znašala 6000 gld; poleg rednega davka so bili predpisani še izredni.¹⁰ Ni znano, kolik znesek je odpadel na ljubljanske žide. Sredi 15. stoletja so plačevali židje vsako četrto leto posebni davek "schatzstewr"; leta 1447 so bili v treh notranjeavstrijskih deželah za štiri leta oproščeni plačevanja tega davka.¹¹ Pobiralce davka, bili so iz Štajerske, so izbrali židje iz svojih vrst; njihova naloga je bila, da poberejo židovske davke tudi na Koroškem in Kranjskem.¹² V mestih so bili židje oproščeni hišnega davka, vsaj v mariborskih davčnih knjigah hiše, ki so v njih živeli židje, deloma sploh niso bile navedene, deloma pa so bile židovske hiše med hišami kristjanov sicer zabeležene, toda brez davčnega zneska.¹³ Tudi tržaškim židom ni mesto nalagalo nikakih davčnih bremen ter je celo nasprotovalo vsaki njihovi posebni obdavčitvi.¹⁴

Židje so bili oproščeni davkov, ki so bremenili drugo mestno prebivalstvo, ker so deželni knezi hoteli sami izkoriščati njihovo

davčno moč. Ko so jim dopuščali jemati visoke obresti pri posojilnih poslih, so z njihovim obdavčenjem posredno obdavčevali židovske dolžnike, ne da bi naravnost prizadeli predpravice davka prostih stanov, zlasti plemstva.¹⁵

Z denarnimi odnosi, ki so jih imeli z deželnimi knezi, so si židje sicer pridobili nekatere pravice, toda posojanje denarja, njihovo glavno opravilo, je bilo tudi med razlogi njihovega neugodnega družbenega položaja. Dolžniki, ki so jim morali plačevati visoke obresti, so jih sovražili in to sovraštvo si je dalo včasih duška v preganjanju in pobijanju židov. Sovraštvo sta stopnjevala tudi versko nasprotje in medsebojna nestrpnost. Priselj^eni židje so bili in ostali tujci v mestih, kjer so se naselili. Živel^eli so sami zase, ločeno od meščanstva, v skladu s svojimi verskimi predpisi. Ločitev židov od kristjanov so poostri^eli cerkveni in državni predpisi, ki so določali, naj se židje tudi na zunan^e razlikujejo od kristjanov, po posebnih oblačilih.¹⁶

O odnosih med židi in ljubljanskimi meščani ter o morebitnih nasprotstvih viri ne poročajo ničesar. Znane so le Valvasorjeve vesti o protižidovskih izgredih v Ljubljani. Leta 1290 so baje bili veliki izgredi zaradi izgubljenega otroka, mnogo židov je bilo pobitih. V tem primeru bi šlo za sumničenje obrednega umora. Leta 1337 so dolžili žide, da so zastrupili vodnjake v Ljubljani. Leta 1408 je bil obglavljen žid, ker se je telesno združil s kristjanko. Židje so ugovarjali in negodovali, nastali so pretepi in trije židje so obležali mrtvi.¹⁷ Pri tedanjem protižidovskem razpoloženju med ljudstvom so^{mogle} tudi sicer neosnovane govorice o dogodkih, kot jih navaja Valvasor, biti povod za izgrede proti židom. Podobni dogodki se omenjajo kot vzroki protižidovskih nastopov tudi za druga mesta. Vendar ni dokazov za resničnost Valvasorjevih vesti, ki so jih po njem kakor tudi še

druge zgodbe o Židih omenjali Dimitz, Vrhovec, Scherer, Kessler, Gruden in tudi drugi avtorji.¹⁸

3. Gospodarska dejavnost.

Čedadski in goriški Židje, ki so z dovoljenjem Henrika Koroškega prišli v Ljubljano, so prevzeli banko za posojila na zastavo. Prišli so kot bankirji, da bi opravljali kreditne posle, ki jih je prej opravljala trgovska družba ljubljanskih Porgerjev. Že nekaj let pred tem so bili Porgerji v denarnih težavah in¹⁹ pričeli gospodarsko nazadovati. Njihovo propadanje je pospešilo tudi odločnejše cerkveno stališče glede jemanja obresti, ki se je izrazilo v statutih sinode v Vienne (1311). Zato so prehajali kreditni posli vedno bolj v roke Židov.¹ Naselitev židovskih bankirjev v Ljubljani je bila torej v zvezi s tem razvojem. Tudi v primorskih mestih od Trsta do Pirana so florentinske bankirje, ki so tod delovali do okrog 1380 zamenjali Židje, predvsem kot zakupniki kovnic in bankirji.²

Zelo verjetno je družba čedadskih in goriških Židov dobila pobudo za naselitev v Ljubljani od češkega kralja in koroškega vojvode Henrika, ki je bil iz roda goriško-tirolskih grofov. Bil je stalno v velikih denarnih zadregah, v katerih so mu s posojili pomagali čedadski židovski bankirji. Za take usluge jim je dal obsežne privilegije, ki so bili že omenjeni. Privilegij za banko je bil časovno omejen. Z listino od 25. januarja 1331 je kralj Henrik potrdil, da so ljubljanski Židje plačali davek od banke za eno leto, obenem pa jim je podaljšal privilegij za tri leta, za kar mu sprejemajo škodo, ki so jo za njega utrpeli v Pušji vasi (Venzona).³ Židovski družbi so bili prepuščeni razni donosni finančni posli. Tako je imela četrtno mitnine v Antru, ki jo je kupila od Jakoba Porgerja iz Ljubljane, potem pa prodala naprej v Meranu za 300 mark. Družbi so bili za neke dolge izplačani po odobritvi vojvode Henrika dohodki njegovega ljubljanskega urada. Zakup mitnin je bil poleg posojanja denarja važen posel srednjeveških bankirjev. Ljubljanski Porgerji so imeli od goriško-tirolskih

grofov v zakupu več goriških, furlanskih in tirolskih mitnic; nekatere od njih je kupila družba čedadskih Židov.⁴

Med leti 1327 do 1335 je ljubljanska židovska družba krila del vojvod~~ovih~~ finančnih potreb. Končno so bili njegovi dohodki tako oslabljeni, da niso zadostovali za kritje stroškov ustoličenja leta 1335[†] in je koroški vicedom najel ~~xxxxxxx~~ v ta namen posojilo pri šentviških Židih.⁵ Pri ljubljanski židovski družbi so se zadolževali žovneški gospodje, poznejši celjski grofi. Z listino od 27. avgusta 1338, izdano v Ljubljani, so Bonaventura, Bonhum, Pilgrim in drugi ljubljanski Židje potrdili, da je Friderik žovneški poravnal pri njih vse svoje dolgove.⁶ To je zadnja znana listina, v kateri so omenjeni iz Čedada in Gorice priseljeni židovski bankirji kot ljubljanski Židje.

Toda tudi zatem se še omenjajo stiki Židov iz Čedada v zvezi z ljubljanskimi denarnimi in kreditnimi posli. Po listini iz leta 1340 je bilo v Čedadu prodanih na javni dražbi več srebrnih in zlatih predmetov, tudi z dragulji, ki so bili zastavljeni čedadskima Židoma Arnoldu in Peregrinu. Kupec je bil Azulino de Bardis, patriarhov sorodnik, za 300 mark. Leta 1341 pa so trije Židje iz Čedada, Zafotus, Bonaventura in Justus, ~~kixxxkixxx~~ poroki Filipu de Portisu za 74 mark, oglejskih denaričev, ki jih je dolgoval Bernardu Boniju iz Firence, ~~Pxxxx~~ zastavili svoj delež pri njihovi poslovalnici v Ljubljani ter njihov del premičnin in terjatev.⁷

Od prvih židovskih posojevalcev denarja ni znana nobena posojilna listina, take listine se pojavijo šele za drugo polovico 14. stoletja. Na njihovi osnovi moremo presojati, kdo so bili dolžniki in kakšni so bili pogoji. V ohranjenih zadolžnicah in drugih posojilnih listinah se kot dolžniki največkrat omenjajo plemiči. Seveda je treba upoštevati, da se je v arhivih ohranilo oziroma je bilo objavljenih razmeroma največ plemiških listin, zato so denarne

zveze med Židi in plemstvom bolj poznane. Posamezne listine kažejo, da so si denar od ljubljanskih Židov izposojali tudi duhovniki in meščani.

Čeprav je število ohranjenih posojilnih listin skromno, si moremo napraviti približno sliko o tedanjem kreditnem poslovanju. Po posojilnih zneskih je tudi mogoče sklepati na pomen in vrednost denarja ter na njegovo vlogo v tedanjem gospodarstvu, ko je še prehajalo iz naravnega v denarno. Več kot polovica posojilnih listin, ki so nam na voljo, je iz Turjaškega (Auerspergovega) arhiva in zadeva člane te plemiške družine kot dolžnike ali pa kot poroke za posojila drugim plemičem. Zato bo prikaz kreditnega področja v tem pogledu seveda enostranski in ne bo dajal splošne podobe tedanjih razmer. Toda tudi tako nam ohranjeno gradivo odkriva gospodarske in pravne odnose med židovskimi posojevalci denarja in njihovimi dolžniki.

Z dolžnim pismom z dne 20. oktobra 1350 sta Viljem Svibenjski (Scharfenberg) in Herbert Turjaški (Auersperg) potrdila, da dolgujeta Židoma Fraducu in Eliji 76 oglejskih mark denaričev, ki jih bodeta poravnala do prihodnjega sv. Jurija. Če dolg v tem roku ne bo poravnal, bosta plačala za vsak teden 3 denariče obresti na eno marko. Posojilo ni bilo plačano v določenem šestmesečnem roku. Po obračunu iz leta ^{leta} 1356 je Turjaški za Svibenjskega plačal Židu Fraducu v več zneskih skupaj 89 mark. Zato so se leta 1358 dediči Svibenjskega, ki je medtem umrl, zavezali Janezu Turjaškemu, njegov oče Herbert je bil že pokojni, da mu bodo poravnali dolg.⁸

Herbert Turjaški se je leta 1353 pri ljubljanskih Židih izaku, Fraducu in Eliji zadolžil za tri zneske po 50 mark oglejskih denaričev. Svojih obveznosti pa verjetno ni v določenem roku poravnal, kajti židovski upniki so zahtevali zavarovanje njihovih terjatev. Z listino z dne 12. marca 1353 je potrdil, da je za njegov dolg prevzel poroštvo Friderik Čušperški (Zobelsberg), kateremu se je ~~pa~~ zavezal poravnati

vso škodo, ki bi mu nastala iz tega poročstva. Leta 1356 sta ~~se~~ pri Izaku izposodila 8 zlatnikov Herbertova vdova in njen sin Janez ^{ter} ~~in~~ sta se zavezala, da bosta po roku zapadlosti plačala tedensko en oglejski denarič za ~~vsak~~ goldinar. Vendar Turjaški teh dolgov niso odplačali, čeprav niso bili veliki. Leta 1366, ^{toerj} več kot deset let po zadolžitvi je avstrijski vojvoda Albreht III. razveljavil obe dolžni pismi, ki jih je imel medtem umrli Žid Izak, ter obračunsko pismo za 300 zlatnikov, v katerem sta bili zapopadeni obe navedeni terjatvi. Zdi se, da je nekdo osporaval proglasitev neveljavnosti zadolžnic. Leta 1369 je namreč vojvoda Leopold III. potrdil bratovo odločbo o razveljavitvi s pripombo, da je omenjeni znesek dolgoval Turjačanom Janezu, Juriju, Viljemu in Herbertu za njihovo službo. Vojvoda Albreht III. je proglasil za neobstoječ tudi dolg 16 zlatnikov Janeza Turjaškega in njegove matere, ime ljubljanskega židovskega upnika v listini ni navedeno. Znesek razveljenega dolga je bil odštet od zneska, dolžnega za službovanje Janezu Turjaškemu in njegovim bratom.⁹ Deželni knez je torej dolg svojim plemiškim vazalom poravnal z zaseženim imetjem židovskega bankirja. Pri Eferlu in Izaku sta se še posebej zadolžila tudi Turjačana Viljem in bratranec Dipold. Eferlov sin Smojel je leta 1399 potrdil, da so vsi njunini dolgovi poravnani in zadolžnice brez veljave.¹⁰ Naslednja zadolžitev Turjačanov pri ljubljanskih Židih je izpričana leta 1431. Herbert Turjaški je vzel pri Jaklenu posojilo 20 zlatnikov, vendar to ni bil njegov edini dolg pri omenjenem Židu. ^{Leta} 1435, ko je Jaklen bil že v Mariboru, mu je bil dolžan 440 zlatnikov. Konec maja se je zavezal, da jih bo vrnil do sv. Ožbolta; če ne bi do tedaj plačal, bo moral plačati zamudne obresti in sicer na teden 3 denariče od funta. Herbert se je zadolžil tudi pri Židu Lebanu. Po obračunu iz leta 1434 je dolg iz treh zadolžnic v skupnem znesku 134 goldinarjev / ^{funto} / znašal z zamudnimi obrestmi 210 goldinarjev.¹¹ *Glej Kon-atar, str. 375*

Židovska posojila Turjačanom so izkazana v listinah iz časa

med leti 1353 in 1369 ter 1431 in 1435. Toda najemali so posojila in celo v večjem obsegu tudi med obema dobama, denar pa jim niso posojali Židje pač pa kristjani. Že omenjena Turjačana Viljem in bratranec Dipold sta si leta 1398 izposodila pri bratih Rentenberga 100 dukatov in 40 mark beneških šilingov.¹² Leta 1401 je Jurij Turjaški vzel tri posojila po 200 zlatnikov. Prvo posojilo mu je dal Andendl Apholter z ženo Margareto, ki mu je Turjaški zastavil 10 kmetij. Dve posojila po 200 zlatnikov je dobil od Nikolaja Mengeškega (Mangespurger), za vsako je zastavil 6 kmetij.¹³ Takih posojil proti zastavi kmetij so Turjačani dobili še več. Pozneje, od leta 1431 naprej, so za posojila zastavljali desetino od žita, kozlikov, jagnjet in kokoši.¹⁴ Posojevalci denarja so bili največ plemiči, za nekatere pa sodim po njihovih imenih, da so bili meščani.

V dolžnih pismih krščanskim upnikom se ne omenjajo obresti, ki jih po kanonskih postavah kristjani niso smeli sprejemati. Vendar je gospodarsko življenje našlo drugačne rešitve, da je posojevalec denarja dobil odškodnino za posojeni denar. Upniki so od dolžnikov dobili v zastavo zemljišča ali pravico na razne dojatve ter so za čas zastave prejemali dohodke od tega. Namesto obresti so tako upniki imeli za dano posojilo druge koristi, ki so verjetno marsikdaj prese-gale židovske obresti.

Krški škof Ulrik in brat Henrik iz Viltuza sta dolgovala po zadolžnici z dne 10. aprila 1351 Židoma Eferluinu ozaku 130 funtov graških denaričev, zavezala sta se, da jih bosta vrnila brez obresti do prihodnjega sv. Jurija. Za primer neplačila v tem roku bosta posojilo zavarovala z zastavo in plačala zamudne obresti tedensko 3 denariče od funta. Po listini z dne 9. marca 1351 škof Ulrik označen kot glavar na Kranjskem bil dolžan tudi Židoma Fraducu in Eliji 40 zlatnikov. Za to posojilo je bil porok Nikolaj Sumerecker, ki se mu je škof zavezal povrniti morebitne stroške, nastale iz tega poročstva.¹⁵

Z listino z dne 21. septembra 1350 se je Janez Volrer zavezal Nikolaju ~~Sumerekerju~~^{me} in Lovrencu Gutensteinu, da ji bo povrnil škodo, ki bi morda nastala iz ^{pro}štv^oa za dolg 24 oglejskih mark Fraducu in Eliji v Ljubljani. Janez Newenhaus je bil ~~no~~^{no} listini z dne 18. oktobra 1355 dolžan ~~Hexxwexu~~ Židu Emanuelu 25 goldinarjev, porok za posojilo je bil Nikolaj Sumereker. Židu Eliji je Janez Arelsberg dolgoval po dolžnem pismu z dne 28. junija 1364 100 mark beneških šilingov, poroka za posojilo sta bila Ulrik Turen, (^{vrnik} deželni) upr^{av}el^{nik} v Ljubljani, in Nikolaj Sumereker. Dolžnik je obljubil, da bo poroka do 29. septembra 1364 osvobodil poročstva. V primeru potrebe bo deželni glavar odškodoval poroka iz dolžnikovega imetja. Že večkrat kot porok omenjeni Nikolaj Sumereker pa je z dolžnim pismom z dne 24. maja 1378 vzel posojilo 13 mark denaričev beneških šilingov pri Židu Nasanu. Vračilni rok je bil 11. november 1378, do tedaj je bilo posojilo brezobrestno, po tem roku naj bi tekle obresti treh denaričev od marke na teden in upniku bi bilo treba dati zastavo. Če bi bilo potreb^{no}, naj bi kranjski glavar pripomogel Židu do pravice.¹⁶

Koroška plemiška družina Ostroviških (die Schenken von Osterwitz) je bila močno zadolžena pri židovskih bankirjih v vseh treh notranjeavstrijskih deželah. Janez Ostroviški je s svojim opravnikom (Amtmann) Hermanom iz Cola (Czoll) v listini z dne 18. maja 1355 potrdil, da dolgujeta Židu Izaku 15 zlatnikov po 2 marki oglejskih denaričev. Dolg je bil plačljiv do Mihaela (29. septembra). V primeru neplačila ob roku, bi morala izročiti Židu zastavo in plačati obresti enega denariča na teden za goldinar. Če bi bilo potrebno, naj bi glavar v deželi Židu odplačal posojilo iz dolžnikovega imetja. V prvi polovici 15. stoletja je Jošt Ostroviški, tedaj kranjski deželni glavar, najel posojilo 480 funtov denaričev pri Ljubljanskem Židu Leblu. Na to posojilno terjatev, ki jo je Lebl odstopil Židu Barohu, je Ostroviški 11. decembra 1440 odplačal 200 funtov dunajskih denaričev.

Ostalega ni poravnal, kralj Friderik III. je leta 1447 ^{le}dožno pismo brez navedbe razloga proglasil za nično in razrešil Ostroviškega vsake obveznosti. Obenem je bilo naročeno upravnim in sodnim organom meščanom in podložnikom, ki bi jim morebiti bilo razveljavljeno dolžno pismo predloženo, naj ne segajo po Ostroviškem imetju. Najbrž pa je imel Ostroviški pri ljubljanskih Židih še kak drug neporavnan dolg, ki so ga leta 1483 poravnali zastavni posestniki in kupci ostroviških posestev, potem ko je zadnji te rodbine izgubil deželni knežje fevde.¹⁷

Tudi goriški grof Majnhard je leta 1358 dolgoval družbi Ljubljanskih Židov 2700 mark šilingov in je za to posojilo zastavil tri mitnice v goriški grofiji ob Soči. Naslednjega leta sta najela Majnhard in Henrik posojili 550 in 750 oglejskih mark pri Židu Izerlu v Mariboru.¹⁸

Grof Ulrik Celjski je bil dolžan ljubljanskemu Židu Aronu 62 mark šilingov. Avstrijski vojvoda Albreht je 10. julija 1367 razveljavil dolžno pismo za to terjatev, ko jo je odplačal.¹⁹

Večkrat so bili dolžniki ljubljanskih Židov gospodje Rihenberški (Reiffenberg). Ulrik Rihenberški se je 22. maja 1352 zavezal Herbertu in Volkerju Turjaškemu, ki sta bila ^oproka za njegov dolg 41 mark oglejskih Fraducu in Eliji, da ga bo poravnal do 25. julija. Če tega ne bi storil, daje pravico glavarju na Kranjskem ali v marki ali pa goriškemu grofom, da ga poravnajo na njegove stroške. Z dolžnim pismom od 3. marca 1359 so Ulrik in Haug Rihenberški, grof Oton Ortenburg, Janez Stegberg in Janez Turjaški potrdili, da dolgujejo Fraducu, Eliji in Hačimu 346 mark oglejskih denaričev, ki jih bodo vrnili do 24. aprila 1360 brez obresti. Po tem roku bodo morali dati zastavo upnikom in plačati obresti tedensko 3 denariče od marke. Če bo treba, bo deželni gospodar ali deželni glavar izplisčal Žide iz imetja dolžnikov. Posojilo sta dejansko prejela Rihenberška, ostali trije so bili

poroki. Rihenberška sta se še posebej zavezala svojem^{stricu} ~~muškicu~~ porokum Janezu Turjaškemu, da ga bosta obvarovala vsake škode. ~~Kakax1361xja~~ Tudi 3. marca 1359 so oba Rihenberška in Jurij Turjaški podpisali še drugo dolžno pismo za posojilo 50 goldinarjev, ki sta ga dala Fraduc in Elija. Za posojilo, ki bi moralo biti vrnjeno v istem roku kot prvo, je bilo za primer neplačila predvideno zavarovanje z zastavo in zamudne obresti v višini enega oglejskega denariča od goldinarja na teden. Leta 1361 je Ulrik Rihenberški s poročtvom Jurija Turjaškega vzel pri Eliji posojilo 10 mark beneških denaričev. Toda Rihenberški svojih dolgov niso poravnali. V listini od 11. januarja 1363 je Ulrik Rihenberški ponovno izjavljal, da bo do sv. Jurija poravnal Eliji dolg, ki je tedaj znašal 600 zlatnikov. Vendar tega ni storil, pač pa je 19. junija 1363 grof Oton Ortenburg, ki je bil porok skupaj z Janezom Stegbergom in Janezom Turjaškim, plačal upniku Eliji 440 mark starih oglejskih denaričev na dolžno pismo iz leta 1359.²⁰ Menda pa s tem dolгови Rihenberških še niso bili poravnani in so tudi Turjaški kot poroki plačali precejšen del. S pismom od 16. marca 1438, torej osemdeset let po nastanku dolgov, je ^kVolhard Turjaški poslal prepise dožnih pisem Rihenberških deželnemu knezu, poznejšemu cesarju Frideriku III., ki mu je pripadla njihova dediščina. Prosil ga je, da mu izplača glavnico in obresti, kar je poravnal on in njegovi predniki na račun poročstva za Rihenberške.²¹

Velika posojila so imeli grofi Ortenburg. Leta 1358 sta se zadolžila grofa Oton in Rudolf Ortenburg pri Mošu in Hačimu v Celju za 1000 mark oglejskih denaričev. Za posojilo je jamčilo pet porokov. Dolžnika sta se zavezala, da ga bosta vrnila do sv. Jurija v naslednjem letu. Po šestih letih sta grofa Albreht, škof v Trentu, in Oton Ortenburg vzela posojilo v istem znesku pri Hačimu in Avidonu v Ljubljani. Poroki so bili Rudolf Katzenstein, Majnhard Kellerberg, Friderik Čušperški (Zobelsberg), Henrik Weißpriach, Janez Stegberg, Nikolaj Sumere-

cker in Jakob Czap^{le}lein. To posojilo sta se zavezala vrniti v dveh letih od naslednjega kresa in sicer 500 mark pred drugim, 500 mark pa pred ^{daljšim} naslednjim kresom. Sodeč po izjavi z dne 3. avgusta 1364 sta brata Ortenburg dolgovala Hačimu in Avidonu še nadaljnjih 200 mark oglejskih denaričev in 700 zlatnikov, ki naj bi jih vrnila do prihodnjega posta. Vendar dolgovi leta 1367 še niso bili odplačani. Hačimu in Avidonu sta morala grofa Ortenburg obnoviti ^z poroštvene obveznosti. Vzrok zadolžitve Ortenburžanov je bila verjetno potreba po denarju za naselitev in kolonizacijo Kočevskega.²²

Iz 15. stoletja so ohranjene le redke posojilne listine, ki se nanašajo na židovske posojevalce denarja. Ena izmed teh je izjava Martina Kolenca (Kolienecz) z dne 13. marca 1433, s katero je potrdil, da sta z Židom Jaklenom iz Ljubljane obračunala njegove dolgove v znesku 103 zlatnikov in se dogovorila glede odplačevanja. Dolžnik je pripadal pomembnejši ljubljanski meščanski rodbini.²³

Po obravnavanih posojilnih listinah moremo zaključiti, da je v 14. stoletju kreditno poslovanje bilo na splošno v židovskih rokah. Ljubljanski Židje sicer niso poslovali z velikim kapitalom, posojila, ki so jih dajali, so bila kvečjemu v trištevilkah zneskih, štirištevilkni je bil zelo redka izjema. Toda dolžnike so imeli med najmočnejšim plemstvom ne le na Kranjskem, temveč tudi v sosednih deželah. Težko je presoditi, za kaj so bila dolžnikom posojila potrebna in uporabljena. Verjetno so deloma služila v gospodarske namene, za ~~na~~ nakupovanje in širjenje zemljiške posesti, deloma pa so bila, zlasti v manjših zneskih, ^z potrošnika posojila. Potrebe plemstva po denarnih posojilih so tudi razumljiva za dobo, ko je naturalno gospodarstvo prehajalo v denarno, dohodke pa so fevdalni gospodje od podložnikov prejemali pretežno v naturalnih dajatvah.

Ohranjene listine o židovskih posojilih so od druge polovice 14. stoletja naprej....

~~leži~~ vedno redkejša. Tedaj so se plemstvo in drugi stanovi, prej navezani na židovski kredit, gospodarsko že toliko okrepili, da so se denarno v veliki meri osamosvojili in postali od Židov neodvisni. Tudi domače trgovstvo je postajalo finančno močnejše ter je prevzemalo opravljanje denarnih poslov. Pri Židih so od s^erde 15. stoletja naprej iskali posojila predvsem rokodelci in kmetje.³ Spremembo židovskih dolžnikov se je v veliki meri spremenil tudi značaj posojil. Gospodarsko šibkejši sloji prebivalstva povečini niso najemali posojil za produktivne namene in v korist svojega gospodarstva, temveč so si največkrat v stiski izposojali denar za življenske potrebe. Za nje so bila to predvsem potrošniška posojila.²⁴⁴⁰ Pri takih posojilnih razmerjih so sicer običajni pogoji, kot visoke obresti in zapadlost zastavljenih predmetov v primeru neplačila, imeli v očeh krščanskih dolžnikov značaj oderuštva in so zaostrovali njihove odnose ne le do židovskih upnikov, temveč sploh do Židov. Ni manjkalo prizadevanj, da bi Žide pri posojilnih poslih omejili. Tako je bilo tudi v Ljubljani, kjer je cesar Friderik III. na prošnjo sodnika in meščanov Židom leta 1489 prepovedal do preklica posojati denar na hiše in zemljišča v mestu brez dovoljenja deželnega glavarja. Listine za taka posojila, ki so jih židovski upniki že imeli, pa naj jim ne bi prinašale od dneva prepovedi dalje ~~nik~~ nikakih koristi več.²⁴⁴

Ker so ohranjene predvsem plemiške zadolžnice in le maloštevilne meščanske, manjkajo pa dolžna pisma rokodelcev in kmetov, smo le enostransko poučeni o posojilnih poslih Židov ter o pogojih, pod katerimi so posojila dajali. Kajti fevdalni gospodje in bogati meščani so verjetno dobivali posojila pod ugodnejšimi pogoji kot gmotno šibkejši sloji, pri katerih si je upnik morda z ostrejšimi ukrepi zavaroval terjat~~ov~~ ter v višjih obrestih zagotovil nadomestilo za riziko morebitnega neplačila glavnice.

Ohranjena dolžna pisma židovskim upnikom vsebujejo od posojilnih pogojev predvsem določbe o dospelosti posojila v plačilo ter o višini zamudnih obresti. V vseh dolžnih pismih je naveden ~~xxx~~ rok, v katerem se je dolžnik zavezal vrniti posojilo. Navadno je bil ta rok zelo kratek, komaj nekaj tednov, tudi samo dva. Bolj redko je posojilo zapadlo v plačilo po več mesecih.²⁶¹² Kratkoročnost posojil je imela svoj razlog v cerkveni prepovedi jemanja obresti. Ta prepoved je sicer bila v veljavi, toda sčasoma so se v posojilni praksi uveljavili razni obrestni naslovi, ki so omogočili njeno izigravanje. Na splošno so imeli proti koncu srednjega veka že za dopustno zahtevati obresti kot odškodnino (*damnum emergens*), če dolžnik ni vrnil posojila v dogovorjenem roku.²⁷¹³ Zato je bil ob sklenitvi pogodbe določen kratek rok za plačilo dolga; obe stranki, upnik in dolžnik, pa sta računali z daljšo dobo posojila. Dogovorjena zapadlost je bila le formalnost; ko je rok pretekel, so začele teči zamudne obresti. Cerkevna prepoved jemanja obresti sicer ni vezala židov, vendar se zdi, da se ji je njihova posojilna praksa vsaj delno prilagodila ter do dneva dogovorjene zapadlosti niso zahtevali obresti. V več dolžnih pismih in drugih listinah je izrecno navedeno, da je dolg do dospelosti brezobresten (*an gesuech*).²⁸¹⁴ Za kratek čas do dospelosti je bilo posojilo verjetno res brez obresti in drugih protidajatev. Vprašanje pa je, če je to veljalo tudi za primere, ko je bil rok za vrnitev določen na več mesecev. Upniki so uporabljali več načinov, da so dobili ~~edmeno~~^{odškodnino} za dano posojilo, čeprav so opustili zahtevo po obrestih. Z dolžnikom so se mogli dogovoriti za odplačilo v drugih novcih kot so jih izplačali, razlika v vrednosti jim je nadomestila obresti. Mogoče je tudi bilo v dolžnem pismu zapisati večji znesek od dejansko izplačanega.²⁹¹⁵

Glavna odmena za upnike so pri posojilih bile zamudne obresti, ki so tekale od dneva dospelosti. Obrestna mera je bila določena na teden ter je bila prilagojena tedanjim denarnim enotam. Bila je v višini enega do štirih denaričev od funta, marke ali goldinarja. Preračunano na eno leto je obrestna mera znašala v odstotkih $21 \frac{2}{3}$, $43 \frac{1}{3}$, 50, 65, $86 \frac{2}{3}$. Take obresti so bile ugotovljene pri židovskih posojilih tudi v štajerskih mestih.^{30, 46} Premalo je ohranjenih dolžnih pisem in podatkov o višini obresti, da bi mogli presoditi, kakšne obrestne mere so na splošno prevladovale in kakšna je bila tendenca gibanja skozi čas. Med obrestnimi merami, ki so jih uporabljali v teku le nekaj let, so bile zelo velike razlike. Tudi isti upnik je istemu dolžniku zaračunal zamudne obresti prvič tedensko 4 denariče od funta ($86 \frac{2}{3} \%$), drugič v naslednjem letu pa 3 denariče (65%). Prvič je šlo za posojilo manjšega zneska (9 funtov) z enomesečno dospelostjo, drugič pa za obnovev dolga iz treh dolžnih pisem, ki so bila obračunana in je bil dospelost za obnovljeni dolg je bila določena na 7 tednov. ugotovljen skupni dolg z obrestmi v znesku 210 funtov. Ne v tem in tudi v drugih primerih ni mogoče iz dolžnih pisem presoditi, s čim je bila utemeljena zahteva po višji ali nižji obrestni meri.

Tako visoke obrestne mere v srednjem veku niso bile izjeme, temveč običajne. V Benetkah je bila v 12. in 13. stoletju obrestna mera 20%, za trgovske kredite celo 25 do 50% in sicer ne na leto, marveč za eno trgovsko potovanje, trajajoče 2 do 3 mesece. V Firenzi se je gibala ^{oziroma} med 20 in 30% ~~xxx~~, 218 do $266 \frac{2}{3} \%$ letno. V raznih nemških mestih so bile za žide in Italijane (Lombarde) določene obresti na $21 \frac{2}{3}$, $32 \frac{1}{2}$ in celo $43 \frac{1}{3}$ letno. Obrestno mero $43 \frac{1}{3}$ so imeli za splošno običajno v potrošnem kreditu.^{31, 47}

V dolžnih pismih krščanskih upnikov, kolikor so znana za Ljubljano iz 14. in 15. stoletja, se obresti z eno edino izjemo ne omenjajo. Kristjanom je bilo jemanje obresti pač prepovedano. Toda v takih pri-

merih so dolžniki pogosto morali upnikom zastaviti hiše, kmetije ali posamezna zemljišča in jim tudi prepustiti užitek oziroma koristi zastavljenih nepremičnin do poravnave dolga.^{32, 18} Na ta način upnik sicer ni zahteval in prejemal obresti, posojilo pa le ni bilo brez ~~da~~ odmene. Možno je celo bilo, da so koristi, ki jih je prinašala zastavljena nepremičnina, celo presegale tedaj običajne obresti. Med upniki, ki so posojali denar na zastavo nepremičnin in si izgovorili koristi od njih, je bil nemški viteški red.^{33, 19} Torej so tudi pri nas nastopali nekateri cerkveni redovi kot posojevalci denarja, kot se je to dogajalo v drugih državah.^{34, 20} Edini znani primer med ljubljanskimi listinami, ko si je krščanski upnik izgovoril obresti, je bila vojvodinja Virida. Ljubljanski meščan in njegova žena sta/vojvodinji zastavila za dolgovanih 10 funtov dunajskih denaričev hišo in voštati na Starem trgu in se zavezala plačati letno 2 funta obresti, to je 20%.^{35, 21} Ta primer kaže, da je kanonska prepoved prejetanja obresti delno že popuščala.

Le nekatera izmed dolžnih pisem vsebujejo podatke, kakšno varstvo si je židovski upnik izgovoril za svojo terjatev, toda šele po dospelosti posojila. Za primer neplačila ob dospelosti se je dolžnik zavezal dati takšno zastavo, kakršno bo upnik pripravljen sprejeti (...so schullen wir in so vil vnser phant antworten di sev geren nement).^{36, 22} Večkrat so dolžniki morali dati židovskim upnikom poroke za svoje dolgove. Iz samih dolžnih^{pisem} se to sicer ne vidi; morda je šlo za poroštvo tudi v primerih, ko se je več dolžnikov zavezalo za plačilo dolga. Pač pa kažejo na poroštvene obveznosti do židovskih posojevalcev listine, ki so jih dolžniki izstavljali porokom, nekatere z določbo, da jih bodo obvarovali vsake iz poroštva nastale škode.^{37, 23} Dokaz, da so židje posojali denar proti zastavi zemljišč in hiš, je prepoved iz leta 1489, ko jim je vladar prepovedal posojati denar na

nepremičnine v Ljubljani brez vednosti deželnega glavarja. Na posojila prosti zastavi zemljišč moremo sklepati tudi po listinah, izdanih židom za razno zemljiško posest.²⁴

V dolžnih pismih so bile tudi določbe, ki naj bi židovskemu upniku zagotovile izterjanje posojenega denarja in morebitne škode zaradi neplačila ob dospelosti brez zamudnega dokazovanja obstoja in višine terjatve ter brez dolgega sodnega postopka. Dolžnik je moral vnaprej priznati višino škode, ki jo bi določil upnik (welhen schaden sew dez nement den sew pey ieren trewen sagent den schüllen wir in genzleich gelten an alle wider red). Za primer neplačila dolga pa je upravnemu in sodnemu organu v deželi (der landesfurst oder sein anwalt in Crain oder aber in yeder herr vnd richter darunder sy vnser hab ankomen, ali pa der haubtman in dem land) dal pravico, da ga plača iz njegovega premoženja (von vnser güet vnd hab).²⁵

Ob plačilu dolga je upnik vrnil dolžniku prestriženo dolžno pismo.²⁶ Dogajalo pa se je, da so dolžniki dali po sodišču svoje dolgove proglasiti za poravnane in dolžna pisma za razveljavljena. Valvasor poroča, da je Friderik Lamberg dal pred židovskim sodiščem v Mariboru leta 1446 oglasiti svoja dolžna pisma in dolžna pisma svojih dedičev ter poročstva za nična, potem ko se je zavezal plačati vse morebitne obveznosti in se v tridesetih dneh ni javil noben upnik.²⁷ Več primerov je bilo, da so vladarji, brez dvoma na prošnjo dolžnikov, proglašali za nična dolžna pisma židovskim upnikom. Po smrti ljubljanskega žida Izaka je vojvoda Albreht leta 1366 razveljavil vse zadolžnice, ki so jih Izaku izstavili Turjačani in sicer kot nadomestilo za to, kar je dolgoval Herbärtu Turjaškemu za njegovo službo. Razveljavitev zadolžnic je bila leta 1369 ponovno potrjena.²⁸ V tem primeru dolgov niso bili poravnani, temveč je šlo za prilastitev premoženja, ki si jo je dovoli deželni knež, izkoriščajoč židovski regal, iz katerega je iz-

vajal zase pravico, zahtevati od Židov razne dajatve po svoji potrebi. Isti deželni knez je razveljavil dolžno pismo dveh dolžnikov ljubljanski Židini Esteri (Estiern); ni pa iz listine razviden razlog razveljavitve.^{43 28} Drugačnega značaja je bila listina iz leta 1399, s katero je Smojel z ženo in dediči Viljemu Turjaškemu in njegovemu bratrncu potrdil, da so nična dolžna pisma Turjačanov, ki sta jih prejela od njih njegov oče Eferl ter očetov brat Izak.^{44 30} Teda j je upnikov dedič proglasil dolžna pisma za razveljavljena; dolgovi so bili brez dvoma poravnani in je bil namen izstavljen e listine, da to posvedoči.

Židovski posojevalci so le redko nastopali posamično, navadno so v dolžnih pismih kot upniki navedeni skupaj z ženo in dediči. Včasih se je več Židov združilo in so skupno posojali denar. Od ljubljanskih Židov sta skupaj opravljala posojilne posle brata Eferl in Izak. Izaka zasledimo še v družbi s Fraducom in Elijo, ki sta včasih na stopala posamično včasih pa skupaj.^{45 31}

Denarni posli, zlasti posojanje denarja, so bili glavno opravilo Židov. Ohranjeni viri ne kažejo, da so se ljubljanski Židje v večji meri ukvarjali s trgovino, obrtjo in drugimi dejavnostmi, vendar marsikaj kaže, da so posegali tudi na druga področja in niso ostajali le pri denarnih poslih. Valvasor omenja, da so na veliko trgovali z Benečani, Ogri in Hrvati.^{46 32} Vesti o trgovanju Židov so verjetne, vprašanje je le obseg trgovanja in čas, v katerem se je židovska trgovina razvijala. Tudi Židje v spodnještajerskih mestih, s katerimi je bila ljubljanska naselbina v zvezi, so trgovali z avstrijskimi obmorskimi mesti in z Benetkami ter posredovali s svojimi zvezami med domačo in tujo trgovino. Važna je bila zanje vinska trgovina; z njo so se ukvarjali, ker so večkrat prišli v posest zastavljenih vinogradov in zalog vina, ki so ga morali vnovčiti.^{47 33} Ptujski Židje so prodajali vino na Koroško in Kranjsko.^{48 34} Spodnještajerski Židje so kupčevali tudi s konji

in lesom.⁴⁴³⁵ Če so se židje v drugih mestih razen z denarnimi posli ukvarjali še s trgovino, tega ne moremo izključiti tudi za ljubljanske. Meščanstvo je židovski trgovini seveda nasprotovalo in se trudilo za njeno prepoved. Na štajerskem je cesar Friderik III. že leta 1445 prepovedal židom trgovati z benečanskim blagom.⁵⁰³⁶ Ljubljanski židje so prekupčevali in opravljali razne trgovske posle skoraj do izгона. Leta 1513 jim je cesar Maksimilijan prepovedal trgovanje, ker so s tem kristjanom, zlasti pa ljubljanskim meščanom odjedali kruh. Židom, ki bi jih zalotili, da še trgujejo, naj bi za kazen zaplenili trgovsko blago.⁵¹³⁷

Na splošno židje niso mogli biti rokodelci, saj kot nekristjani tudi ne bi mogli biti člani cehov, ki so v naših mestih nastajali proti koncu srednjega veka. Cehi so se večkrat razvili iz rokodelskih cerkvenih bratovščin in so povečini tudi kot gospodarske organizacije prevzeli oziroma obdržali njihove verske in družabne naloge.⁵²³⁸ Židje so bili torej izključeni iz cehovsko organiziranega rokodelstva, vendar je bilo nekaj posebnih rokodelskih panog, ki so se z njimi ukvarjali. Med temi je bilo npr. zlatarstvo in izdelovanje pečatov, kar je bilo v zvezi s trgovino zlata in srebra ter menjavo denarja.⁵³³⁹ Priimka Judt Mwlner in Jud Tischler, ki sta v vicedomskem urbarju iz leta 1496, kažeta, da so tudi v Ljubljani posamezni židje opravljali obrtne posle.⁵⁴⁴⁰ Zastopani pa so bili tudi v nekaterih prostih poklicih. Med čedadskimi oziroma goriškimi židi, ki jim je bila leta 1327 dovoljena naselitev na Kranjskem, je bil zdravnik Bonaventura. Zdravilstvo je bilo tedaj pogosto področje židov. Mnogi srednjeveški knezi in veliki fevdalni gospodje so imeli židovske zdravnike. Židovski ranocelnik je leta 1478 dobil od cesarja pravico, da opravlja svoj poklic na štajerskem, Koroškem in Kranjskem.⁵⁵⁴¹

Posamezni židje so si pridobili tudi večjo zemljiško posest. Žid Jakel iz Ljubljane je imel hišo z zemljiščem v Celju, ~~Zemljiško po-~~

poleg tega pa še več kmetij in ~~domcevi~~ ^{domcevi} po raznih krajih na Spodnjem štajerskem. ^{56/42} Zemljiško posest so si židje pridobivali kot zastavni upniki. Ljubljanskemu židu Jaklu, ki je bival tudi v Mariboru, je štajerski deželni glavar izdal zaščitno pismo za posest pri Eibiswaldu. To posest mu je zastavil Jošt iz Ojstrice. Kranjski deželni upravitelj pa je Jaklu dal sodno pismo na več kmetij v bloški in cerkniški župniji. Ljubljanski meščan Vid Spenglavec je imel v zastavi kmetije od Wigulosa Stegwergerja. Na tej zastavi si je žid Jakel po sodni poti pridobil pravico proti Nikolaju Stegwergerju kot dediču umrlega Wigulosa. Sodno pismo mu je dovoljevalo, da s posestjo presto razpolaga; smel jo je prodati, zastaviti ali pa obdržati. ^{57/43} S posojanjem denarja so si torej židje mogli pridobiti tudi obsežnejšo zemljiško posest. Že omenjeni Judt Mwlner, ki ga navaja vicedomski urbar iz leta 1496, je bil v posesti vrta na Griču (am puehell) pred vicedomski ^{mi} vrati. V istem urbarju se omenja židov hlev (des Juden stall). Ljubljanski židje torej niso bili le v posesti hiš, temveč tudi obdelovalnih zemljišč in gospodarskih poslopij.

4. Izgon židov.

Od srede 15. stoletja naprej je v avstrijskih deželah naraščalo nerazpoloženje zoper žide, ki je imelo korenine razen v verskih tudi v gospodarskih in socialnih razmerah tedanje dobe. Posamezni sloji prebivalstva od fevdalcev pa do rokodelcev in kmetov so bili zadolženi pri židovskih posojevalcih denarja. Visoke obresti in postopki pri izterjavanju posojil so pogosto ogrožali ali celo uničili gospodarski obstoj dolžnikov. Vzbuja se je odpor proti židovskim upnikom; težke posojilne pogoje, ki so po njih dobili denar na posodo, so dolžniki imeli za oderuštvo. Versko nasprotstvo je ta odpor še zaostrovalo. Kot omenja

Valvasor, so marsikateri krščanski dolžniki mislili, da Židom niso dolžni držati besedo in jim vračati posojila.¹ Velik obseg zadolžitve zlasti kmečkega in mestnega prebivalstva je dovedel do nekaterih ukrepov, ki naj bi onemogočili prehudo izkoriščanje dolžnikov oziroma napravili posojilne pogoje znosnejše. Zemljiški gospodje, katerih prezdolženi podložniki niso več zmogli svojih dajatev, so se zavzemali za prisilna sredstva, ki bi Židom preprečila ali vsaj omejila posojanje denarja kmetom. V nekaterih deželah, npr. na Štajerskem, so deželni stanovi kot zastopniki fevdalnih gospodov izposlovali več takih ukrepov. Zdi se, da na Kranjskem zadolžitev podložnikov pri Židih ni imela večjega obsega, vsaj vesti o tem niso znane. Tudi ni verjetno, da bi šibka Židovska naselbina v Ljubljani opravljala posojilne posle v večji meri po vsej deželi. V tem pogledu je bil položaj drugačen kot na Spodnjem Štajerskem, kjer so živeli Židje v vseh večjih gospodarskih središčih. Mogoče je tudi, da je na Kranjskem močno razširjena podeželska trgovina prinašala kmečkemu prebivalstvu toliko denarja, da ni potrebovalo židovskega kapitala. V zaščito dolžnikov je bila v zadnjem desetletju 15. stoletja določena najvišja tedenska obrestna mera dveh denaričev od ~~ognakega~~ goldinarja, kar je zneslo 33 1/2% letnih obresti.² Med ukrepi, ki naj bi omejili zadolževanje ter zaščitili dolžnike pred Židovskimi upniki, sodi tudi prepoved posojanja denarja na nepremičnine brez vednosti deželnega glavarja. To prepoved je izdal cesar Friderik III. leta 1489 na prošnjo sodnika in meščanov Ljubljane; prišla je v poštev le za ljubljanske dolžnike.³

Tako so Žide vedno bolj omejevali na področju posojanja denarja, ki jim je do tedaj dajalo največ možnosti za gospodarski obstoj. Mogoče je bil to celo razlog, da so začeli bolj posegati na področje trgovine. Na širjenje židovske trgovine ob prehodu iz 15. v 16. stoletje kaže ukaz cesarja Maksimilijana I. od 4. avgusta 1513 deželnemu glavar-

ju, naj Židom prepove trgovanje, ki je v škodo ljubljanskega meščanstva. Zapleni naj se jim blago, če bi jih zalotili pri opravljanju trgovskih poslov.⁴

Nimamo nikakih podatkov, po katerih bi mogli presoјati, kakšno je bilo stanje ljubljanske židovske skupnosti ob prehodu od 15. v 16. stoletja. Ne poznamo nobenega žida po imenu in ne vemo, koliko jih je bilo, tudi o njihovi gospodarski dejavnosti nam ni znano ničesar konkretnega. Ohranila sta se le podatka o znesku davka, ki so ga morali plačati leta 1508 in 1509. Po ukazu cesarja Maksimilijana z dne 6. aprila 1508 je moral kranjski vicedoma s pomočjo deželnega glavarja od ljubljanskih Židov pobrati 200 goldinarjev davka za vojne potrebe. Leta 1509 pa je cesar ukazal Janezu Turjaškemu in Juriju Brdskemu (von Egk), vicedomu na Kranjskem, da obdavčita po prejšnjem ukazu ljubljanske žide kot v lanskem letu tudi sedaj z 32 goldinarji in izplačata ta znesek upravniku Pavlu Raspu.⁵ Besedilo tega ukaza je sicer nejasno zaradi protislovnosti, ko govori o istem obdavčenju kot leto prej, navaja pa nižji znesek. Zaradi različnih zneskov pa se more, po mojem mnenju, sklicevanje na prejšnji ukaz nanašati le na način in namen obdavčenja. Sodeč po znesku davka za leto 1508 ni bila finančna moč židovske skupnosti občutno slabša kot npr. leta 1469, ko je bilo naloženo plačilo nekaj manjšega zneska. Znatno nižji davek za leto 1509 pa nas navaja k domnevi, da so se finančne razmere ljubljanskih Židov naenkrat bistveno poslabšale.

~~ja, naj židom prepeve trgovanje, ki je v škodo ljubljanskega meščan-~~
~~stva. Zapleni naj se jim blago, če bi jih zaletili pri opravljanju tr-~~
~~govskih poslov.~~

4
18. mar. 1496
izgon Židov

Z nastopom cesarja Maksimilijana so se okrepile zahteve
 deželnih stanov po prisilnih ukrepih zoper žide. Na zborih notranje-
 avstrijskih deželnih stanov v Mariboru leta 1494 in v Gradcu leta
 1495 so štajerski in koroški deželni stanovi/^{cesarju} ponudili denarno od-
 škodnino, če se odpove židovskemu regalu in žide za vedno izžene iz
 dežele. Zdi se, da se zastopniki kranjskih deželnih stanov niso pridru-
 žili temu predlogu. Cesar je ugodil zahtevi štajerskih in koroških de-
 želnih stanov; 10. marca 1496 je bil izdan ukaz o izgonu židov iz šta-
 jerske^s, 18. marca 1496 pa iz Koroške. Ukaz je navajal kot razloge za
 izgon: onečaščenje zakrament^a, ritualne umore krščanskih otrok ter
 oderuštvo in goljufije v odnosih do dolžnikov. Za pravico izгона so
 štajerski deželni stanovi plačali 35.000, koroški pa 4000 goldinarjev.

Niso znani razlogi za pasivno zadržanje kranjskih deželnih
 stanov pri vprašanju izгона židov iz sosednih dežel. Verjetno se jim
 tak ukrep na Kranjskem ni zdel nujen. Kranjski fevdalci so si sicer
 izposojevali denar pri židih, vendar so bržkone na splošno bili manj
 zadolženi pri njih kot v 14. in prvi polovici 15. stoletja. Tako bi vsaj
 sodili po ohranjenih dolžnih pismih. Tudi njihovi podložniki se niso v
 toliki meri zadolževali pri židovskih posojevalcih denarja kot na
 sosednem štajerskem. Zato tudi nista mogla biti oderuštvo in izkori-
 nje toliko razširjena, da bi bila povod za tako radikalen ukrep, kot
 je bil izgon vseh židov iz dežele. Pač pa so bili za tak ukrep ljub-
 ljanski meščani, ki so bili dolžniki židovskih upnikov ali pa so se
 bali konkurence židovske trgovine. Mesto je na svojo roko, ne da bi
 deželni glavar in cesarjev komisar kaj vedela, izgnalo ali zaprlo ži-
 de in jim prepovedalo uporabo cest in obisk tedenskih sejmov, na ka-
 terih si je mestno prebivalstvo kupovalo življenske potrebščine. Ce-

sar je tedaj vzel Žide v zaščito. Z ukazom od 1. junija 1510 je naročil deželnemu glavarju in mestnemu svetu v Ljubljani, naj jim pustijo dotedanje pravice, mesto naj jim zopet odpre ceste in tedenske sejme, zaprte Žide naj izpustijo.⁷ Ni izključeno, da so ^{se} po izgonu iz štajerskih mest nekateri Židje zatekli v Ljubljano. Cesarjev ukaz iz leta 1515, s katerim so bili izgnani, govori o več Židih, ki se nekaj časa v mestu, kjer so se ukvarjali z oderuštvo. Novi priseljenci so ^{mogli} ~~ngbi~~ biti povod za odločnejšo zahtevo po izgonu. Razlogi, s katerimi je mesto utemeljevalo to zahtevo so bili: S pristankom vladarja je nekaj časa v mestu več Židov. Tu uganjajo oderuštvo; z oderuskimi posli ~~xxx~~ spravljajo meščane in gostače v propad. Če vladar ne odpomore, se je bati, da bo Ljubljana še bolj propadla in imela še večjo škodo. Končno je bilo mestnim zahtevam ugodeno, cesar Maksimilijan I. ~~mx~~ je 1. januar ¹⁵¹⁵ ^{mestu} dal pravico, da Žide izžene ter jim v bodoče prepreči ponovno naselitev.⁸

Pogoji za izgon Židov so bili: Skozi pet let je mesto moralo uporabiti po 400 gold. remanenčnega denarja (tj. mestnega davka deželnemu knezu) za zidavo na gradu in v mestu, verjetno za utrdbe. Znesek 3000 gold. je moralo v gotovini plačati v roke vicedoma za zidavo gradu v Gorici. Od naklade se dovoli še naprej 200 gold. za gradnje. Za židovske hiše in zemljišča, kolikor so bila njihova last in niso bila zastavljena, naj mesto plača 1000 gold.. Tudi to se bo uporabilo za goriški grad.⁹

Rok za izselitev Židov je bil določen do 15. maja 1515. Židovskim družinam z njihovo imovino bo dano spremstvo in zagotovljena mitnine, naklad in drugih bremen prosta pot v Dolnjo Avstrijo. Hkrati vicedomu ^{naročeno}, naj ljubljanskim Židom iz dohodkov je bilo/Erazmu Braunwartu, vicedomskega urada izplača 300 gold., ki so jih posodili za potrebe vojne v Furlaniji. Za del tega dolga jim je bila zastavljena zlata veriga.¹⁰

Za cesarjevo dovoljenje izгона Židov je mesto prevzelo še dodatne obveznosti, ki niso vsebovane v omenjenih pogojih. Po reverzu z dne 31. januarja 1515 so se župan, sodnik in mestni svet zavezali, da bo mesto iz svojih dohodkov s cesarjevim dovoljenjem uvedene naklade izgnanim Židom plačevalo letno 200 gold. Iz svojih sredstev bo dajalo 200 gold., iz donosa uvedene naklade pa tudi 200 gold., skupaj torej 400 gold., kar naj bi se porabilo z vednostjo glavarja in vicedoma za mestne utrdbe.¹¹

Ni znano kako je potekala izselitev Židov v Dolnjo Avstrijo. Zavlekla pa se je čez predvideni rok. Kajti šele 2. januarja 1516 jim je cesar Maksimilijan dovolil, da odidejo v malo dolnjeavstrijsko mesto Eggenburg in se tam naselijo. Zdi se, da se na dvor^u dolgo časa niso mogli odločiti, kam naj jih pošljejo, ker bi marsikje verjetno ne bili dobrodošli in bi se jih branili sprejeti. Takratni deželⁿoknežji upravitelj Eggenburga pa se je sam zavzemal za naselitev^{Židov} v tem mestu. Po vojni z Ogrⁱ je bilo namreč več hiš zapuščenih, kar je bilo v škodo deželⁿoknežjih dohodkov in seveda tudi upravitelja, zato naj bi v mesto prišli novi prebivalci, ki bi povečali davčno moč mesta. Cesarjevo dovoljenje, da se iz Ljubljane izgnani Židje naselijo v Eggenburgu, jim je zagotavljalo varstvo in zaščito ter posebno milost oprostitve davkov in drugih bremen za tri leta od hiš, ki jih bodo na svoje stroške zgradili v Eggenburgu. Obenem jim je cesarski ukaz obljubljal, da jih ne bo nihče izganjal, da bo zaščiteno njihovo življenje in imovina, da ne bodo obremenjeni z novimi davki in da bodo dobili pomoč pri izterjavanju denarja od dolžnikov. Toda tudi vsa vladarjeva zagotovila niso omogočila naselitve vseh ljubljanskih Židov v Eggenburgu. Meščani tega mesta, ki so bili z deželⁿoknežjim upraviteljem v sporu, jih niso sprejeli brez ugovora. Sklicevali so se na mestne pravice, da Židje ne smejo biti naseljeni v več kot treh hišah. S tem so uspeli in je v Eggenburg prišlo

le malo iz Ljubljane izgnanih Židov. V virih ni podatkov, kam so odšli drugi.

Že v prvem letu je prišlo do pritožb zoper Žide, ki so prišli iz Ljubljane. Meščani Eggenburga so se pritožili deželnemu knezu zoper njegovega upravitelja med drugim tudi zaradi prekupčevanja Židov. To kaže, da ^{jim} je upravitelj dopuščal prekupčevanje z raznim blagom, kar je bilo v škodo meščanski trgovini, upravitelj pa je imel ^{verjetno} kakšne koristi od židovskega prekupčevanja, in ga je zato ~~neupravičeno~~ spregledal. Na splošno so se pa razmere za Žide tedaj že poslabševale in so v gospodarskem življenju ostajali v ozadju. V Eggenburgu se le leta 1540 omenja enkrat Žid Simon, ki je uveljavljal terjatev 64 funtov denarja iz zapuščine nekega meščana in je mestni svet naložil vdovi, da plača dolg. Že leta 1544 pa so bili s patentom Ferdinanda I. Židje ~~kun~~ tudi iz te dežele izgnani ter so morali zapustiti Eggenburg, čeprav jim je leta 1516 vladar zagotavljal, da jih od tam ne bo nihče izganjal. Vkljub temu, da so Židje tedaj bili v tem mestu komaj dobrega ^{četrt} stoletja in so bili maloštevilni, se je spomin nanje ohranil v nazivu Židovskega trga, ki se omenja že v virih iz druge polovice 16. stoletja.¹²

Izgon Židov iz Ljubljane je bil sicer v zvezi s protižidovskimi ukrepi v drugih avstrijskih deželah ter z izgonom iz Štajerske in Koroške. Vendar so pri izgonu iz Ljubljane prišli v poštev še nekateri posebni razlogi. Na Kranjskem niso bili deželni stanovi glavni go-

spodarski nasprotniki židov, temveč ljubljanski meščani. Ljubljansko meščanstvo se je prav ob prehodu iz 15. v 16. stoletje prizadevalo za utrditev svojega gospodarskega položaja. Zlasti v trgovini si je hotelo zagotoviti večji delež. Mesto si je v ta namen pri cesarju Maksimilijanu I. izposlovalo vrsto privilegijev. Tuji trgovci na poti po Kranjskem naj bi uporabljali ceste skozi Ljubljano, kjer so morali blago obvezno vskladiščiti in ga ponuditi v nakup meščanom, kožuhovino naj bi kupovali v Ljubljani in je ne bi hodili sami kupovat na Hrvaško.¹³ Potrjene so bile stare pravice glede trgovine z železom, ki jih je Ljubljani skušal kratiti Velikovec.¹⁴ Obnovljena je bila prepoved po-
deželske trgovine in obrti, ki se je razvijala na škodo mest, in omeje-
no delovanje tujih kramarjev in trgovskih družb.¹⁵ Prepovedano je bilo
nakupovati in uvažati nürnberške obrtne izdelke, ker je bilo to v ško-
do domače obrti.¹⁶ Kot tujce so hoteli meščani omejiti v gospodarskem
življenju tudi žide, ki so sicer živeli v mestu, niso pa imeli meščan-
skih pravic. Dosegli so, da^{je} eden izmed številnih Maksimilijanovih privi-
legijev židom v Ljubljani prepovedal trgovanje.¹⁷ Dve leti pozneje je
tej prepovedi, ki je gotovo prizadela gospodarski obstoj židovske na-
selbine, sledil izgon.

Čeprav židovska naselbina številčno in gospodarsko ni bila močna, je bila v srednjeveški Ljubljani eden izmed členov družbenega in gospodarskega življenja. Zdi se, da so največjo vlogo židje v Ljubljani imeli takoj po naselitvi, ko so opravljali bankirske posle za deželnega kneza. Pozneje je bil njihov pomen manjši, vendar po ponovni naselitvi v 19. stoletju niso v Ljubljani nikoli več dosegli ~~podobnega~~ ^{podobnega} položaja, kot so ga imeli v srednjem veku.

II. OD IZGONA DO ZAČETKA 19. STOLETJA

1. Stiki s tujimi židi.

Čeprav se židje niso smeli naseljevati v Ljubljani in jim je bilo prepovedano bivanje v mestu, niso bili pretrgani vsi stiki med njimi in našo deželo. Posamezni židje so prihajali po trgovskih poslih; ljubljanski trgovci so imeli poslovne zveze s tržaškimi židi. V mesta ob severnem Jadranu in na Beneško se je preselil po izgonu del židov iz spodnještajerskih mest. Menda so predvsem mariborski židje odšli na jug. Kot priseljenci iz Maribora so dobili pozneje v italijanskem okolju priimek Morpurgo (Marpurghi, nastalo iz Marburger), ki se je ohranil pri židih v Trstu in na Beneškem do današnjega časa.¹ Verjetno so židje, ki so se v Trst in druga primorska mesta preselili iz mest na slovenskem ozemlju, posegali s trgovsko dejavnostjo tudi v naše kraje. Židje v Trstu se niso omejevali le na denarne posle, temveč so se ukvarjali v večjem obsegu s trgovino. Trgovali so s kolo= nialnim in špecerijskim blagom, z dragulji, beneškimi tkaninami in drugim blagom. Njihovi faktorji so prodajali blago največ na drobno zasebnim kupcem.² Taka prodaja je bila mogoča na letnih sejnih, ki so jih smeli obiskovati tuji trgovci. Pa tudi ljubljanski trgovci so hodili v Trst in razna italijanska mesta, kjer so mogli navezati trgovske stike s tamkajšnjimi židi.

Dasi je torej nekaj zvez z židovskimi trgovci ostalo še naprej, je bil Maksimilijanov privilegij iz leta 1515 odločilen glede njihovega položaja na Kranjskem. Sredi 16. stoletja je bilo ob pripravljanju policijskega reda za dolnjeavstrijske dežele postavljeno vpra=

šanje, ali naj se Židom dovolijo potovanja in trgovanje. Tedaj so štajerski deželni stanovi temu ugovarjali in dosegli vladarjevo izjavo, da to ne bo veljalo na Štajerskem, kjer jim po Maksimilijanovem privilegiju ni bilo dovoljeno bivanje. Kranjski stanovi so se zavzeli za enako ugodnost, ki jim je bila tudi priznana.³

V zvezi s policijskim redom je bilo za dežele, kjer so Židje smeli še nadalje živeti, postavljeno vprašanje obnovitve nekaterih predpisov, ki so omejevali njihov družbeni položaj, zlasti glede stroš~~je~~ je ločitve od krščanskega prebivalstva po obleki. Povod so bile pritožbe o oderuškem izkoriščanju kristjanov ter o zasramovanju in zaničevanju krščanske vere. Ponekod so opustili židovske znake in se Židje po obleki niso več razlikovali od kristjanov, kot so ta zahtevali stari predpisi. Osnutek policijskega reda je predvideval obnovev predpisov o nošenju židovskih znakov; za njihovo neupoštevanje določene kazni bi se stopnjevale do izгона iz avstrijskih dežel. Židom naj bi bilo tudi prepovedano uporabljati finejše tkanine, smeli bi nositi le oblačila iz volnenega sukna in slabše kožuhovine. Ferdinand I. je nato leta 1551 obnovil ukaz o nošenju rumenega kroga na obleki. V osnutku policijskega reda je bila tudi določba, ki je poostрила odgovornost Židov pri trgovskih poslih. Ako bi kupili ukradeno stvar, bi jo morali brez odškodnine izročiti tistemu, ki bi dokazal, da mu je pripadala. Razen tega bi bili še kaznovani.⁴ Določba glede kupovanja ukradenih stvari je verjetno spremenila dotedanjo pravno prakso. Prej je bila namreč Židom priznana kot zakonita posest ukradenih stvari, če so jih pridobili v dobri veri. Ta praksa, nastala pod vplivom talmuda, je pomenila za Žide predpravico v primeri s kristjani.⁵

Vkljub izgonu Židov iz več avstrijskih dežel so ponekod ^{ostali posamezniki} še po določenem roku, ki je bil v nekaterih deželah podaljšan. Leta 1555 so Židje v Dolnji Avstriji prosili za podaljšanje roka, do kate-

rega naj bi se izšelili, ker še niso mogli izterjati terjatev pri podložnikih ter tudi sami še niso mogli poravnati dolgov in brez škode prodati svojih zemljišč in blaga. Ferdinand I. je z mandatom ^{2. junij} od 31. marca 1555 v nižjeavstrijskih deželah in v goriški grofiji podaljšal rok za nekaj več kot eno leto. Obdržali naj bi toliko časa svoje pravice, da bodo mogli izterjati terjatve, prodati zemljišča, vinograde in hiše ter poplačati upnike.⁶ Ni znano, koliko je morda Ferdinandov mandat prišel v poštev za Ljubljano.

Tudi nekateri davčni predpisi iz srede 16. stoletja so v nižjeavstrijskih deželah še vedno upoštevali Žide. Leta 1542 so bili uvedeni posebni davki za boj proti Turkom v čeških in nižjeavstrijskih dednih deželah ter v goriški grofiji. Za židovske hišne posestnike je bil davek določen na 3 gld od hiše, toda bogati naj bi bili udeleženi pri davčnem bremenu revnejših. Židi in Židinke brez lastnih hiš nad dvanajest let starosti naj bi plačevali funt denaričev, do dvanajest let stari pa pol goldinarja. Žide, ki so se ukvarjali s trgovino, naj bi gosposke, pod katerimi so bili nastanjeni, obdavčile posebej po obsegu njihovih poslov.⁷

Za Kranjsko nimamo vesti o Židih, ki bi še živeli v deželi, pač pa se je ohranilo več dokazov o trgovskih in denarnih poslih, ki so jih imeli ljubljanski meščani s tujimi Židi. Leta 1541 je Žid Aram iz Trsta tožil ljubljanskega meščana za ~~xxx~~ terjatvi iz dveh dolžnih pisem ter je sam prišel v Ljubljano k sodni razpravi.⁸ Seveda je mogoče, da pri terjatvi iz dolžnega pisma ni šlo za posojilo v denarju, temveč je moral ljubljanski kupec izdati židovskemu trgovcu dolžno pismo za kritje blagovnega dolga. Leta 1544 je ljubljanski kupec imel spor s tržaškim Židom Aronom (mogoče je bil to Aram iz 1541) zaradi neke blagovne kupčije in je za zavarovanje terjatve izposloval arest na Aronovo sukno pri ljubljanskem trgovcu, večkratnem županu in mest=

nem sodniku, Janezu Dornu.⁹ Žida Izak Pinkerle (Pinkerle) in Jakel sta leta 1551 po zastopnikih prijavila terjatve na podlagi dolžnih pisem proti zapuščini dveh ljubljanskih meščanov.¹⁰ Ni navedeno, od kod sta bila ta dva žida, najbrž pa sta bila iz Trsta ali kakšnega drugega mesta na zahodnem delu našega ozemlja, kjer so se ohranile židovske naselbine. Erazem ^Rötschacher, nakladnik v Gornjem gradu, je leta 1568 prosil ljubljansko sodišče za posredovanje pri sodišču v Gorici v poslu, ki ga je imel z židom Izakom.¹¹ Leta 1585 je mestno skladišče lesa prodalo židu Aronu 6 navadnih desk.¹² Ta žid je bil takrat gotovo v Ljubljani, sicer ne bi kupoval deske v mestnem lesnem skladišču. Leta 1651 se je trgovec Janez Kunstelj s posredovanjem ljubljanskega mestnega sveta obrnil na tržaško sodišče zaradi izterjanja 391 ^{gld}, ki mu jih je dolgoval tamkajšnji žid Jakob Levi.¹³ Ta tržaški žid se leta 1648 omenja kot nakupovalec pšenice za izvoz v Italijo. Nakupovanje žita so organizirali židovski trgovci iz Trsta; Levi ga je nakupoval v Bakru, kamor je deloma prihajalo tudi dolenjsko žito.¹⁴ Ljubljanska upnika sta leta 1670 in 1677 dala pod arest blago Samuela Jakoba Levija iz Trsta in Leona Jakoba Levija; pod arest dano blago je bilo v hrambi dveh ljubljanskih trgovcev.¹⁵ Na tržaške žide naletimo v trgovini z oljem. Tržačani so bili oproščeni sredstvenine (Mittelding) od olja lastnega pridelka, ki so ga prinašali v Ljubljano na prodaj za potrošnjo v mestu. Ni pa bilo oproščeno te davščine olje, namenjeno za trgovino, ali pa olje, ki so ga Tržačani nakupili drugje. Leta 1673 so deželni stanovi ugotavljali, da ~~olje~~ ^{olja} v Trstu niso pridelali 50 tovorov, na leto, v Ljubljano pa so ga dobavljali več sto tovorov. V mesto je torej prihajalo mnogo tujega olja, ne da bi zanj plačali sredstvenino. S to trgovino so se ukvarjali zlasti tržaški židje; v spisih sta imenoma navedena Izak Marburg in Samuel Levi. Neobdavčeno olje je šlo dalje na Gorenjsko in Dolenjsko ter celo

v druge dežele. Prejemniku sredstvenine so bila dana navodila za ukrepe, ki naj bi preprečili trgovanje z neobdavčenim oljem.¹⁶

Zelo verjetno so v 17. stoletju židovski trgovci obiskovali ljubljanske letne sejme. V ohranjenih seznamih sejmarine se v štiridesetih in petdesetih letih 17. stoletja omenja juvelir Salomon ~~xxx~~ Schmidt. Leta 1688 je plačal sejmarino tu^{ji} trgovec Franc Isakh, ni pa povedano s čim je trgoval.¹⁷ V seznamih sejmarine sicer ni navedeno, da sta bila omenjena trgovca žida, mislim pa, da imena kažejo njihovo židovsko poreklo. Ker je ohranjeno le malo teh seznamov, o obisku židovskih sejmarjev nimamo popolne slike.

Židovski trgovci so prihajali v deželo občasno ter so se zadrževali le kratek čas. Na splošno menda njihovi obiski in posli, ki so jih opravljali, niso naleteli na odpor pri prebivalstvu, tudi ni vesti o kakšnem negodovanju domačega trgovstva zoper morebitno židovsko konkurenco. Toda zdi se, da se je število židovskih trgovcev v notranjeavstrijskih deželah konec 17. stoletja pomnožilo in da so ostajali dalj časa. Cesarski ukaz iz leta 1689 je ugotavljal, da se je na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem mudilo nekaj Židov brez vladarjevga dovoljenja. Ukvarjali so se s trgovanjem in spravljali denar iz dežele. Kranjskemu vicedomu je bilo naročeno, naj odpravi Žide, ki niso imeli posebnega cesarjevega dovoljenja za bivanje v deželi. Vicedom je tedaj priznal, da je bilo pred časom na Kranjskem nekaj Židov, zatrjeval pa je, da jih ni več, ter je zagotovil, da bo ukaz izpolnil, če se bodo zopet pojavili.¹⁸

Nekaj Židov se je zaposlilo v oskr^bniških in drugih službah. To kaže, da so si penekod pridobili naklonjenost zemljiških gospodov. Cesar je leta 1672 naročil ^{deželnemu glavarju} vicedomu, naj odstrani vse Žide, ki so bili v službi bodisi pod njegovo ali drugo jurisdikcijo. Cesarjev ukaz se je skliceval na predpise, ki so Židom prepovedovali bivanje v deželi.¹⁹ Iz 17. stoletja so še nekatere druge vesti v zvezi z Židi na Kranjskem

oziroma v Ljubljani. Leta 1643 je bil pri deželskem sodišču loškega gospostva proces zaradi tatvine hostij, ki naj bi bile prodane židom.²⁰ Leta 1651 je potoval skozi Ljubljano krščeni žid Marko Silio z družino; mestni svet mu je na prošnjo dovolil goldinar podpore.²¹ Leta 1660 je bila v Ljubljani krščena židinja, leta 1682 pa so v stolni cerkvi krstili žida Levija Athiasa, boter mu je bil knez Eggenberg; dali so mu cesarjevo ime, Leopold Jožef.²²

Poleg neposrednih trgovskih in drugih stikov ~~ja~~ so bili z židi še razni ~~neposredni~~ stiki. Take stike je imela dežela z židovskimi vojaškimi dobavitelji. V zadnjih desetletjih 17. stoletja je dobavljal vojaštvu proviant in municijo cesarski faktor Samuel Oppenheimer iz Heidelberga. Po naročilu dvorne komore leta 1688 so mu kranjski deželni stanovi moral^o plačati kot na deželo odpadajoči delež 18.000 ^{gld}, leta 1697 pa je delež Kranjske za Oppenheimerjeve vojaške dobave znašal 40.000 ^{gld}. Obakrat so deželni stanovi zavlačevali izplačila in jih je notranjeavstrijska vlada v Gradcu po nalogu dvorne komore večkrat opominjala k plačilu.²³

Trgovski in drugi poslovni stiki z židi iz primorskih in italijanskih mest so postali živahnejši od dvajsetih let 18. stoletja dalje. To je bilo v zvezi s tedanjim gospodarskim razvojem. Na Jadranu je bila proglašena svobodna plovba, Trst je postal svobodno pristanišče; izboljšane ceste med morskimi lukami in zaledjem so olajšale promet. Naraščal je obseg blagovnega prometa med Trstom in zaledjem, obenem pa tudi delež židovskih trgovcev pri tem prometu.

Tržaški židovski trgovci Coen Porto in tovariši so imeli trgovske zveze z ljubljanskim trgovcem Petrom Antonom Codellijem, ki je trgoval z železom, oljem in cenedskim suknom; stanovski suknarni na Selu pri Ljubljani je dobavljal volno, ki jo je uvažal iz Italije. Ukvarjal se je tudi z menjalniskimi posli.²⁴ Leta 1734 sta dva trgovca iz Augsburga, ki jima so bili Coen Porta in tovariši dolžni neki znesek, dala pod arest njihove terjat-

ve proti Codellijevi trgovini.²⁵ Leta 1736 sta trgovca Mihelangel^o Zois in Jožef Hueber kot varuha vnuka tedaj že umrlega ljubljanskega trgovca Antona Janežiča prosila mestni svet, da jima dovoli odstopiti^v obveznico za terjatev 1000 ^ogld. v Ljubljani prisotnemu tržaškemu Židu Morpurgu proti popustu 25% od glavnice. Mestni svet je odstop obveznice dovolil, toda le proti popustu 20%.²⁶ Anton Janežič se je ukvarjal tudi s posojanjem denarja in so bile v njegovi zapuščini obveznice za razne terjatve. Verjetno je pri odstopu obveznice Morpurgu šlo za težje izterljiv znesek ter sta ga varuha mladoletnega dediča zato vnov-^{torej} čila s popustom na glavnici. Ljubljanski trgovci^o niso le trgovali s tržaškimi Židi, temveč so se nanje obračali tudi kot bankirje v kreditnih poslih. Za račun Rafaela in Laudadia Norse iz Mantove je imel ljubljanski trgovec Franc Tomšič (Tombschitsch) inkasirati 500 ^ogld. V sporu Gašperja Branca (Branch) z bratom^o Norsa iz Mantove zaradi na tržaškem letnem sejmu sklenjenega posla, je Branca predlagal arest nad zneskom, ki naj bi ga inkasiral Tomšič.²⁷

Podjetni ljubljanski trgovec Matevž Franc Perr se je razen s trgovino ukvarjal še z raznimi drugimi podjetji, tako tudi z žganjem pepelike. Po pogodbi iz leta 1745 si je pridobil pravico, da 15 let žge pepeliko v deželnoknežjih gozdovih na Primorskem; za prvih pet let mu je bila priznana izključna pravica za žganje pepelike, v naslednjih desetih letih bi smeli pravico za žganje pepelike dobiti^o tudi drugi zasebniki, toda morali bi jo za prodajo zunaj dežele prepustiti Perru s popustom 10% od cene. Za družabnika pri ~~proskuvanju~~^{izdelovanju} in prodaji pepelike je Perr vzel nekega goriškega Žida.²⁸ Ljubljanski trgovec tedaj ni imel pomisleka, da se v družbi z Židom loti gospodarskega podjetja.

Iz prve polovice 18. stoletja je znan prvi primer židovskega obrtnika v Ljubljani. Leta 1737 je omenjen izdelovatelj žimnic iz Gorice, ki je prihajal več let v Ljubljano, kjer se je zaradi svojih poslov zadrževal po nekaj tednov. Obiskoval je tudi druge kraje v deželi.

Notranjeavstrijska vlada je vicedoma opozorila, da je bivanje Židov v nasprotju s cesarskimi privilegiji. Zoper Židovo zadrževanje na Kranjskem je ugovarjal tudi generalni vikar ljubljanske škofije Janez Jakob Schilling.²⁹

Posamezni Židje so obiskovali deželo s posebnimi dovoljenji za opravljanje določenih trgovskih poslov. Leta 1753 je dobil Žid Mihael Hirsch iz Bratislave dovoljenje, da nakupuje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem razno staro srebro za dunajsko glavno kovnico denarja. Pri tem nakupovanju je bil oproščen običajne osebne mitnine.³⁰

V tem obdobju, ko se pojavljajo novi trgovski in poslovni stiki s tujimi Židi, so se povečale in gospodarsko ojačile židovske naselbine na Primorskem, s katerimi je ~~kika~~ Ljubljana imela največ zvez. V Trstu je bila leta 1746 organizirana židovska verska občina, kar kaže, da je bil njihov gospodarski in družbeni položaj že ^{precej} ~~xxx~~ ustaljen in urejen. Tržaški Židje so se ukvarjali s trgovino in obrtjo, zastopani so bili zlasti v trgovini z usnjem in pri izdelovanju igralnih kart.³¹ Med štirimi senzali v Trstu so bili leta 1746 trije Židje, dva od njih sta prišla z Beneškega. Tédaj so menili, da je bilo senzalov premalo in niso zmogli vseh poslov. Njihova naloga je bila posredovanje pri prodaji blaga, ki je prišlo v Trst po morju. Zgodilo se je menda včasih, da so ladje s tovorom zapustile Trst, ker niso zanj našle kupcev.³² Število senzalov pa se je ~~ve~~ v naslednjih letih močno pomnožilo, že leta 1748 so se slišale pritožbe, češ da jih je preveč, zlasti da je med njimi preveč Židov. Tržaška komerčna intendantca je tedaj sklenila zmanjšati število senzalov, bilo naj bi jih osem, od teh le dva Žida.³³ Vkljub takim omejitvam so pri naraščajočem obsegu tržaške trgovine imeli Židje precejšen delež, zato se je povečal tudi njihov vpliv.

Na Goriškem so bile večje in gospodarsko pomembne židovske naselbine v Gorici in Gradiški, posamezne družine pa so se naseliše v Korminu in Tržiču (Monfalcone). Prvotno so se goriški Židje ukvarjali

največ z denarnimi posli; posojali so denar ter ga sprejemali celo od kristjanov proti visokemu obrestovanju. Bili pa so tudi trgovci, trgovali so z železom, idrijskim živim srebrom, kožami, platnom, tkaninami, oljem in lesom. Trgovina z železom je bila na Goriškem nekako do srede 17. stoletja v njihovih rokah. V prvi polovici 17. stoletja so si štiri židovske družine na Primorskem pridobile privilegiran položaj dvornih židov zaradi posojil, ki so jih dale vladarju. Proti plačilu letne zaščitnine 400 gld. jim je bilo dovoljeno, da svobodno trgujejo v avstrijskih dednih deželah in rimsko-nemški državi, ne da bi morali nositi predpisani židovski znak.³⁴ Komu se je v začetku 18. stoletja na Goriškem in Gradiščanskem širilo svilogojstvo in svilarstvo, so imeli židje pri tem pomemben delež. Nakupovali so kokone od svilo-rejcev, imeli so odvijalnice surove svile in predilnice. Brez dvoma so veliko pripomogli k razmahu svilarstva v deželi. Velik del trgovine s svilo je bil v njihovih rokah.³⁵ Goriški židi so bili udeleženi pri tovarni mila v Trstu, prizadevali so se za ustanovitev tovarne usnja v Gradiški ter so imeli razne manufakture.³⁶ Primer židovskega izdelovalca žimnic, ki je prihajal po tem poslu v Ljubljano, kaže, da so se ukvarjali tudi z obrtjo.

Čeprav je torej bilo židom na Primorskem gospodarsko področje dokaj na široko odprto in so se na njem krepko uveljavljali, jim v družbenem življenju niso priznavali toliko svobode. Še sredi 18. stoletja so jih doletele nove omejitve kot posledice verske nestrpnosti. V Gradiški, kjer so do tedaj židje stanovali pomešani s kristjani, so morali leta 1749 na ukaz dunajske vlade zgraditi geto.³⁷ Dogaajalo se je tudi ~~Polag te omejitve so bili tudi primeri, da so bili izpostavljeni na-~~ silju krščanskega prebivalstva. Kristjani so jim odvzemali otroke, jih krščevali in zadržali pri sebi. Na pritožbo prizadetih židovskih naselbin je vladar leta 1739 obsodil tak postopek zoper naravne in duhovne pravice staršev in ga za bodoče prepovedal. Ukazal je, naj se

odvzeti otroci vrnejo staršem.³⁸

V zvezi s povečanjem židovskih naselbin na Goriškem in Gra-
diščanskem je deželno oblastvo leta 1756 dobilo naročilo, naj^{popiše} vse pri-
vilegirane in neprivilegirane Žide, ugotovi njihove premoženjske raz-
mere in davke, ki so jih plačevali. Šlo je tedaj v glavnem za novo ob-
davčitev, ker je bil davek goriških Židov v primeri z drugimi deželami,
kjer so živeli Židje, prenizek. Razen novega obdavčenja je bil namen po-
pisa tudi prepričati naseljevanje Židov zunaj geta. Ubožnejši, neprivile-
girani Židje, ki še niso bili zaposleni v tovarnah ali trgovini, naj bi
se zaposlili v svilarstvu; premožnejši naj bi jim omogočili, da bi vsak
dobil dvoje ali troje statev in na njih delal za tovarno ali založni-
ka.³⁹

Država ni le dopuščala povečano gospodarsko uveljavljanje
Židov, temveč ga je celo podpirala. Židovski trgovci in manufakturisti
so ji v veliki meri pomagali izvajati merkantilistično politiko, ki si
je prizadevala za organizacijo manufaktur in povečanje izvoza njih-
vih proizvodov ter, da bi okrepila ^{pridelkov kmetijstva in gozdarstva, npr. žita in lesa,} ~~svoje~~ ^{države} gospodarsko in politično moč.
Pomen Židov za tedanji gospodarski razvoj so takratni državni funkcionarji, ki so imeli opravka z gospodarskimi vprašanji, odkrito priznavali. Grof Herberstein, vodja komerčne intendance za Primorje, je v poročilu o komerčnih zadevah leta 1744 izjavil, da so Židje skoraj edini, ki se lotijo kakšnih podjetij; napravili pa bi še več, če bi tiste, ki so po svoji neoporečnosti pri založništvu manufakturistov koristni za občinstvo, tolerirali v dednih deželah. Ljubljanski komerčni konses - koncept je poleg grofa Hohenwarta podpisal tudi Raigersfeld - pa je leta 1759 v poročilu reprezentanci in komori ugotavljal, da ima goriška grofija v Židih koristne prebivalce, ki so mnogo pripomogli k razvoju svilarstva in tovarn, in jih je zato treba ohraniti obrti in pridobitnemu gospodarstvu.⁴⁰

Glede na tako vlogo Židov v gospodarskem življenju sosedne Primorske, ki je bila s Kranjsko v ozkih gospodarskih stikih, je razumljivo, da so trgovske in druge zveze z njimi postale pogostejše in intenzivnejše. Podoben je bil razvoj v drugih avstrijskih deželah, kjer so živeli Židje. Zato je v vsej državi narasel njihov delež v gospodarstvu. Prepovedi bivanja in opravljanja gospodarskih dejavnosti so bile seveda ovira takemu razvoju. Bilo je nujno, da so večji vključitvi Židov v gospodarsko življenje v naslednjih desetletjih sledile razne izboljšave v pravnem in družbenem položaju, ki so jim olajšale gospodarsko uveljavljanje.

2. Merkantilizem in prosvetljenstvo ter spremembe v položaju Židov.

V drugi polovici 18. stoletja, nekako od šestdesetih let naprej, je država postopoma začela spreminjati odnose do Židov. Spremembe so bile pod vplivom napredujočega racionalizma in v njem utemeljenega prosvetljenstva, ki so ga vladarji sprejemali za vodilo politike. Po idejah prosvetljenstva so videli svojo nalogo v zagotovitvi osebne svobode podložnikom in v uvedbi gospodarske svobode po fiziokratskih načelih. Racionalizem je spremenil odnose države do vere, kar se je izražalo v zahtevi po verski strpnosti. Spremembe v položaju Židov so se pokazale najprej na gospodarskem področju. Že merkantilistična politika je upoštevala njihove gospodarske sposobnosti, uveljavljali so se ne le v trgovini, temveč so kot trgovci-založniki vplivali na razvoj raznih proizvodnih panog ter tudi ustanavljali manufakture in tovarne. Nekaterim so bili podeljeni novi privilegiji in priznani častni naslovi.

Židovski trgovec v Trstu, Marko Levi, je leta 1760 dobil naslov dvornega faktorja, ker je bil zaslužen za razvoj trgovine in morske plovbe v tržaški prosti luki ter je državi dajal denarna po-

sojila za vojne potrebe; s posojili je pomagal tudi štajerskim in gorško-gradiščanskim deželnim stanovom. Obenem mu je bila dana pravica za neomejeno trgovanje v Trstu, Gorici in vsem avstrijskem Primorju; v Gorici je bil upravičen imeti trgovsko hišo.¹

Tudi v drugih deželah je imela vlada namero vključiti žide v trgovino, ki bi služila ciljem merkantilistične politike. Leta 1762 je bilo pozvano kranjsko deželno oblastvo, da se izjavi, ali naj ne bi bila dovoljena Židom trgovina proizvodov dednih dežel po kosih (stuckweise), to je na veliko, prepovedala pa se jim bi prodaja vsega tujega blaga. Komerčni konses je glede tega zaslišala ljubljansko trgovstvo. Njegovo zastopstvo se je odločno izjavilo zoper dopustitev židovskih trgovcev. Ti bi pomenili propad domačega trgovstva. Omejitev trgovine Židov le na domače proizvode, domačim trgovcem ne bo koristila, ker je uvoz tujega blaga povečini prepovedan in sami prodajajo največ domače blago. V Ljubljani je itak preveč trgovcev in trgovski privilegij iz leta 1756 predvideva odkup trgovin, da se zmanjša njihovo število. Po ukazu cesarja Maksimilijana iz leta 1515 je Židom itak prepovedano bivanje v deželi in tudi cesar Karel VI. je to prepoved potrdil. Odkar velja prepoved, se Židje niso smeli zadržati v mestu dlje kot 24 ur. Ko se je mudil v deželi židovski izdelovalec žimnic, je bil izgnan na ukaz notranjeavstrijske vlade in vicedom se je moral zagovarjati, zakaj ga je trpel v deželi. Komerčni konses je sprejel vse razloge ljubljanskega trgovstva zoper židovske trgovce, dodal pa je še nekaj novih in sicer njihovo vero, ki je v nasprotju s katoliško, oderuštvom ter sleparstvom; Žide je označil kot nekoristne podložnike, ki ne opravljajo ne vojaške službe in ne ročnega dela, temveč le trgujejo. Reprenzentanca in komora je ~~v~~poročilu cesarici navedla razloge ljubljanskega trgovstva in komerčnega konsesa zoper trgovanje Židov, toda ni jih sprejela za svoje, ampak je zagovarjala nasprotno stališče. Trgovstvo in komerčni konses sta bila v zmoti, če sta mislila, da bi bilo s trgovino na veliko Židom

dovoljeno naseljevanje v deželi. To bi bilo v nasprotju s potrjenimi privilegiji, zato je bila reprezentanca in komora prepričana, da ga vladar nima namena dovoliti. Po njenem mnenju je bilo bistveno odgovoriti na vprašanje, ali bi bilo koristno za državo in za občinstvo dovoliti Židom, da trgujejo na debelo z domačimi proizvodi, obenem pa jim prepovedati prodajo tujega blaga. Reprezentanca in komora je bila prepričana, da bi Židom dovoljena trgovina z domačimi proizvodi na debelo zelo pospešila izpopolnitev in razvoj manufaktur, ~~ako bi se~~ Namesto neosnovanih in žaljivih sumničenj komerčnega konsesa zoper naj bi se Žide, raje upoštevala izredna njim lastna poslovna prizadevnost. Sedanje trgovstvo, ali bolje povedano, domači podeželski kramarji, ki bi obdržali trgovino na drobno, ne bi imeli pri tem nobene škode, pač pa bi imela koristi erar, ker bi se zaradi povečanega prometa povečal dohodek mitnin, in občinstvo, ker bi se Židje prizadevali, da mu vedno nudijo domače izdelke. Zato ni pomisleka zoper prodajo domačih proizvodov po židovskih trgovcih, ker bo to v splošno korist, čeprav bo mogoče eden ali drugi dobička željni zasebnik nekoliko prikrajšan. Židom naj se dovoli trgovina z domačimi proizvodi na debelo; da pa se ohrani domače trgovstvo, židovski trgovci ne smejo trgovati na drobno.²

Ob vprašanju, ali naj bo Židom dovoljeno trgovanje na debelo z domačimi proizvodi, so bila izražena zelo različna in celo močno nasprotujoča si mnenja. Trgovci so videli v židovskih trgovcih predvsem konkurenta, ki bi jim najbrž odvzeli del zaslužka. Menili so, da jih morajo stari privilegiji obvarovati te konkurence. Komerčni konses - zdi se, da so takrat bili v njem le konservativno usmerjeni člani - je odklanjal židovsko trgovino, ker je iz verskih razlogov nestrpnosti zavračal vsako sožitje z židovstvom in se pri tem skliceval na zgodovino. Reprezentanca in komora pa je to vprašanje obravnavala iz gospodarskopoličnega vidika. Odločilne so ji bile gospodarske koristi za državno blagajno ter za prebivalstvo, ki bi jih

mogla prinesiti povečana trgovina z domačimi proizvodi. V skladu z merkantilistično politiko je država tedaj pospeševala ustanavljanje novih tovarn in manufaktur, zato ~~je~~ je hotela tudi razširiti možnosti za prodajo njihovih izdelkov. Od tod je bila tudi misel o vključitvi Židov v trgovino. Kranjska reprezentanca in komora je gotovo poznala in pozitivno ocenjevala delo židovskih trgovcev v Trstu in na Goriškem, zato ni imela pomislekov, da se jim trgovina na debelo dovoli tudi na Kranjskem, dasi je izključevala možnost njihove stalne naselitve v deželi. Seveda je vprašanje, ali je reprezentanca in komora dala pozitiven odgovor le iz lastnega prepričanja, ali pa zato, ker je to bolj ustrezalo nameram in politiki centralne vlade. Sicer je bil tudi komerčni konses državni organ in odvisen od dunajskega oblastva, toda v njem so imeli glavno besedo člani domačega plemstva, ki so zastopali le ožje lokalne koristi in se verjetno še niso spoprijaznili s prosvetljenstvom.

Vkljub prvotni pripravljenosti centralne vlade, da razširi področje židovske trgovine, in pozitivnemu odgovoru kranjske komore in reprezentance tedaj Židom še ni bilo dano splošno dovoljenje za trgovanje z domačimi proizvodi. Pač pa je država židovsko trgovino še vedno urejala s posebnimi privilegiji, ki so bili izdani posameznim trgovcem. Na prošnjo jim je dovoljevala udeležbo na sejnih v deželah, kjer je bilo sicer Židom bivanje prepovedano. Razen tega so se Židje uveljavljali v trgovini zlasti še kot zakupniki ali pooblaščenci pri raznih državnih in drugih javnih dobavah. Leta 1762 je bil obnovljen židovskima trgovcema v Gorici Aronu in Manaseju Marpur^hgiju leta 1732 izdani privilegij, da smeta obiskovati notranjeavstrijske sejme in na njih prodajati lastne izdelke. Reprezentanci in komori je bilo naročeno, naj trgovcev pri tem ne ovirajo.³ Goriški židovski trgovci so tudi sicer po raznih kupčijah prihajali na Kranjsko. Leta 1765 je glavarstvo v Gorici kranjski reprezentanci in komori priporočilo Izaka Luz-

zati, zakupnika tamkajšnje javne klavnice, ki je prišel na Kranjsko z javnim denarjem nakupovat govejo živino za oskrbo prebivalstva. Prosilo je, naj se ne dovoli, da bi ga kdo zasramoval ali nadlegoval in ga oviral pri njegovih poslih. Reprezentanca in komora je zagotovila zaščito židovskemu trgovcu.⁴

Leta 1767 je živel v Ljubljani več židov udeleženi pri podjetju, ki je imelo v zakupu oskrbo vojaštva. Najeli so si za letno najemnino stanovanje v hiši na Starem trgu. Ljubljanski magistrat je imel to za kršitev Maksimilijanovega privilegija, ki ni dovoljeval bivanja židov v mestu, ter se je obrnil na deželno glavarstvo za pomoč. Menil je, da bi nastala škodljiva posledica za meščanstvo, če se židom dovoli, da napravijo vrzel v deželnoknežjem privilegiju in imajo stalna stanovanja v mestu. Ugovor, da gre za opravljanje zakupa vojaške oskrbe ne more držati, ker so tak zakup že imeli, ne da bi najeli stanovanje, dasi bi bili tedaj vsaj na videz do tega bolj upravičeni. Tedaj so namreč imeli zakup neposredno od dvorne oblasti, sedaj so le podzakupniki. Pritožba magistrata je naletela na gladko zavrnitev; vloga mu je bila vrnjena s kratko rešitvijo, da ji ni mogoče ugoditi, dokler bodo zakupniki opravljali le posle v zvezi z oskrbo vojaštva in ne bodo posegali v posle iz področja ljubljanskega meščanstva.⁵

Ljubljanski trgovci so sicer nasprotovali nameram, da bi se židom dovolilo trgovanje v deželi, vendar so sami stalno vzdrževali zveze z židovskimi trgovci. Zlasti živahni so bili stiki s tržaškimi židovskimi trgovci, ki so jim Ljubljjančani dobavljali v prvi vrsti žito. Leta 1764 je Anton Klemm sklenil z Menasejem in Izakom Marburgom iz Trsta pogodbo za dobavo pšenice. Istega leta je Klemm kot pooblaščenec zastopal žida Jakoba Notburga v sodnem sporu proti trgovcu Leopoldu Bogataju zaradi terjatve v znesku 376 ²gld. 5 kr.⁶ V petdesetih in šestdesetih letih 18. stoletja pa tudi še pozneje se večkrat omenja tržaški trgovec Grassin Vita Levi; z njim je imelo trgovske stike več

ljubljskih trgovcev ter tudi trgovci v spodnještajerskih mestih. Leta 1755 je omenjen kot upnik za terjatve nad 4000 ⁹gld. proti ljubljanskemu trgovcu Antonu Marinerju. Leta 1764 je imel spor glede plačila kupljene koruze; prodajalec koruze je izposloval arest nad založeno žito, ki jo je Levi imel vskladiščeno pri ljubljanskem trgovcu Leopoldu Bogataju.⁷ Leta 1783 je iztožil od Simona Černeta odškodnino 400 ⁹gld., ker mu ni v roku dobavil koruze. Istega leta je sodišče obravnavalo njegov odškodninski zahtevek proti firmi Jožefa Steinwenderja, ki je prevzela zanj 48 bal ogrskega tobaka za odpremo v Trst, tobak pa je prispel popolnoma pokvarjen.⁸

Trgovski posli Grassina Vite Levija z ljubljanskimi trgovci in trgovci na Slovenskem štajerskem so bili tako pogosti in obsežni, da je njegov faktor Simon Ferst (Först) večkrat prihajal v Ljubljano in nekatera spodnještajerska mesta in se mudil dalj časa. Ko je Ferst leta 1766 prišel v Ptuj, da bi prevzel nakupljeni tobak, žito in drugo blago, prišlo je tudi iz Ogrske, ga je mariborski mitniški urad izgnal. Levi se je pritožil graškemu guberniju, ki je postopek mitniškega urada označil kot škodljiv za trgovino in odredil, naj se Levijevemu agentu dovoli bivanje, da zaključi posle za svojega ⁿpričipala.⁹ Leta 1783 se je Simon Ferst kot agent tržaških trgovcev Grassina Vite Levija in Filipa Kohena (Cohen) mudil v Ljubljani, kjer je za nju na debelo nakupoval žito, zlasti koruzo. V Ljubljani je bil že nekaj mesecev, ko so mu pričeli delati težave in groziti z izgonom. Na pritožbo prizadetih trgovcev je tržaški gubernij posredoval pri kranjskem deželnem glavarstvu, da njihovega zastopnika ne bi ovirali pri trgovskih poslih. Ljubljanski magistrat je tedaj odločno vztrajal pri privilegijih, ki po njih ni bil dolžan trpeti židov v mestu. Imel je za svojo dolžnost, da te pravice uveljavlja in zato ne dopusti, da bi ugasnili zaradi neuporabe. Ker je bil Ferst tri mesece v mestu, hočejo židovski trgovci osporavati veljavnost privilegija. Poslovni razlogi se magistratu niso zdeli odločilni; nakupovati žito na Kranjskem in ga

dobavljati na Goriško bi mogli tudi drugi trgovci in ne le židovski. Sicer pa bi mogla tržaška trgovca poveriti ljubljanske posle zastopniku druge vere. Zato naj se zavrneta ~~da~~ ne bosta imela pretveze za podaljšanje Ferstovega bivanja v Ljubljani. Ko je Ferst izjavil, da bo verjetno trgovske posle opravil v treh ali štirih tednih, je deželno glavarstvo dovolilo, da ostane še toliko časa v Ljubljani. Dalj časa se mu pa ^{Bivanje ne more dopustiti.} brez dovoljenja deželnega glavarstva ~~ne more dopustiti bivanja.~~ Sicer ^{se} tudi deželno glavarstvo glede na privilegij ni imelo ^{za} upravičeno, dovoljevati Židom daljše bivanje, kot je bilo nujno potrebno, da opravijo posamezne trgovske posle. ¹⁰ Tudi Arona Pinkerla (Pincherle), ki je leta 1783 prosil, da bi smel ostati v mestu 4 ali 5 dni zaradi nakupovanja žita za Ajdovščino in več drugih krajev v vipavski dolini, je magistrat zavrnil in mu naročil, da v treh dneh zapusti Ljubljano. ¹¹

Čeprav so ljubljanski trgovci trgovali s tujimi Židi in so bili z njimi tudi drugače v poslovnih stikih, kažeta primera Simona Fersta in Arona Pinkerla, da so nastopili proti njim, ko so začutili, da bi jih njihova konkurenca mogla ogrozati v domači deželi. Tedaj so nasprotovali zlasti daljšemu zadrževanju Židov v naših mestih in se pri tem sklicevali na stare privilegije. Ždi se pa, da so pristali tudi na daljšo navzočnost židovskih trgovcev, če jim je bila koristna za njihove trgovske posle. Leto prej, ko je Aron Pinkerle, ki je nakupoval žito za vipavsko dolino, moral v treh dneh zapustiti Ljubljano, je drug Žid neovirano prodajal uvoženo koruzo ljubljanskim kupcem. Pri tem se je ravnal po židovskih verskih običajih. Zaradi praznovanja sobote ni pustil meriti koruze čez določeno uro, kar je naprtilo pravdo kupcu, ki je zato ni mogel dobaviti v dogovorjenem roku trgovcu, da bi jo odpravil v Trst. ¹² Židovski trgovec, ki je imel v Ljubljani večjo zalogo koruze in jo je prodajal ljubljanskim kupcem, se je gotovo v mestu mudil dlje in ne le nekaj dni.

Židje iz Gorice, kjer so se ukvarjali s svilogojstvom in svi-

larstvom, so bili dobavitelji surove svile za ljubljanske svilarske manufakture. Andreju Cerarju (Zerrer), ki je imel delavnico predvsem za izdelovanje nogavic, je dobavljal surovo svilo Jona Mazzo iz Gorice. Šlo je za posle večjega obsega. Leta 1779 je goriški dobavitelj ~~Cerari~~ Cerarja tožil za znesek, ki mu ga je še dolgoval; tedaj je navajal, da je dobavil za 2236 ^gld svile.¹³

Navedeni primeri trgovskih stikov med ljubljanskimi trgovci in Židi zunaj dežele gotovo ne pokažejo vsega njihovega obsega. O takih poslovnih zvezah so se ohranila le redka posamezna pričevanja, navadno tedaj, ko je prišlo med strankami do sporov, ki jih je obravnavalo sodišče, ali ko so bili iz kakršnegakoli drugega razloga predmet uradnega postopka. Ne vemo pa ničesar o poslih, ki so se odvijali brez posredovanja sodnih in upravnih oblasti. Ker pa je naraščal delež Židov v gospodarstvu na Primorskem, kjer jim je bilo dovoljeno bivanje, rasel pa je v tem obdobju tudi obseg ljubljanske trgovine s to deželo, se je brez dvoma povečal tudi obseg trgovskih zvez z Židi.

Vzporedno z gospodarskim se je spreminjal pravni in družbeni položaj židovskega prebivalstva. V tem pogledu so pomenile znaten napredek verskopoliitične reforme cesarja Jožefa II., ki so bile korak k enakopravnosti veroizpovedi v državi in enakosti državljanskih pravic za njihove pripadnike. Tolerančni patent od 13. oktobra 1781 je priznal svobodo vere in bogoslužja pravoslavnim, luterancem in kalvincem. Že prej, 16. maja 1781 so bile s cesarskim ukazom odpravljene razne omejitve glede gospodarskih in političnih dejavnosti Židov, ostale pa so v veljavi omejitve naseljevanja. Namen predpisov iz leta 1781 je bil, napraviti Žide koristnejše za državo, odpraviti na raznih področjih njihov izjemni položaj in jih v večji meri vključiti med drugo prebivalstvo. Predvidene so bile posebne židovske šole kakor tudi obisk židovskih otrok v obstoječih javnih šolah. Židom naj bi bil dovoljen dostop

na višje šole in univerze. Odprle naj bi se jim nove pridobitne dejavnosti, da bi se odvrnili od oderuštva in sleparske trgovine. Zato bi se smeli ukvarjati s kmetijstvom, toda le na obdelanih ali neobdelanih zemljiščih, ki niso pripadala podložnikom. Zemljišča naj bi dobili v zakup za 20 ali več let in jih obdelovali z židovsko delovno silo. Mogli bi postati tudi rokodelci kot krojači, čevljarji, zidarji in tesarji; kolikor bi imeli za arhitekturo potrebno matematično znanje, bi smeli ~~ki~~ biti tudi stavbni mojstri in arhitekti. Tisti, ki so znali risati, bi mogli postati umetni mizarji ali opravljati podobne obrti. Dovoljene naj bi jim bile tudi svobodne umetnosti, slikarstvo, kiparstvo itd. V tovarnah naj bi jim bila pristopna vsa dela, ki so za nje potrebni posebni in dragoceni stroji, ter vse manufakture, ki so po zakonu priznane kot proste obrti, npr. predilstvo, tkalstvo itd. Odprto naj jim je prevoznitvo. Odstranjene naj bodo pri Židih vse razlike v obleki, noši in posebnih znakih.¹⁴

Ko je bilo deželno glav^arstvo pozvano, naj poroča, kako bi se ti predpisi najuspešneje izvedli, je odgovorilo, da na Kranjskem ni Židov, ker so bili svoj čas izgnani in ima dežela po Maksimilijanovem privilegiju za vedno pravico odklanjati njihovo naselitev. Posamezni Židje so se hoteli od časa do časa naseliti v Ljubljani in trgovati, toda bili so v vsakem primeru izgnani s posebnimi odločbami, privilegij se je torej izvajal. Iz teh razlogov deželno glavarstvo ni razglasilo cesarske resolucije, temveč je prosilo za navodila, kako naj ukrepa, ako bi Židje posamezno ali v večjem številu prišli v deželo in se hoteli ukvarjati s trgovino. Na to poročilo je dvorna pisarna odgovorila, da vlada nima namena razširiti židovski narod v dednih deželah, ali jih na novo uvesti tam, kjer jih ni, marveč napraviti jih državi koristne tam, kjer so, in v toliki meri, kot so tolerirani. Ker na Kranjskem po deželno-knežjih privilegijih ni Židov in jim tudi bivanje ni dovoljeno, ni v tej

deželi nikakega vprašanja glede njihove uvedbe ali toleriranja. O odgovoru dvorne pisarne so bili obveščeni deželni stanovi in ljubljanski mestni magistrat.¹⁵

Splošnim predpisom iz leta 1784 so sledili v deželah, kjer so Židje živeli, še posebni predpisi, ki so odpravljali razne dotedanje omejitve. V Gorici je bil odpravljen vratar pri getu, toda Židje so morali še naprej stanovati v njim določenem mestnem delu. Le tujim Židom, ki so se na potovanju ali po poslih kratek čas mudili v mestu, je bilo dovoljeno stanovati v gostilnah ali drugih krščanskih hišah. Proti poprejšnji prijavi se je smelo dovoliti premožnejšim tujim židovskim tovarnarjem in trgovcem, ki bi se naselili v mestu zaradi opravljanja svojih poslov, da stanujejo zunaj geta. Ker je bilo prevoznništvo Židom dovoljeno, naj bi se z njim ukvarjali predvsem zaradi pospeševanja trgovine. Izučiti bi se smeli pri krščanskih mojstrih vseh rokodelstev in drugih obrti, opravljati pa jih bi morali le na meščanski način in po uvedenem redu. Dovoljeno jim je bilo poklicati profesijoniste iz tujih dežel, ki bi poučevali njihove otroke, ako bi se jih domačini branili jemati v uk. Kjer ni bilo židovske šole zaradi majhnega števila židovskih otrok, so jih morali pošiljati v krščanske šole, da bi se naučili branja, pisanja in računanja. Ponovno je bilo židovski mladini zagotovljeno dovoljenje za študij na univerzah v dednih deželah.¹⁶ Tudi za Žide v Trstu je bilo izdano več predpisov, ki so ukinjali nekatere prejšnje omejitve. Smeli so študirati pravo in medicino ter si pridobiti doktorate v teh strokah. Za Trst ni veljala prepoved uporabe tujih hebrejskih knjig, kot je to bilo v drugih deželah. Dobili so pravico do mest borznih pooblaščenecov; pri volitvah članov borzne deputacije se niso smele delati razlike med krščanskimi in židovskimi borznimi trgovci, temveč se je morala volitev potrditi, pa naj je bilo izvoljenih več ali manj Židov. Pravico posesti nepremičnin so tržaški Židje imeli že od prej, na novo jim je bil dovoljen zakup zemljišč.

da bi se na njih ukvarjali s kmetijstvom. Vendar ta pravica na tržaškem ozemlju ni mogla imeti posebnega pomena. Po predpisih iz leta 1783 je bila židovska normalka v Trstu pod nadzorstvom gubernijskega svetnika. Šolske knjige in berila je preskrbela ~~kraščanska~~ šolska direkcija, toda zaslišati je morala Žide. Osnutek za etična berila naj ji bi Židje sami predložili v odobritev; ako bi bilo v njih kaj spotakljivega, se bi črtalo; nauk o nramnosti se bi uredil po filozofski morali. Za splošne predmete, jezik, zemljepis, zgodovino in drugo bi se uporabljale običajne šolske knjige. Opustilo bi se vsako vmešavanje v verouk in verske obrede. Leta 1783 je bil potrjen statut tržaške židovske občine, guberniju je bila pridržana pravica, da v primeru pritožb zoper obdavčenje pri tem postopku sodeluje gubernijski komisar. Židje sami niso smeli spreminjati statuta, to pravico je imel gubernij, ki pa je moral predhodno obvestiti dvorno oblast.¹⁷ V vseh deželah je bilo odpravljeno plačevanje dvojnih sodnih in upravnih taks, ki so jih morali plačevati Židje; odslej so jih plačevali v enakem znesku kot kristjani.¹⁸

Ko so bile v deželah, kjer so živeli Židje, odpravljene razne omejitve in se je njihov državljanski položaj postopoma izenačeval s položajem drugega prebivalstva, jim je bilo v deželah, ki so bili iz njih izključeni, priznanih le nekaj pravic za priložnostno trgovanje. Leta 1783 sta dva židovska trgovca iz Moravske prosila vladarja, da bi smela obiskovati sejme na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, kjer bi prodajala platno, bombaževino, namizno perilo, razne volnene in druge tkanine. Deželno glavarstvo, ki mu je bilo naročeno, naj se glede tega izjavi, je poizvedelo za mnenje vseh treh okrožnih glavarstev (kresij) in deželnih stanov. Notranjsko okrožno glavarstvo je menilo, da se na sejnih tamkajšnjega okrožja prodaja pevečini le malovredno blago ter ni verjetno, da se bodo Židi navduševali za obisk. Dolenjsko okrožno glavarstvo je priporočalo, naj se Židom obisk ~~sezamov~~ sejmov dovoli, ker je velika konkurenca prodajalcev vedno koristna za kupce. Gorenjsko

okrožno glavarstvo, ki je predložilo tudi mnenje ljubljanskega magistrata, ter stanovski odbor sta predlagala zavrnitev; stanovski odbor jo je utemeljil z deželnimi privilegiji. Ljubljanski magistrat je nasprotoval dovoljenju Židom za obisk letnih sejmov, skliceval se je na Maksimilijanov privilegij iz leta 1515. Trdil je, da Židje niso nikoli obiskovali ljubljanskih sejmov; če je kateri kdaj prišel, so ga takoj odstranili s pristankom višje oblasti. Domače trgovstvo je dovolj številno in more zadovoljiti vse potrebe občinstva, zato ni potreben obisk židovskih trgovcev. Deželno glavarstvo je soglašalo z razlogi in predlogom stanovskega odbora in gorenjskega okrožnega glavarstva glede na deželno ustavo in je predlagalo, naj se prošnja Židov zavrne.¹⁹ Toda na Dunaju tega predloga niso v celoti upoštevali, prošnji židovskih trgovcev je bilo delno ugodeno. Z dvornim dekretom od 9. septembra 1783 so bili letni sejmi v Gradcu, Celovcu, ~~xx~~ Ljubljani in Linzu proglašeni za svobodne v tem smislu, da so jih smeli, proti plačilu običajne pristojbine, obiskovati domačini in tujci, krščanskih in drugih veroizpovedi, torej tudi židovske. Obiskovalci teh sejmov pa niso smeli krošnjariti, prodajati blago od hiše do hiše ter obiskovati druge manjše sejme v deželi.²⁰ Ker magistratu udeležba Židov na sejmih ni bila po volji, je hotel njihov obisk omejiti le na oba 14 dnevna sejma. Toda gubernij je odločil, da velja svoboda obiska za tuje obiskovalce, tudi za Žide, ravno tako pri obeh manjših tridnevni letnih sejmi.²¹

Leta 1789 je gubernij pozval stanovski odbor, da se izjavi glede vprašanja, ali naj se v Notranji Avstriji dovolijo Židom bivanje, trgovanje in druge dejavnosti. Odkar je bil Židom dovoljen obisk sejmov v Notranji Avstriji, so prihajali tudi v času, ko ni bilo sejmov, in so se navzlic prepovedi zadrževali dalj časa v deželi. Postavilo se je vprašanje, ali ne bi bilo bolje, da se jim dovoli bivanje in tr-

govanje brez omejitev. Odgovor stanovskega odbora je bil odklonilen. Žide je označil za narod, ki se ni ukvarjal s kmetijstvom, tovarnami in manufakturami, temveč z nadrobno trgovino, oderuštvom in sleparstvom, pri tem so si, do skrajnosti varčni, pridobili velika premoženja, ki so jih znali spraviti iz dežele. ~~zelo močno je bilo~~ ^{se} ko so brez dovoljenja obiskovali seje, ^{je bilo} slišati pritožbe, da so domačim trgovcem povzročali veliko škodo. Svoje blago so prodajali nerazsodnim množicam po nižjih cenah, toda tudi v slabši kakovosti. Stanovski odbor je opozoril še na stare privilegije in zaključil, da ne more biti govora o uvedbi ali toleriranju Židov na Kranjskem.²²

Kakor je ljubljanski magistrat pod vplivom domačega trgovstva hotel omejiti udeležbo Židov na sejnih, tako so Židje skušali svoje pravice razširiti. Obisk po dva tedna trajajočih sejmov jim je dal priliko in pretvezo, da so pri potovanjih od sejma do sejma prodajali blago tudi med potjo v majhnih mestih, trgih in vaseh in to tudi od hiše do hiše, čeprav jim je bilo krošnjarenje še posebej prepovedano. Sejmi so bili tudi povod, da so ostajali dalj časa v deželi.²³

V Ljubljani se je skoraj celo leto zadrževal Žid/Salomon, ^{Jakob} potem ko se je mudil ~~v~~ že več drugih krajih; prišel je s potnim listom iz Dunaja za Trst. Menda je imel namen prestopiti v katoliško vero in je obiskoval verski pouk. Okrožno glavarstvo je v začetku leta 1787 naročilo mestnemu magistratu, naj mu dovoli še naprej bivanje v Ljubljani, ker je konzistorij izjavil, da v pouku napreduje in da prestopni več daleč. Toda nekaj mesecev pozneje je kresija prišla do prepričanja, da je prestop v katoliško vero za Žida le pretveza; verski pouk je obiskoval nezadovoljivo, duhovna oblast je menila, da ni pričakovati resne spreobrnitve. Magistratu je dal nalog, da Salomona izžene v kraj, kjer bo lahko živel kot Žid, ne bo pa oviran, da se spreobrne.²⁴

Leta 1790 so se ljubljanski zlatarji in srebrarji pritoževali

zoper židovsko konkurenco pri nakupovanju zlata in srebra. Zaradi pomanjkanja dela je zlatarska obrt nazadovala, razen tega so imeli težave pri nabavi materiala. Židje in drugi trgovci so ne le v času sejmov, temveč tudi v drugem času obiskovali hiše in stanovanja ter pokupili zlato, srebro in nakit. Zaradi takega nakupovanja ni bilo mogoče izslediti ukradenih predmetov.²⁵

Za konec 18. in začetek 19. stoletja ni mnogo vesti o delovanju židovskih trgovcev v Ljubljani. Take vesti so se pač ohranile največ v primerih, ko so židje prišli pri svojih poslih navskriž z zakoni in so oblasti imele z njimi opravka. Toda tudi maloštevilne ohranjene vesti kažejo na stike Ljubljane zlasti s tržaškimi in goriškimi židi.

Zaradi francoskih vojn, ki je bila vanje zapletena Avstrija, so se poslabšale državne finance in prizadete so bile denarne razmere. Dunajski bankovci niso več uživali polnega zaupanja v primeri s kovinskim denarjem. To so izkoristili špekulantje in so nakupovali kovinski drobiž, plačevali so ga z bankovci; kovinski denar je dosegel pri tem primeren ažio. Leta 1802 so zalotili goriškega trgovca Tomaža Norzo s sinom, ko sta nabavila večje količine drobiža (polovičnih sedemnajstic) in soldov, da bi jih izvozila. Nekaj srebrnih novcev jim je preskrbel ljubljanski trgovec Kanduč, večino pa v Ljubljani živeči prodajalec si-
ra, menda tudi žid iz Furlanije, ki je imel pri tem poslu več pomagačev. Pri zaslišanju je goriški trgovec prihod v Ljubljano pojasnjeval s trgovskimi posli z dvema ljubljanskima trgovc^{ima} zaradi svile in koruze, za kovinski drobiž se je brez njegove vednosti zanimal le njegov sin. Ker je bila prepoved ažiotažiranja tedaj šele objavljena, so bili prizadeti le opozorjeni, da bodo v bodoče kaznovani zaradi takih poslov. Okrožno glavarstvo pa je opozorilo magistrat, da je židom mogoče dopustiti za-
državanje v deželi razen v času sejmov največ čez noč ali pa na poto-
vanju skozi mesto. Zato naj magistrat skrbi, da se židje odstranijo ozi-
roma, da ~~se~~ ne bodo ostajali v mestu čez dovoljeni čas. Barvarskemu moj-

stru Matiju Gerberju pa je bilo prepovedano še nadalje sprejemati žide na prenočevanje, ker je to oteževalo nadzorovanje tujcev.²⁶

Obisk ljubljanskih sejmov je židovskim trgovcem dajal možnost, da so trgovanje razširili čez dovoljeni okvir. Ljubljanski trgovci so se leta 1804 ponovno pritoževali, da so se židje zadrževali v mestu po končanih sejmi po dva ali več tednov. Prodajali so na skritih krajih domače in inozemske izdelke ter tudi kupovali in izvažali razno prepovedano blago. Enega izmed židovskih trgovcev so v šestih mesecih trikrat zalotili pri tihotapstvu inozemskega blaga iz Trsta. Njihovo trgovanje je bilo v škodo erarja in domačega trgovstva, zato so trgovci zahtevali, naj se židovskim obiskovalcem ne dovoli, da bi se mudili v mestu dlje kot 24 ur po končanih sejmi. Proti židom, ki tega ne bi upoštevali, naj bi se uporabila prisilna sredstva, izgnali naj bi se iz mesta ter naj bi se jim zaplenilo blago.²⁷ Deželna vlada, ki je obravnavala pritožbo ljubljanskih trgovcev, ni odobrila predloga, da bi morali židovski trgovci v 24 urah po končanih sejmi zapustiti Ljubljano, zato ni bilo osnove ne v privilegiju iz leta 1515, ne v predpisih iz leta 1781. Pač pa je naročila, naj židovske trgovce, ki bi jih zalotili pri trgovanju v času, ko ni bilo sejmov, ob prvem prestopku posvarijo in odpravijo iz mesta, ob ponovnem primeru pa naj jim zaplenijo blago.²⁸ Leta 1805 je zastopstvo ljubljanskega trgovstva prosilo magistrat, naj židom tudi v času sejmov prepove krošnjarenje po hišah. Magistrat je odgovoril, da velja dvorni dekret, ki so se nanj sklicevali, ~~le~~ za Gradec; njemu je znana le prepoved krošnjarenja židov izven časa letnih sejmov. Ker pa je zastopstvo trgovstva vztrajalo pri zahtevi, da se tudi v Ljubljani v času sejmov uveljavi za žide prepoved krošnjarenja, je magistrat prosil okrožno glavarstvo, naj mu dovoli razglasitev ustreznih predpisov.²⁹ Iz ohranjenih spisov se ne vidi, da bi bila tedaj razglašena prepoved krošnjarenja. Sicer je dvorni dekret iz leta 1783, ki je dovolil židom obisk ljubljanskih letnih sejmov, prepovedoval krošnjarenje, zdi se pa, da prepoved ni bila vedno upoštevana in je prešla sčasoma v pozabo.

III. OMEJENA NASELITEV OB MAKSIMILIJANOVEM PRIVILEGIJU (1813-1867)

1. Med francosko Ilirijo in letom 1848

Gospodarska svoboda, ki jo je uvedla francoska oblast v Iliriji, je omogočila naseljevanje in gospodarsko oziroma poklicno dejavnost tudi tujcem in Židom. Privilegiji cehovske organizacije ljubljanskega trgovstva so bili odpravljeni in tuji trgovci, ki je njihov prihod pospeševala ilirska vlada, so se začeli naseljevati v Ljubljani. Pravni položaj Židov, kjer jim je bilo prej v nekaterih delih ilirskega ozemlja stalno bivanje prepovedano in so bili podvrženi raznim omejitvam, je bil na novo urejen. Guverner Marmont je z odlokom z dne 27. novembra 1810 razveljavil vse izjemne zakone glede Židov in jim je priznal pravice, kot so jih imeli drugi prebivalci.¹

Med prvimi trgovci, ki so se naselili v Ljubljani kot glavnem mestu Ilirije so bili Židje. Konec novembra 1809 je prišel iz Dunaja Abraham Heimann z nečakom Simonom, nekaj mesecev pozneje mu je sledil brat Mojzes. Brata Heimann sta bila rojena v Memelsdorfu na Bavarskem. Tedaj sta bila dobavitelja francoske armade, v njenem spremstvu sta iz Francije prispela na Dunaj. Njihov prijatelj, ki je bil imenovan za poveljnika žandarmerije v Ljubljanskem guberniju, jih je nagovoril, da sta šla v novo osvojeno pokrajino. V Ljubljani jima je intendant 14. maja 1810 dovolil naselitev. Odprla sta trgovino z manu-fakturnim blagom, ki sta jo vodila pod tvrdko Brata Heimann. V tistem času so jemali iz prometa avstrijski denar, dunajske bankovce (Bancozettel) in jih menjavali za kovan denar. Brata Heimann sta si pridobila od francoske oblasti dovoljenje za menjalnico, poleg njihove sta bili v Ljubljani še dve drugi menjalnici za zamenjavo dunajskih bankovcev. Menjalnicam je bila za njihovo delo priznana tri odstotna provizija. Brata Heimann sta tudi dobila dovoljenje za izvoz na ozemlju Ilirije nakupljene stare srebrnine v Italijo pod pogojem, da sta uvozila kovance v enaki vrednosti. Toda pri denarnem poslovanju nista

imela vedno uspehe. Leta 1811 je Abraham Heimann šel v Celovec, da bi tam zamenjal dunajske bankovce za kovani denar. Tam je bil pomotoma aretiran, zamenjali so ga z nekim drugim Heimannom in ga obdržali tri tedne v zaporu. Med tem časom je tečaj bankovcev padel za več kot polovico in je utrpel škodo 12.000 gold. Kmalu nato sta brata Heimann pri odkritju ponarejevalca dunajskih bankovcev, slikarja Leopolda Layerja, ki jo je v ta namen razpisala avstrijska vlada, odrekla pa sta se nagradi. Ljubljansko meščanstvo je z odporom sprejelo prihod židovskih trgovcev, brata Heimann sta mogla dobiti lokal za trgovino šele s posredovanjem francoskih oblasti. Najprej sta najela lokal v Špitalski (Stritarjevi) ulici hiša št. 268, že leta 1810 pa je Abraham Heimann kupil hišo št. 277 (sedaj Mačkova ulica št. 2) za 19.200 gold. v dunajskih bankovcih.²

Ohranjeni historiat družine, ki ga je zapustil S. Heimann (gl. op. 2), priča, da sta brata Heimann pokazala veliko podjetnost tudi leta 1812, ko sta se kot dobavitelja pridružila francoski armadi pri pohodu na Rusijo. V Smolensku sta uredila gostilno in sta sijajno zaslužila (glänzende Geschäfte). Abraham je bil že na Poljskem, ko se je francoska armada začela umikati. Mojzes pa je moral pustiti na cedilu zalogo blaga ter s štirimi konji vprežen in z ranim blagom naložen voz, ki je prišel v roke Rusov. Pri prehodu čez Berežino je moral odvreči tudi sani, dvakrat je padel viz mosta v vodo, krogla mu je preluknjala kučmo. Z zmrznjenimi nogami in okrog 900 zlatniki je prišel v Vilno. Tam je stanoval pri židovskem mesarju, ki ga je oropal skoraj vsega denarja, ostalo mu je le še 100 skrtih zlatnikov. V družbi z nekim Alzačanom je prevzel dobavo za francosko bolnico v Vilni, toda Alzačan je pobral denar in pobegnil. Od velikega premoženja v Smolensku mu ni ostalo ničesar. S pomočjo nekakega Žida v Lvovu je prišel 6. februarja 1814 na Dunaj, kamor mu je žena poslala denar za obleko, da se je mogel vrniti v Ljubljano.

Ko pa se je vrnil po tolikih težavah in nezgodah, je našel spremene-
njene politične razmere, ki mu kot Židu niso priznavale enakih pra-
vic kot drugim državljanom. Z vso odločnostjo je začel novo borbo
z mestno in državno oblastjo, da si zagotovi svoj življenski in gospo-
darski obstoj v Ljubljani.

Z Abrahamom in Mojzesom Heimannom so se naselili v Ljubljani
še Mojzesova žena Lujiza, nečaka Simon in Aron, nečakinja Sara ter
uslužbenca Epstein Mayer in Izrael Hermann. Naslednji Žid, ki je pri-
šel v Ljubljano je bil Samuel Gunz (Kunz), profesor matematike na
akademiji (centralni šoli), pozneje na liceju. Ilirska vlada ga je
poklicala iz Gorice; rojen je bil menda v Pragi. Po avstrijski reoku-
paciji Ilirije se je dal leta 1814 krstiti in je dobil ime Leopold.
V Ljubljani je služboval do leta 1819, potem je odšel v Linz, kjer je
tudi na liceju poučeval matematiko.³

ter je dobil ime Leopold. V Ljubljani je služboval do leta 1819, potem je odšel v Linz, kjer je tudi na liceju poučeval matematiko. ³
^{ok. 1815} ↓ ^{in mehaniki delil ilirskih orožij} [Pravni položaj židov na ilirskem ozemlju, kjer jim je bilo prej stalno bivanje prepovedano in so bili podvrženi raznim omejitvam, je bil na novo urejen. Guverner Marmont je z odlokom od 27. novembra 1810 razveljavil vse izjemne zakone glede židov in jim priznal pravice, kot so jih imeli drugi prebivalci.]

^{ok. 1815, 16} ↓ Doba, ko so židje uživali enake pravice z drugim prebivalstvom, je prenehala s francosko oblastjo. Na zahtevo dvorne pisarne, naj se ugotovi, koliko židov je v Ljubljani, kakšne pravice so jim bile priznane v času francoske ^{vladavine} zasedbe in kakšne posle opravljajo, je ljubljanski mer 30. junija 1814 poročal, da so se v Ljubljani naselili Abraham in Mojzes Heimann ter Samuel Kunz (pravilno Gunz). Začetek avgusta je na ponovno zahtevo poslal imenski seznam vseh članov židovske naselbine, ki je štel devet oseb. To so bili člani družine Heimann, dva njihova uslužbenca in profesor Gunz. Ljubljanski magistrat je tedaj že vedel ali vsaj slutil, kakšna usoda je bila namenjena židom. V spremnem dopisu k seznamu članov židovske naselbine je pripomnil, da profesor Samuel Gunz zasluži vsekakor izjemo od drugih židov, ki se ukvarjajo s trgovino ali obrtjo, živi le znanosti in je zaslužen za študirajočo mladino. Magistrat torej ni odklanjal židov na splošno iz kakšnih načelnih razlogov, pač pa kot konkurente v gospodarskem življenju. Okrožno glavarstvo je 29. avgusta ¹⁸¹⁴ sporočilo odločitev; pod odgovornostjo Mojzesa Heimanna morajo družinski člani in uslužbenci do 1. oktobra zapustiti Ljubljano. Odditi bodo morali v drug, zanje ugodnejši kraj, ki bo naknadno sporočen magistratu, da bo poskrbel za izvedbo naročila. Zoper nalog o izselitvi se je Heimann pritožil, skliceval se je tudi na določbo mirovne pogodbe, ki je prebivalcem nekdanjih francoskih pokrajin dovoljevala rok šestih let, da zapustijo deželo. Dvorni komisar grof Saurau je odločil, da določba mirovne pogodbe za Heimanna ne

pride v poštev ter je vztrajal pri odloku, da morajo židje zapustiti deželo, dati pa jim je treba primeren rok za izselitev. Izselitveni rok je bil podaljšan do 1. januarja 1815. Heimannu so zagrozili z odgonom, ako se ne bi izselil pravočasno. Obenem je bilo naročeno magistratu, naj ne dovoli od 1. januarja 1815 naprej, razen v času sejmov, nobenemu židu ~~več~~ bivanja v Ljubljani.⁴ Profesor Samuel Gunz je med tem časom konvertiral, najbrž zato ni več omenjen v spisih o izselitvi. Z ukazom za izgon židov ter obnovitvijo prepovedi bivanja so bili ponovno uveljavljeni predpisi iz časa prěd francosko ~~zasedbo~~ ^{in medobojem} ~~vladavino~~.

Mojzes Heimann se ni vdal; zoper drugi odlok o izselitvi se je obrnil na dvor, nakar mu je bilo dovoljeno, da počaka v Ljubljani na končno rešitev. Njegov brat Abraham ^{je leta 1815 iz Trsta iz tivolke in se} ~~se je tedaj~~ vrnil v Nemčijo, verjetno zaradi negotove bodočnosti, sam se je pa tudi po nekaj mesecih preselil v Trst. Trgovska firma Brata Heimann je ostala še nadalje v Ljubljani, vodil jo je nečak Simon, ki mu je bila podeljena prokura. Mojzes Heimann je v Trstu odprl manufakturno trgovino, v Ljubljani pa je bila prodaja krojnega blaga po avstrijski reokupaciji opuščena in firma se je ukvarjala do začetka dvajsetih let menda predvsem z menjalniškimi ~~posli~~ in bančnimi posli. Ob ljubljanskem kongresu leta 1821 je opravljala za udeležence razna plačila, kar kaže, da je imela poslovne zveze v mnogih krajih.⁵

Več kot dve leti je preteklo do rešitve prošnje Mojzesa Heimanna, da se mu dovoli ostati v Ljubljani. Centralna organizacijska dvorna komisija je 6. decembra 1817 sporočila guberniju odločitev, da se v Ljubljani naseljeni družini Heimann pustijo pravice pridobljene pod zaščito zakonov, ne dovoli pa se, da bi te pravice razširila. Na področju ljubljanskega gubernija se židje, razen omenjene družine, ne smejo zadrževati, še manj pa pridobivati posest. Ker ne smejo židje imeti nobenih javnih služb, velja to tudi za člane omenjene družine. Kre-

sija je obvestila o tej rešitvi ljubljanskega župana z naročilom, naj je ne objavi, pač pa naj nadzira, da družina Heimann ne bo prekoračila priznanih ji ugodnosti. Odločitev naj bi torej ostala prizadetim neznana. Šele ko je Heimann urgiral odgovor na pred tolikim časom vloženo prošnjo, mu je magistrat 1. septembra 1818 po naročilu kresije na kratko odgovoril, da ostanejo pod zaščito zakonov pridobljene pravice ohranjene, ne smejo pa se razširiti.⁶

S priznanjem pridobljenih pravic pa še ni bilo rešeno vprašanje gospodarskega obstoja družine Heimann v Ljubljani in njene trgovske firme. Leta 1819 je bilo treba prijaviti višino sredstev za opravljanje trgovine. Mojzes Heimann je po pooblaščenju Simonu izkazal magistratu fond nad 20.000 gld. v menicah. Izjavil je, da se bo firma ukvarjala s trgovino sukna in krojnega blaga, torej z manufakturo, ter z menjavanjem denarja. Po naročilu kresije je bilo treba še dognati, katere posle je opravljala v času francoske oblasti. Po ugotovitvi, da se je tudi tedaj ukvarjala z manufakturno trgovino in menjalništvom, da pa je po avstrijski reokupaciji opravljala predvsem menjalniške posle, ji je magistrat priznal pravico za trgovino s krojnim blagom. Zoper to pravico in proti konkurenci židovskega trgovca so pa nastopili meščanski odbor in ljubljanski trgovci. Skušali so nekaterim članom Heimannove družine in trgovskim uslužbencem osporavati pravico do bivanja, trgovski firmi pa pravico za trgovino s krojnim blagom. Meščanski odbor - iz zastopnikov meščanstva obstoječi posvetovalni ~~organ~~ organ mestnega magistrata, ki so v njem prevladovali trgovci - je leta 1820 prosil gubernij, naj ne dovoli bivanja v Ljubljani Mojzesu Heimannu in družini, Simonu Heimannu, prokuristu firme, in njegovim tovarišem. Magistrat je v poročilu k vlogi meščanskega odbora opozoril, da ima Mojzes Heimann trgovino v Trstu, kjer živi večji del leta; v Ljubljano prihaja sam brez družine, največkrat ob potovanju skozi deželo. Prokurist Simon

Heimann in pomočnik Izrael Hermann sta bila v trgovini že leta 1814. nečakinja Brendel ter vajenci Mayer, Mojzes Rosenberger in Levi Nymann so prišli pozneje in bi jih bilo drugače obravnavati kot prva dva. Zahteve meščanskega odbora so bile povečini zavrnjene kot neupravičene. Le po letu 1814 novodošle osebe, potomstvo Heimanna izvzeto, naj bi se odpravile. Zato je magistrat 1. septembra 1820 naročil Mojzesu Heimannu, naj odidejo iz Ljubljane nečakinja Brendel, nečaka Mojzes Rosenberger, Emanuel in David Heimann ter pomočnik Jakob Kohn, ki so prišli po letu 1814. Na Heimannovo pritožbo je združena dvorna pisarna 27. septembra 1821 odločila; Glede na to, da je z restavracijo avstrijske oblasti zopet oživela stara deželna ustava, ki Židom ni dovoljevala bivanja na Kranjskem, je družina Mojzesa Heimanna v Ljubljani po neke vrste privilegiju. Ta privilegij je treba strogo tolmačiti. Pod naseljeno družino Heimann, ki ji je pustiti pridobljene pravice, je razumeti le Mojzesa Heimanna z ženo in zakonskim potomstvom. Ker družini ni bilo dovoljeno razširjenje pravic, sme Mojzes Heimann, da se število Židov ne bi povečalo, imeti le toliko pomočnikov židovske vere, kot jih je imel, ko je Kranjska zopet prišla pod avstrijsko oblast.⁷ Židovski uslužbenci so torej smeli ostati v Ljubljani, tudi če so prišli po letu 1814, le več jih ni smelo biti kot pod francosko oblastjo.

Ljubljanski trgovci so se prizadevali, da bi odpravili trgovsko firmo Brata Heimann. Šlo jim je predvsem za prenehanje manufakturne trgovine. Prepričali so gubernij, da je ugasnila pravica firme za trgovanje s krojnim blagom in pomeni ponovna uvedba razširitev pravice, ki pa po privilegiju ni bila dovoljena. Na osnovi v tem smislu izdanega gubernijskega razpisa je magistrat Heimannu prepovedal trgovanje z manufakturnim blagom. Heimann se je pritožil, bil pa je zavrnjen; obenem je gubernij ugotovil, da je magistrat protizakonito postopal, ko je leta 1820 priznal pravico za manufakturno trgovino, potem ko je ta pravica ugasnila zaradi neizvrševanja. Tudi tokrat se je Mojzes Heimann odločil

za dvorni rekurz in je uspel. Komerčna dvorna komisija je ugotovila, da se je ob reokupaciji ukvarjal razen z menjalniškimi posli tudi s trgovino s suknom in krojnim blagom. Ostala mu je pravica za opravljanje te trgovine. Pri ugasnitvi pravice je treba jemati v ozir trgovsko pravico kot tako, ne pa eno ali drugo v njej vsebovano panogo. Trgovcu je dano na prosto, da trguje s tistimi predmeti, ki so najprimernejši glede na razmere in čas. Ker je Heimann trgovsko pravico vedno izvrševal in od nje plačeval davek, si je ohranil svoje s tem združene pravice. Ni mu mogoče braniti, da ne bi zopet trgoval s suknom in krojnim blagom, četudi je to trgovanje za nekaj časa opustil bodisi zaradi neugodnih trgovskih razmer ali pa zaradi številnih težav, ki so mu jih delali trgovci, ter zaradi dolgih preiskav in obravnav nižjih oblasti.⁸ Razlogi, ki jih je navajala komerčna komisija v rešitvi Heimannove pritožbe, kažejo, da so dunajske oblasti tako vprašanje pravic Židov kot tudi vprašanje obrtnih pravic tolmačili mnogo svobodoljubneje kot ljubljanske. Na stališče ljubljanskih oblasti so brez dvoma vplivali domači trgovci.

Leta 1825 je meščanski odbor z vlogo na cesarja zopet sprožil vprašanje, ali se ni mogoče število židovske naselbine pomnožilo čez določeno število. Dvorna pisarna pa se s to vlogo ni hotela ukvarjati, odstopila jo je v poslovanje guberniju. Povod za vlogo meščanskega odbora je verjetno dala poroka Simona Heimanna in leto nato rojstvo hčerke; število Židov se je za dva povečalo. Potem ko je dobil poročilo magistrata in kresije, je gubernij ugotovil, da je v trgovini M. Heimanna pet zaposlenih Židov, poslovođja Simon Heimann, učenec David Heimann, pomočniki Jožef in Viljem Mayer ter Mojzes Hofmann, poleg teh sta bili še Simonova žena in hčerka. Kot člani rodbine Heimann je bil iz okrožja Obermain na Bavarskem tudi Mojzes Hofmann, Jožef Mayer je bil iz Pešte, Viljem Mayer pa iz Bratislave. Število osebja ni bilo večje kot ob reokupaciji, torej se ni povečalo in to toliko manj, ker je Mojzes Hei-

mann z ženo in potomci ne živi v Ljubljani, temveč v Trstu. Tako je bil meščanski odbor zavrnen. Gubernij se ni oziral na trditev v magistratovem poročilu, da je s Simonovo poroko nastala nova židovska družina v nasprotju s privilegijem, ki je dovolil v Ljubljani bivanje le Mojze su Heimannu z ženo in ~~njegovi~~ potomci, ter tolikimi pomočniki, kot jih je bilo ob reokupaciji.⁹

Leta 1828 je Mojzes Heimann hotel trgovsko pravico prenesti na tedanjega ^{poslovodjo} ~~črničnika~~ nečaka Simona. To pa mu ni bilo dovoljeno, ker je bila po cesarskem privilegiju pravica bivanja in trgovine družine Heimann tako omejena in določena, da je bil nečak Simon izključen od stalne naselitve in ker po veljavnih obrtnih predpisih ni bil dopu-
sten prenos osebnih trgovskih dovoljenj.¹⁰ Ker ni uspel s prenosom trgovine na nečaka, jo je obenem s hišo leta 1832 daroval tedaj dva-
najstletnemu sinu Frideriku. Poslovodja trgovine bi ostal še nadalje nečak Simon. Magistrat je odklonil prenos osebne trgovske pravice kot nedopusten, tudi so manjkale sinu za podelitev trgovskega dovoljenja potrebne lastnosti. Simonovi pritožbi pa je gubernij ugodil, ker pravi-
ce židovske družine s tem ne bi bile razširjene in ker je bil način, kako bi se trgovina vodila, združljiv z obstoječimi predpisi. Predlaga-
ni način se je zdel guberniju primeren tako glede na notranje razmere v družini kot glede bodočega poslovanja trgovine. Simon Heimann je te-
daj objavil v Laibacher Zeitung, da je stric zaradi starosti (star je bil ~~tedaj~~ 61 let) in bolehnosti izročil trgovino svojemu sinu, Simon bo edini podpisnik za firmo in bo jamčil za vse obveznosti. Objava je imela namen, da ovrže vsako obrekovanje. Verjetno so se širile glede tr-
govine razne neresnične vesti bodisi o njeni bodočnosti, bodisi o pre-
moženjskih razmerah. V prenosu trgovine na sina so magistrat, meščanski odbor in trgovci videli možno priliko, da bi preprečili obstoj židov-
skega trgovca v Ljubljani. Zoper gubernijsko odločbo so bili prijavlje-

ni trije dvorni rekurzi. Zadevo je rešil razpis dvorne komore od 7. januarja 1834. Ugotavljal je, da Mojzesu Heimannu s svoječasnim privilegijem niso bile priznane glede trgovine v Ljubljani nobene posebne predpravitve in pravice iz odločbe leta 1817 se ne dajo raztegniti bolj kot to dovoljujejo obrtni in trgovski predpisi. Zato ni dopustno, da bi Mojzes Heimann le osebno pravico odstopil svojemu nedoletnemu sinu, ki nima še vseh potrebnih lastnosti za samostojno opravljanje trgovine. Osebna trgovska dovoljenja se tudi ne podedujejo in ne prenašajo na drugega; prenos trgovske pravice je popolnoma nezakonit in ne more nikoli postati pravomočen.¹¹

Mojzes Heimann je nato trgovino obdržal na svoje ime do leta 1838, ko je sin dosegel 18 let. Tedaj je trgovsko dovoljenje vrnil in trgovino prepustil sinu, ki je zaprosil magistrat za obrtno dovoljenje. Zastopniki trgovstva so bili zoper podelitev, češ da bi to pomenilo razširitev pravic Heimannove družine. Magistratni referent je predlagal, da se izda dovoljenje; Friderik izpolnjuje potrebne pogoje, pravice družine se ne bi povečale, ker bo ta trgovska pravica stopila na mesto očetove. Občinski odbor se je postavil na stališče, da se Mojzesu Heimannu podeljeni privilegij ne nanaša na sina Friderika, ker je bil rojen v zakonu sklenjenem po reokupaciji; pravice iz privilegija gredo le potomcem prvega zakona. Na vsak način bi bila podelitev trgovske pravice nova pravica, ki Friderik do nje ni bil upravičen. Magistrat je nato dovoljenje odklonil, toda Heimannovi pritožbi je gubernij ugodil in Frideriku podelil trgovsko pravico. Simon Heimann, ki je pri guberniju posredoval za pospešeno rešitev, se je izrazil, da magistrat odklanja dovoljenje v korist monopola občinskega odbora (sestavljali so ga predvsem trgovci) v skladu s svojim zastarelim nečloveškim sistemom preganjanja. Občinski odbor ni hotel priznati gubernijske odločbe, zoper njo je vložil dvorno pritožbo, čeprav ga je Simon Heimann

pozval, naj tega ne stori in naj magistrat preneha s tridesetletnim preganjanjem Heimannove družine. Kritično je ocenil iz fanatizma, nevednosti, sebičnosti in zavisti izvirajočo nestrpnost proti Židom. Skliceval se je na druge slovanske narode, ki so z Židi bolje ravnali, in je izrazil željo, da se bo mogel ~~zahvaliti~~ za tolerantnost zahvaliti občinskemu ~~svetniku~~ odboru kot zastopniku slovanskega rodu. Ta apel sicer ni zalegel, toda tudi občinski odbor ni uspel s pritožbo, dvorna komora jo je ^{leta 1839} zavrnila, ker po navodilih za trgovinsko obrt v obrtnokoncesijskih zadevah občina ni imela pravice rekurza.¹² Frideriku Heimannu je bila končno priznana pravica, da nadaljuje očetovo trgovino.

Ker meščanski odbor ni mogel preprečiti, da ne bi Friderik Heimann dobil trgovskega dovoljenja, mu je hotel na drug način onemogočiti ali vsaj otežkočiti trgovanje. Začel je osporavati ^{latninsko} pravico na hiši. Hišo sta kupila brata Heimann že leta 1810, toda v zemljiški knjigi je bila prepisana na Mojzesa šele leta 1818. Po tolmačenju meščanskega odbora je kupec postal lastnik z vpisom v zemljiško knjigo. To je bilo že po avstrijski reokupaciji, tedaj pa kot Žid ni mogel več pridobiti lastništva na nepremičnini, ker svojih pravic ni smel razširiti. Zato je meščanski odbor zahteval, naj upravne oblasti uvedejo postopek za odvzem ~~lastništva~~ posesti Židu in ukrenejo, da pride hiša zopet v krščanske roke.¹³ Tudi to prizadevanje meščanskega odbora je ostalo brezuspešno; zdi se, da postopek po njegovi zahtevi sploh ni bil uveden.

Potem ko je Friderik prevzel očetovo trgovino, je bil dotedanji poslovođa Simon Heimann postavljen pred vprašanje, kako naj si uredi svoj nadaljnji gospodarski obstoj. Ni mu kazalo, da bi ostal pomočnik v trgovini, ki jo je trideset let samostojno vodil. Sklenil je, da se bo osamosvojil in odprl trgovino v Ljubljani, zato je potreboval dovoljenje za stalno naselitev. Tako dovoljenje je mogel dobiti le od cesarja. V prošnji ⁿ naj je opisal osebne in družinske razmere ter opozoril na

nevdružnost prepovedi bivanja Židov v deželi. Motive, ki so do take prepovedi dovedli, so vsi misleči zgodovinarji spoznali za senčno stran temne in predsodkov polne dobe. Skliceval se je na svoje zasluge za someščane in za najširše kroge koristno gospodarsko dejavnost, zlasti menjalniške posle. Predvsem za duhovščino je posredoval v Gradcu in na Dunaju nakup državnih papirjev in inkaso obresti. Za ubožni zavod je prispeval letno 50 gld. Ko so nameravali postaviti prisilno delavnico, je obljubil, da bo zaposlil s tovarniškim delom 200 oseb. Zaposloval je tudi arestante in jim izplačal na mezdah okrog 900 gld., za kar je dobil priznanje jetnišnične uprave. Njegova žena je bila v odboru, ki mu je bilo zaupano nadzorstvo nad otroci v otroškem zavetišču. Na njegovo prizadevanje je bila zagotovljena subskripcija milijona goldinarjev za železnico Dunaj-Trst. Za zidavo kazine je leta 1836 napravil načrt in podpisal prispevek 10.000 gld. zase ter 5000 gld. za nekatere prijatelje. Njegov ponudeni prispevek ni bil sprejet, vendar so izvedli njegov načrt in zgradili najlepše ljubljansko poslopje za družabno in kulturno življenje. V Ljubljani je preživel 32 let, to je več kot trikratno dobo, potrebno za pridobitev domovinstva. Svojemu rojstnemu kraju se je med tem časom odtujil, če bo moral zapustiti svojo novo domovino, bo povsod tujec brez domovine. Za to je prosil, naj se mu dovoli stalna naselitev v Ljubljani in mu prizna sposobnost za pravico do manufakturne trgovine.¹⁴

Ljubljanske višje in nižje oblasti so bile pozvane, da povejo svoje mnenje k dvorni prošnji Simona Heimanna. Magistrat je, kot v vseh prejšnjih primerih, nasprotoval dovoljenju za stalno naselitev. Njegov glavni argument so bili stari privilegiji in dvorni dekreti Franca I., ki je le izjemoma dovolil naselitev Mojzesu Heimannu in družini ter je izključil možnost razširitve te pravice. Kresija se je v glavnem pridružila mnenju magistrata. Policijska direkcija je vprašanje naselitve presojala drugače. Premoženje Simona Heimanna je cenila

na 80.000 do 100.000 goldinarjev. Pridobil si ga je pošteno, s preudarnostjo v poslih in pridnostjo ter posrečenimi špekulacijami. (Pod špekulacijami so tedaj razumeli ^{na splošno} trgovsko-finančne posle, beseda ni imela prizvoka tveganosti ali celo nesolidnosti, kot ga ima sedaj.) Odlikoval se je s podpiranjem revežev in pospeševal splošne koristi. Tudi njegova žena je delala v istem duhu. Kot prvi trgovec v Ljubljani je uvedel stalne cene in se s tem izognil sumničanju, da izkorišča kupce. S poštenostjo si je pridobil tako zaupanje, da se niso le osebe višjih in premožnejših slojev, ^{laičnih} temveč celo velik del duhovščine obračale nanj v poslih glede obligacij in drugih vrednostnih papirjev ali pa se vsaj posvetovali z njim. Zaradi njegovih človeških in poslovnih lastnosti je imelo občinstvo o njem ugodno mnenje in tudi policijska direkcija ni imela pomislekov zoper dovoljenje bivanja. Gubernij je dvorni pisarni priporočal, naj Simonu Heimannu dovoli bivanje v Ljubljani. Javne koristi ne zahtevajo izгона žida, ki je 32 let neprekinjeno živel v Ljubljani in se je odlikoval s strogo poštenostjo, skromnostjo in spodobnim življenjem. Bil je edini trgovec, ki se je na ljubljanskem trgu ukvarjal z državnimi vrednostnimi papirji. Za te posle se ni trgal s kakšnimi mahinacijami, temveč so v primeru povpraševanja vsi drugi trgovci prizadete pošiljali k Heimannu. Za Ljubljano ne bi bila nikaka korist, če bi odšel tako izkušen, pošten in uslužen človek. Gubernij je ~~xxx~~poročilo zaključil s priporočilom, da se Simonu Heimannu dovoli stalna naselitev v Ljubljani. Ljubljanski občinski odbor je hotel biti zaslišan v tej zadevi; imel je namen, da pošlje posebno deputacijo na dvor. Dvorna pisarna je tudi naročila, naj se zasliši, toda gubernij je to odsvetoval. Menil je, da zakon, ki židom ne daje pravice za izbiro bivališča in jih v nekaterih deželah omejuje na določene kraje, v drugih pa jim dovoljuje bivanje, ni drugim državljanom priznani privilegij, temveč le ukrep, ki ga vladar vzdržuje v veljavi iz političnih razlogov. Nekdanji privilegij ni bil potrjen, cesar je leta 1817 le odložil, da zaenkrat ostane za žide pri prepovedi bivanja na

področju ilirskega gubernija. Če hoče vladar v enem primeru napraviti izjemo, je to le upravno vprašanje, ki pri njem stranka nima besede. Občinskega odbora ni mogoče imeti za nepristranski organ občine; če bi imel zoper bivanje Simona Heimanna utemeljene na dejstvih sloneče ugovore in ne le obrabljene vsakdanje fraze, gubernij ne bi okleval, marveč bi jih predložil vladarjevi presoji. Tako pa bi zaslišanje občinskega odbora le zavlačevalo rešitev zadeve. Prošnji Simona Heimanna je bilo ugodeno, z dekretom dvorne pisarne od 13. maja 1842 je bilo po vladarjevi milosti dovoljeno njemu in družini nadaljnje samostojno bivanje v Ljubljani. Ljubljanski občinski odbor se je nato tudi obrnil na dvor, da bi dosegel preklic dovoljenja, bil pa je zavrnjen.¹⁵

Rešitev prošnje za dovoljenje manufakturne trgovine je bila prepuščena magistratu. Magistratni referent, ki je prošnjo obravnaval, je ugotovil, da po obstoječih predpisih nima veroizpoved nobenega vpliva na podelitev trgovske pravice. Ker je prosilec dobil dovoljenje za bivanje, ni bilo nobene ovire, da se mu izda dovoljenje za trgovino. Toda drugi magistratni referenti niso soglašali s tem mnenjem. Ker je bilo Simonu Heimannu podeljeno dovoljenje za bivanje le po vladarjevi milosti, nima drugih pravic ter veljajo še vedno določbe mestnega privilegija iz leta 1515. To tolmačenje je zmagalo in magistrat je zavrnil prošnjo za trgovsko dovoljenje. Na Heimannovo pritožbo mu je gubernij izdal dovoljenje za trgovino s suknom in krojnim blagom. Simon Heimann se je ukvarjal tudi z meničnimi posli, menda je predvsem posojal denar na menice; razpolagal je torej s precejšnjimi denarnimi sredstvi. V manjšem obsegu je opravljal eskompt menic.¹⁶

V zvezi s trgovskima firmama Brata Heimann in Simon Heimann se je v Ljubljani naselilo še nekaj židov. Pri firmi brata Heimann je bil knjigovodja Gustav Heimann, ki je prišel iz Prusije; bil je rojen žid, toda prestopil je v protestantizem menda že pred prihodom v Ljubljano. Leta 1836 si je pridobil v Ljubljani pravico za trgovino s suk-

nom in krojnim blagom.¹⁷ Ne magistrat in ne trgovstvo mu ni kot konvertitu delalo nikakih ovir pri pridobitvi domovinstva in trgovske pravice. Pri Gustavu Heimannu je bil kot trgovski vajenec in pomočnik njegov po pol brat Henrik Fleischmann iz Bavarske, ki je bil Žid. Ko je bil že več let uslužben pri Gustavu Heimannu, so zastopniki ljubljanskega trgovstva obvestili magistrat o tej zaposlitvi, češ da je v nasprotju s predpisi. Magistrat ga je tedaj zaslišal in opozoril, da kot Žid nima pravice bivanja v Ljubljani.¹⁸ Za trgovskega vajenca oziroma pomočnika je prišel v trgovino Bratov Heimann, potem ko jo je prevzel Friderik, Žid Aleksander Schneider iz Merzbacha na Bavarskem. Leta 1846 je Aleksandrov brat ¹⁸Sigismund Schneider dobil brez vsakih ovir dovoljenje za trgovino s suknom in krojnim blagom. Ljubljansko trgovstvo dovoljenju ni nasprotovalo, Sigismund se je nekaj prej dal krstiti in postal katoličan, toda ugovarjalo je, ker je vzel za pomočnika Žida brata Aleksandra. Ta pa je izjavil, da prejema pouk o krščanski veri in da se bo dal krstiti, zato so pustili, da je ostal v Ljubljani.¹⁹

V tem času so prestopili v katoliško vero še nekateri drugi Židje. Med temi sta bila Heimannova trgovska pomočnika Jakob Kohn Mayer in Levi Fleischmann, oba rojena na Bavarskem. Jakob Mayer je imel pri sebi mladoletnega nečaka Samuela Kohna, tudi ta je bil krščen z dovoljenjem staršev, ki so živeli na Bavarskem. Jakob Kohn Mayer se je leta 1834 osamosvojil; čeprav je ljubljansko trgovstvo nasprotovalo, je dobil dovoljenje za trgovino s suknom in krojnim blagom. Bil je ustanovitelj trgovske firme J.C. Mayer, ki je imela manufakturno trgovino do leta 1945. Ukvarjala se je tudi z bančnimi in menjalniškimi posli; ti so se tako razširili, da je bilo za njihovo opravljanje leta 1894 ustanovljeno posebno bančno podjetje J.C. Mayer & Comp. v Gradcu. Leta 1911 ga je prevzela dunajska Splošna prometna banka; njena podruž-

nica v Ljubljani je imela dodaten naziv "poprej J.C.Mayer". Trgovska firma J.C.Mayer je posegla tudi v industrijo, imela je v Ljubljani tovarni za žičnike in za papirnate vreče. Krstiti se je dala tudi na smrt bolna Regina Seitenbach; verjetno je bila v kakšni zvezi z družino Heimann ali njenimi uslužbenci, ker je bila tudi iz Bavarske.²⁰

Večina v Ljubljano došlih Židov se je torej pokristjanila. Na pokristjanjenje je gotovo vplivalo tako okolje samo, ki je bilo židovstvu neprijazno, še bolj pa predpisi, ki so Židom omejevali bivanje in opravljanje gospodarskih dejavnosti. Žid, ki si je hotel v Ljubljani zagotoviti življenski obstoj in si ustvariti družino, je moral prestopiti v krščanstvo, ^{ali mogel} ako ni hotel/tvegati dolgotrajne borbe z oblastmi in apelirati na vladarjevo milost.

Tedanja zakonodaja, ki Židom ni dovoljevala naselitve na Kranjskem, je strogo omejevala tudi začasno bivanje židovskih trgovcev v deželi. Novomeško okrožno glavarstvo je po obnovitvi avstrijske oblasti na Kranjskem, izdalo nekaj krošnjarskih dovoljenj ogrskim Židom, ki so potem krošnjarili tudi na Štajerskem. Leta 1819 je vp^{ša}nje židovskih krošnjarjev obravnavala dvorna pisarna, ki je odločila, ~~ki je odločila~~, da imajo Židje v zopet pridobljenih deželah tiste pravice, kot so jih imeli ob prevzemu avstrijske oblasti, večjih ugodnosti se jim ne more priznati. Zato se Židom na Kranjskem enako kot pred letom 1809 ne more dovoliti naselitev, daljše bivanje ali tudi krošnjarenje. Verjetno pa so se židovski krošnjarji tudi po tej odločitvi pojavljali v deželi. Židje so že po patentu iz leta 1783 smeli obiskovati letne sejme, dogajalo pa se je, da so ob takih prilikah ponujali blago po hišah. Ljubljanski gubernij je predložil vprašanje dvorni pisarni, ta pa je odgovorila, da Židom krošnjarenje ob sejmi ni dovoljeno kot to ni dovoljeno tudi krščanskim trgovcem ob obiskih sejmov. Za krošnjarenje so bila potrebⁿa posebna dovoljenja.²¹

V Ljubljano so prihajali židovski trgovci tudi iz drugih

avstrijskih dežel, ki so trgovali z domačimi trgovci in so se mudili v mestu včasih dalj časa. Magistrat je budno spremljal vsako daljše bivanje židovskih trgovcev, da bi preprečil morebitno naselitev. Ponovno je od policijske direkcije, ki je vodila nadzorstvo nad gibanjem tujcev zahteval poročila o navzočnosti židovskih trgovcev. Tako mu je leta 1829 policijska direkcija poročala, da je obravnavala zaradi daljšega bivanja v mestu le primer židovskih trgovcev Jakoba in Morica Pichlerja, ki sta prišla v izvensejanskem času. Sicer pa so skozi mesto potovali pogosto židovski trgovci Blau, Levi, Strauß, Mayer, Guttman in Nassauer, ne da bi se zadržali več kot 48 ur. Toda čeprav so navajali, da so le na potovanju skozi Ljubljano, so nekateri prihajali zaradi kupčij zlasti s konopljo, žitom in ježicami. Tako se je npr. Moric Nassauer iz Kanize mudil v Ljubljani dalj časa, ker se sklepal kupčije s trgovci Mühleisenom, Baumgartnerjem in Luckmannom in sicer v izvensejanskem času. Pri Mühleisenu je Nassauer imel v komisijski zalogi 300 stotov pepelike, več sto stotov pšenice in pšeničnega škroba, v Ljubljano je prišel da bi blago prodal v mestu ali pa v Trst. Mühleisen je izjavil, da ga pozna kot mirnega in poštenega trgovca. Tvrdki Baumgartner & Comp. pa je Nassauer prodal in dobavil žito in stročnice ter se je mudil pri njej zaradi obračuna. Tudi ta tvrdka, ki ga je poznala, odkar ^{je} obstajala, ga je imela za miro- in pravicoljubnega trgovca. Trgovec Luckmann pa je izjavil, da je od njega kupil okrog 70 stotov pepelike. Policijske direkcija je o navedenih ugotovitvah obvestila mestni magistrat, ki je imel za svojo dolžnost, da ohrani veljavnost Maksimilijanovega privilegije o prepovedi židovskega trgovanja. Zato je pozval Nassauerja, naj v osmih dneh zapusti Ljubljano, ker ni čas sejma, sicer bi moral prisilno ukrepati, da ne bi bil kršen privilegij občine, ki Židom ne dovoljuje bivanja v mestu.²² Ljubljanski trgovci so imeli torej precej intenzivne poslovne stike z židovskimi trgovci, gotovo so od tega imeli koristi. Vkljub temu nič ne kaže, da bi ugovarjali ali nasprotovali magistratnim posegom, ki

so omejevali prihajanje in bivanje židovskih trgovcev v Ljubljani in tako najbrž tudi ovirali normalne medsebojne odnose. Ostali so zvesti prepričanju, da je ohranitev veljavnosti starih privilegijev v splošno korist ljubljanskega trgovstva.

V tem razdobju je nekaj tujih Židov močneje poseglo v ljubljansko gospodarstvo, čeprav se niso naselili v Ljubljani. Židje so bili udeleženi s kapitalom pri obeh leta 1828 ustanovljenih sladkornih rafinerijah. Med člani trgovske družbe, ki je zgradila rafinerijo na prostoru pred današnjo železniško postajo, sta bila dva Žida, tržaška trgovca Filip Cohen in Nadaniel Levi. Med ustanovitelji rafinerije na Poljanah sicer ni bilo Židov, toda že po nekaj letih je del družbene glavnice prišel v roke židovskih trgovcev Izaka in Benedikta Senigaglia v Gorici. S krediti je rafineriji pomagala židovska bančna firma Arnstein & Eskeles na Dunaju, ki jo je leta 1837 prevzela in jo obdržala v svoji lasti do konca njenega obstoja. Firma Arnstein & Eskeles je za svojo industrijsko dejavnost, sladkorni rafineriji v Ljubljani in v Gradcu, dve tekstilni tovarni in več rudnikov premoga, izkoriščala kredite pri židovskih bankirjih M.A. Rothschildu in sinovih v Frankfurtu in Simonu G. Sini na Dunaju.²³ Čeprav je bilo Židom na Kranjskem prepovedano bivanje, pridobivanje nepremičnin in opravljanje gospodarskih dejavnosti, so vendar v obliki kapitalističnih družb imeli v rokah, če ne v celoti pa vsaj delno, dve najpomembnejši ljubljanski industrijski podjetji v prvi polovici prejšnjega stoletja. Stare prepovedi in omejitve niso mogle preprečiti židovskim

kapitalistom drugih dežel, da ne bi bili udeleženi pri industrijskih podjetjih na Kranjskem.

2. Od marčne revolucije do državljanskih pravic (1848 - 1867).

Marčna revolucija je odpravila za Žide razne dotedanje omejitve. Ustava od 25. aprila 1848 je zagotovila svobodo vere in vesti ter svobodo bogoslužja za vse krščanske veroizpovedi in za židovsko bogočastje. Vsem državljanom je bila priznana pravica do pridobivanja zemljiške posesti, do opravljanja vsake dovoljene obrti, do vseh služb in časti, priznana je bila enakost pred zakonom, enakost glede vojaške in davčne dolžnosti. Predvideno je bilo, da se ukinejo vse še obstoječe razlike v državljanskih in političnih pravicah posameznih veroizpovedi ter odpravijo omejitve glede pridobivanja zemljiške posesti. Cesar-ski patent od 4. marca 1849 je Žide glede političnih pravic v državno-in zasebnopravnem pogledu izenačil s kristjani. Državna ustava je predvidevala tudi svobodno izbiro bivališča znotraj države; za preseljevanje in naseljevanje ne bi bilo nikakih omejitev. S tem bi prenehale veljati posebne prepovedi bivanja za Žide v posameznih deželah in ~~nekaterih~~ mestih. Načeli o svobodi vere in bogoslužja ter enakosti državljanov pred zakonom sta preživeli ukinitve temeljnih pravic v letih reakcije in so po cesarskima patentima od 31. decembra 1851 ostali v velj^avi. Toda druga ustavna načela so bila razveljavljena, tako da je glede Židov v deželah, kjer jim ni bilo dovoljeno bivanje, ostalo pravzaprav vse pri starem.¹

Niso manjkala tudi posebna prizadevanja, da bi se ohranile stare omejitve glede Židov. Ljubljanski občinski odbor je sredi leta 1849 pripravljaval osnutek občinskega reda. Prvotni osnutek Židov ni omenjal. Ko pa je posebni odbor razpravljaval o pravicah občanov glede pridobivanja nepremičnin, je dr. Matija Kavčič, ki je bil član tega odbora, predlagal, naj se Židom ta pravica ne prizna in naj se sploh iz-

ključijo od sprejemanja v občinsko zvezo. Načelo židovske religije je zatiranje vseh nežidovskih vernikov, zato ~~ga~~ židovstvo ni združljivo s sožitjem v državi. Pri obravnavi/Kavčičev~~ga~~ predlog~~u~~ sprejet s šestimi proti dvema glasovoma v formulaciji, da so židje izključeni od pridobivanja nepremičnin ter od sprejema v občinsko zvezo. O osnutku je razpravljala občinski odbor na seji 20. avgusta 1849. Član občinskega odbora dr. Janez Zhuber je tedaj predlagal, naj se izloči določba glede Židov kot nehumana in nasprotujoča državnim zakonom; njegov predlog je podprl Ferdinand Schmidt. Kavčič je tudi ob tej priliki obširno zagovarjal določbo osnutka glede izključitve Židov. Dr. Anton Pfefferer in Karel Raab, gubernijski tajnik, sta želela, naj bi se ta določba opustila kot nepotrebna, češ saj bo občinski odbor brez priziva odločal o prošnjah za sprejem v občinsko zvezo. Toda večina je vztrajala pri zahtevi, da mora biti njeno stališče v občinskem redu jasno izraženo. Pri imen~~skem~~ glasovanju je bil predlog dr. Zhuberja zavržen z večino glasov ter je bila sprejeta v občinskem redu določba, ki je žide izključevala od sprejema v občinsko zvezo in pridobivanja nepremičnin v Ljubljani.² Stališče ljubljanskega občinskega odbora pa ni obveljalo. Vlada je črtala v osnutku omenjeno določbo in je začasni občinski red za Ljubljano iz leta 1850 ne vsebuje.

Politika dunajske vlade do Židov ni bila jasna in dosledna. Ni dovolila, da bi ljubljanski občinski red izključil žide iz občinske zveze in ^{od} zemljiške posesti, sama pa je leta 1853 s cesarsko odredbo predpisala, da ostanejo začasno v veljavi vse omejitve glede njihove posestne sposobnosti. Notariatski red iz leta 1855 je določal, da more le kristjan postati notar.³ Vprašanja, ki jih je ministrstvo leta 1854 postavilo kranjski deželni vladi, kažejo, da tedaj še ni imela načrta, kako urediti državnopravni položaj Židov. Ministrstvo je poizvedovalo za mnenje glede morebitne prepovedi bodoče naselitve Židov in glede državljanskih, posestnih in drugih pravic v deželi stalno naseljenih

Židov ter tistih, ki niso imeli dovoljenja za stalno bivanje. Deželna vlada je pozvala magistrat, naj se izjavi o postavljenih vprašanjih.⁴ Ljubljanski občinski odbor je o tem razpravljajal na podlagi poročila dr. Kavčiča, ki je zagovarjal mnenje, da ni mogoča koeksistenca Židov s kristjani, kar izhaja iz načel obeh religij. Zato naj bi ostalo pri dobedanjem stanju in pri pridobljenih pravicah. Židje naj bi bili tudi nadalje izključeni iz mesta in dežele. Občinski odbor je sprejel Kavčičev predlog za odgovore na vprašanje glede položaja Židov. Glavni odgovori so bili: Židom naj bi bilo kot v preteklosti tudi v bodoče prepovedano naseljevanje v deželi. V Ljubljani je bila dovoljena naselitev le Mojzesu Heimannu, po njegovi smrti sinu Frideriku in njegovemu potomstvu. Friderik ne živi v Ljubljani, temveč na Dumaju, kjer ima menda veletrgovino. Po občinskem redu ni ljubljanski občan, v Ljubljani ima položaj in pravice tujca, drugih pravic ne more imeti. Mojzes Heimann je imel v Ljubljani le hišo št. 277, ki je sedaj Friderikova last. Ni upravičen, da bi svoje posestne pravice razširil, zato si ne sme pridobiti drugih nepremičnin v mestu ali na deželi. Od krošnjarenja na deželi naj bodo Židje, kot do sedaj, izključeni; smeli bi obiskovati le ljubljanske letne sejme. Bila bi največja nesreča za deželo, če bi dovolili Židom bivanje ali celo pridobivanje kmečkih ~~posestev~~ zemljišč.⁵ Zahteva, da se Židom ne dovoli pridobivanje kmečkih posestev, je bila tedaj v skladu s splošno veljavno zakonodajo. Cesarska naredba od 2. oktobra 1853 je določala, da ostanejo v več avstrijskih deželah, tako tudi na Kranjskem, Židje izključeni od posesti kmečkih zemljišč. Leta 1860 je bila ta naredba razširjena še na tiste dežele, ki za nje prej ni veljala.⁶ Za Žide, ki so si pridobili nepremičnine v skladu z zakoni, pa ni bilo ovire, da bi jih prenesli na zakonite dediče, bodisi med živimi ali za primer smrti.⁷

Ne iz zapisnika seje občinskega odbora, ne iz ohranjenih spisov ni videti, da bi bili kakšni močnejši ugovori zoper Kavčičev pred-

log, kot je to bilo leta 1849 ob razpravah o osnutku občinskega reda. Sejni zapisnik ugotavlja le, da so bili ~~sprejeti~~ odgovori na ministrska vprašanja sprejeti po daljši razpravi ter da ~~je~~ član občinskega odbora Lambert Luckmann ni soglašal s poročilom dr. Kavčiča; zahteval je, naj se zabeleži v zapisniku, da mu je ugovarjal.⁸ Zdi se, da so načela o osebnih in državljskih pravicah, ki so bila živa neposredno po marčni revoluciji, v letih reakcije v ljubljanskem občinskem odboru izgubila precej zagovornikov. Mogoče so na nestrpnost v židovskem vprašanju in na načelno odklanjanje sožitja z židi vplivale tudi nove izkušnje, ki si jih je magistrat pridobil sredi preteklega stoletja. Pomnožili so se obiski Židov, ki so se največ po trgovskih poslih mudili v Ljubljani. Leta 1849 so trije madžarski Židje prosili, da se jim dovoli krošnjarenje po deželi. Magistrat je tedaj deželni vladi priporočal, naj se jim to izjemoma dovoli. Prosilci se iz državnih razlogov niso mogli vrniti v domovino in so začasno dobili bivališče v Ljubljani. V svojem položaju so bili vredni usmiljenja; ako ne bi smeli krošnjariti, bi jim bilo treba dati podporo. Gubernij pa ni pokazal toliko človekoljubnosti; naročil je policiji, naj žide pošlje domov, kolikor je prizadete kraje zasedla cesarska vojska.⁹ V petdesetih letih se v Ljubljani pogosto omenjajo židovski trgovci iz Madžarske in Hrvaške. Med njimi so bili žitni trgovci, ki so imeli trgovske zveze z ljubljanskimi in so pribajali zaradi urejanja poslov. Nekateri so prosili in dobili od magistrata dovoljenje, da ostanejo v Ljubljani po nekaj dni, da obračunajo z ljubljanskimi kupci, ~~ki~~ obiščejo letne sejme ali opravijo druge trgovske posle.¹⁰ Več židovskih trgovcev je prišlo na skrivaj in so začeli trgovati z žitom na drobno, nekateri so trgovali tudi z vinom in žganjem. Leta 1855 je magistrat ugotavljal, da je vedno večji naval Židov in da ^{se} vedno dalj časa mudijo v mestu, da na drobno prodajajo žito, žganje, vino in druge deželne pridelke. Prosil je policijsko direkcijo, naj Židom ne dovoljuje dalj-

šega bivanja, ker jim bo le tako mogoče preprečiti tihotapsko trgovanje.¹¹ Več židovskih trgovcev je naznanil davčni oblasti, da jim je predpisala davek in jih tudi kaznovala. Ignaciju Rosenbergu, trgovcu iz Zagreba, je ob neki priliki dal pod zaporo več sodov žganja.¹² Nekateri židovski trgovci so se ustavljali pri Jakobu Trdini, gostilničarju pri Figovcu na Dunajski cesti, kjer so imeli shranjeno za prodajo namenjeno žito in drugo blago. Gostilničarja Trdino je magistrat prijemal, ker jih je neupravičeno prenočeval.¹³ Židje se s trgovino niso omejevali le na Ljubljano, posegali so tudi na~~de~~želo.

Z upravnimi ukrepi je magistrat skušal zavreti širjenje židovskega krošnjarstva, vendar mu to ni uspelo, ker višja oblast ni odobraval~~a~~ njegovega stališča. Leta 1862 sta dva židovska krošnjarja iz Mad~~ar~~žarke, krošnjarila sta s krojnim in bombažnim blagom, prosila magistrat, da jim potrdi krošnjarski knjižici. Ker jima je bila potrditev zavrnjena, sta se pritožila na deželno vlado. ~~Čeprav je~~ Magistrat je dokazoval pravilnost svoje^{ga} postopka s še vedno veljavnimi predpisi, ki Židom niso dovoljevali bivanja in trgovanja na Kranjskem; v Ljubljani so smeli krošnjariti le v času letnih sejmov. Nekateri okrajni uradi so pritožiteljima krošnjarski knjižici sicer potrdili, vendar si, tako je menil magistrat, iz napačne uporabe zakona nista mogla pridobiti nikakih pravic. Deželna vlada pa ni sprejela magistratovih razlogov, njegovo odločbo je razveljavila ter je Židoma dovolila krošnjarenje. Za dovoljenje krošnjarenja je bil odločilen krošnjarski patent od 4. septembra 1852, ki Židov ni izključeval od te dejavnosti. V Ljubljani in sploh na Kranjskem je bilo krošnjarstvo dopustno, zato ga je bilo dopustiti tudi Židoma.¹⁴

Z vprašanjem židovskih krošnjarjev se je leta 1865 ukvarjala tudi trgovska in obrtna zbornica. To vprašanje je sprožil Ljubljanski obrtnik Janez N. Horak, agilni zastopnik slovenskega meščanstva v občinskem svetu, ki je trdil, da prihaja vedno več židovskih krošnjarjev

v deželo. Čeprav privilegij iz leta 1515, ki je izključil Žide iz dežele, ni bil ukinjen ter je še veljal, je bilo bivanje dovoljeno dvema židovskima trgovcema. Ta dva sta pritegnila še druge; imeli so skladišča v mestu in so prodajali razno blago, ne da bi bili obdavčeni. Židovskih trgovcev, ki so krošnjariili, je bilo leta 1865 že dvajset. Horak je menil, da bodo Židje v desetih letih izrinili domače trgovce, če se ne ugovarja njihovemu doseljevanju. Tudi več drugih zborničnih svetnikov je opozarjalo na škodo, ki jo je imelo ljubljansko trgovstvo zaradi židovskih trgovcev. Zbornični svet je soglasno sklenil prositi vlado, naj policijska direkcija dovoljuje Židom zadrževanje v mestu le za čas letnih sejmov, v vsakem drugem času pa naj jim zabrani neupravičeno bivanje v okolišu mesta.¹⁵ Pri liberalnejšem obravnavanju Židov po višjih oblasteh in napredujoči liberalizaciji gospodarstva so take zahteve ostajale brez odziva.

V primeri s številom židovskih trgovcev so bili židovski obrtniki v Ljubljani le izjeme. Znan je le primer zagrebškega Žida Josipa Schwarza, ki je prišel leta 1860 z družino in je poučeval prikrojevanje ženske obleke. Ker tega ni priglasil obrtni oblasti, mu je magistrat ustavil pouk in ga pozval, naj takoj zapusti mesto, sklicujoč se na prepoved bivanja za Žide. Schwarz se je pritožil, nakar je deželno glavarstvo naročilo magistratu, naj prekliče izgon. Policijska direkcija, ki jo je naprosil, da izžene Schwarza, pa ga je počila, da sodi policija tujcev v njeno področje in zato naj magistrat ne izdaja ukazov o izgonu. Magistrat je bil prepričan, da je njegovo stališče proti židovskemu obrtniku pravilno, ter se je zoper odlok deželnega glavarstva pritožil na namestništvo v Trstu, ki mu je bila takrat Kranjska podrejena. Toda namestništvo mu ni dalo prav; ugotovilo je, da ni bilo pogojev za prepoved začasnega bivanja v Ljubljani. Ker so zaradi političnih sprememb v liberalnejšem duhu po izgubljeni avstrijsko-italijanski vojni leta 1859 tudi razne omejitve v pravnem položaju Židov postaja-

la vedno bolj nevzdržljive, je ministrstvo dalo oblastem v tem pogledu svobodoljubnejša navodila. Državlanske in politične pravice priznanih veroizpovedi naj bi se tolmačile v duhu prave svobode, medsebojni odnosi pa ^ruejevali v resnični in odkritosrčni ljubezni do bližnjega. V skladu s temi navodili je namestništvo Josipu Schwarzu dovolilo, da sme ostati v Ljubljani, dokler ne bo končno urejeno vprašanje odnošajev med raznimi veroizpovedmi, kot so napovedala ministrska navodila. Tudi glede opravljanja obrti, pouka o priokrojevanju ženske obleke, ni obveljalo stališče magistrata. Namestništvo je odločilo, da je pouk o priokrojevanju del krojaškega obrta, in je naročilo magistratu, da prošnjo Josipa Schwarza obravnava po predpisih obrtnega reda iz leta 1859.¹⁶ Ta obrtni red je za večino obrti uvedel popolno obrtno svobodo; za njihovo opravljanje ni bilo več potrebno oblastno dovoljenje, zadostovala je le prijava. Obrtni red je tudi ukinil omejitve, ki Židom niso dovoljevale opravljanja obrti. Toda obstoječi predpisi glede naselitve in pravice bivanja pa z obrtnim redom niso bili prizadeti. Zato so Židje bili upravičeni opravljati obrti le tam, kjer so imeli pravico naseljevanja in bivanja.¹⁷ Ljubljanski magistrat pa ni imel več prilike obravnavati vprašanje opravljanja obrti po Židu, ker je Schwarz zapustil Ljubljano in se vrnil v Zagreb. Verjetno pa bi mu moral dopustiti opravljanje obrti, čeprav še niso bile odpravljene omejitve glede naseljevanja Židov. Magistratu v obrtnih zadevah nadrejena državna oblast, ki je Schwarzu dovolila, da ostane v Ljubljani do napovedane končne ureditve državljanskih in političnih pravic Židov, bi gotovo tudi glede obrti odločila v njegovo korist.

V tej dobi, ko so postajali kratkotrajni obiski židovskih trgovcev in krošnjarjev pogostejši, sta Friderik in Simon Heimann z družinama zapustila Ljubljano. Firma Brata Heimann je sicer še nekaj let imela trgovino v Ljubljani, potem ko se je njen lastnik že odse-
lil. Edini Žid, ki je stalno živel v Ljubljani, neupoštevač Žide, ki so

konvertirali, je bil Aleksander Schneider, poslovodja v trgovini svoje-
ga brata Sigismunda. Leta 1851 pa je skupaj s trgovcem Josipom Žigonom
(Schigon) prevzel poslovodstvo v trgovini firme Brata Heimann. Da bi
se mogel osamosvojiti kot trgovec, je prosil za zagotovitev dovoljenja
za trgovino s suknom in krojnim blagom. Magistrat ga je zavrnil, ne da
bi navedel razlog. Schneider se je pritožil na deželno vlado, ki je
pritožbo predložila magistratu v izjavo. Tedaj je magistrat odkril raz-
loge odklonitve. Aleksander Schneider je bil Žid in kot tak ni imel
pravice, da se naseli v Ljubljani; tudi ni bil avstrijski državljan. De-
želna vlada je Schneiderjev rekurz odbila, toda ne z razlogov magistra-
ta, ^{temveč} ~~ker~~ ker veljavni obrtni predpisi niso dopuščali zagotovitve obrt-
nih dovoljenj, ^{obratna} ampak le prava/dovoljenja, če so bili za to dani zako-
niti pogoji. Tedaj je prosil tudi za zagotovitev sprejema v občinsko
zvezo, da bi si mogel pridobiti avstrijsko državljanstvo. Ker je bil
Žid, je občinski odbor odklonil zaprošeno zagotovitev; zoper odklonitev
je glasoval le dr. Zhuber. Kmalu nato je Aleksander Schneider prosil za
trgovsko dovoljenje, prošnji je priložil potrdilo, da je član evangelijs-
ke cerkvene občine. Trgovska in obrtna zbornica je priporočila podeli-
tev dovoljenja in magistrat mu ga je podelil, potem ko je Schneider
izkazal, da razpolaga z zahtevanimi denarnimi sredstvi. Tri leta ^{pozneje} mu je
bil na ponovno prošnjo zagotovljen sprejem v občinsko zvezo in nato
si je pridobil avstrijsko državljanstvo.¹⁸ Schneiderjev primer kaže,
da je bil magistrat v praksi z Židi bolj popustljiv kot ~~pa~~ v načelih.
Aleksandru Schneiderju je leta 1846, ko je bil trgovski pomočnik, za-
grozil, da bo moral zapustiti Ljubljano, toda izgnal ga ni, ker je izjavil,
da se bo dal krstiti. V protestantizem pa je prestopil šele, ko je pro-
sil za trgovsko dovoljenje. Aleksander Schneider je z Josipom Žigonom
ustanovil trgovsko firmo Schneider & Schigon, ki je leta 1856 prevze-
la trgovino firme Brata Heimann, njen lastnik Friderik Heimann pa je
vrnil trgovsko pravico.¹⁹

Ljubljana je torej v petdesetih letih ostala brez stalno

naseljenih Židov. Ni znakov, da se je kateri izmed židovskih trgovcev in krošnjarjev, ki so jo tedaj obiskovali, poskušal naseliti, čeprav so zakonodaja, upravna praksa višjih oblasti in gospodarski razvoj povečale možnost preseljevanja in menjavanja bivališča tudi za Žide. V nasprotju s tem pa so med ljubljanskim trgovstvom, obrtništvom in izobraženstvom še vedno bili zagovorniki ohranitve starih protižidovskih privilegijev. Kot zastopnik teh krogov je Janez Nepomuk Horak, organizator ljubljanskega obrtništva, leta 1865 predlagal v občinskem svetu, kot je to storil tudi v svetu zbornice za trgovino in obrt, naj sesklesne, da se Židom ne dovoli bivanje v Ljubljani in naj ostane v veljavi dotedanji ljubljanski privilegij. Občinski svet je Horakov predlog odstopil v obravnavo pravnemu odseku; njegovi člani so bili dr. Janez Bleiweis, dr. Friderik Kaltenegger, Edvard pl. Strahl, dr. Josip Suppan in dr. Jernej Zupanec.²⁰ Referent dr. Kaltenegger je v obširnem poročilu - litografirani izvod je obsegal 32 strani - obravnaval predlog predvsem iz pravnega vidika tako glede na mestno privilegijsko pravo kot v državnopravnem pogledu, koliko je tak privilegij še združljiv s položajem državljanov, kot so ga določali splošni veljavni zakoni. Postavil je tudi vprašanje umestnosti oziroma potrebe predlaganega sklepa glede gospodarskih posledic in javnih koristi.²¹

Referent je najprej ugotovil, da je bila pravna veljavnost starih privilegijev le relativna, to je, da so veljali le toliko časa, dokler so bili v skladu s splošnimi državnimi koristmi in niso postali nezdružljivi z načelom enakosti vseh državljanov pred zakonom, kot ga je uveljavila zakonodaja po letu 1848. Navedel je razne zakone, med temi občinska reda za Ljubljano in za Kranjsko, ki niso poznali nobenih izjem za Žide ali pa so odpravljali še obstoječe izjeme. Sklep, kot ga je Horak predlagal v občinskem svetu, bi bil pri tedanji zakonodaji neizvedljiv. Ne glede na pravne razloge bi bila ponovna uvedba nekdanjega

stanja anahronizem v času, ko se uveljavljajo zahteve po svobodi prese-
ljevanja ter nedotakljivosti in enakosti človekovih pravic. Dr. Kalte-
negger je odklonil tudi razloge, temelječe na židovskih moralnih nače-
lih in verskih dogmah, ki je z njimi dr. Kavčič leta 1854 utemeljeval
zahtevo, da židovstva ni mogoče priznati kot enakopravnega člana v kr-
ščanski državi. Namesto da bi s takimi razlogi zagovarjali nestrpnost
proti Židom, omejitev njihovega položaja in izključitev iz poslovnega
življenja, bi jim morali po načelu krščanske ljubezni do bližnjega pri-
znati enakopravnost in predvsem enako pravico bivanja v občini, kot jo
imajo drugi državljani ali tujci. Izkušstvo kaže, da Židje niso nevarni
državi, tudi njihova vera predpisuje podreitev državnim zakonom. Eks-
kluzivni židovski nacionalizem in značilni način njihovega trgovanja,
ki ni naklonjeno stalnim prodajalnam, marveč se kaže predvsem v baran-
tanju in prekupčevanju na drobno, je bolj posledica preganjanja in ome-
jevanja kot izraz njihovega značaja. Da se odpravijo s tem združene ne-
varnosti in da bo židovski rod postal koristen za državo, zahteva pa-
metna politika, naj se ukinejo nepravilne in nenaravne omejitve. Za-
ključek referenta je bil, da na Kranjskem in še posebej v Ljubljani
izključitve Židov od bivanja in od pridobitnih poslov ni mogoče uve-
ljaviti kot privilegijsko pravo in ne vskladiti s črko in z duhom v
Avstriji veljavnih zakonov o občinah. Povrnitev k zastareli maksimi bi
nasprotovala tako zahtevam človečnosti kot tudi pravilno pojmovanim
gospodarskim koristim občine. Zato je predlagal, naj občinski svet pre-
ide preko Horakovega predloga na dnevni red. Na seji pravnega odseka
9. februarja 1866 sta dr. J. Suppan in E. pl. Strahl soglašala z referen-
tom dr. Kalteneggerjem, dr. J. Bleiweis in dr. J. Zupanec pa sta bila zoper
in sta zagovarjala svoj predlog za občinski svet. Po njunem predlogu
naj bi občinski svet izposloval pri deželni vladi, da bi dekret dvorne
pisarne od 26. novembra 1819 (o prepovedi naseljevanja Židov na Kranj.

skem, prepovedi daljšega bivanja in prepovedi krošnjarjenja) ostal še v veljavi, dokler ne bi deželna zakonodaja tega spremenila.²²

V pravnem odseku so bili torej nemški člani za enakopravnost Židov z drugimi državljani, slovenska člana pa sta bila za ohranitev nekdanje ~~židovske~~ protizidovske zakonodaje. V svetu trgovske in obrtne zbornice ni bilo pri razpravi o Horakovem predlogu ločitve po narodnosti; predlogu so pritrdili tudi nemški zbornični svetniki. Ko so ob prejšnjih prilikah zastopniki ljubljanskega meščanstva razpravljali v občinskem svetu o tem vprašanju, se glede rešitve niso tako jasno ločili po narodnosti. Sicer je bil Kavčič leta 1849 in 1854 glavni zagovornik za ohranitev starega stanja, toda poleg Slovencev so tudi Nemci glasovali za njegove predloge. Člani mestnega zastopstva tedaj še niso bili narodnostno v toliki meri opredeljeni, kot je to bilo sredi šestdesetih let, ko je postalo narodnostno nasprotje značilno za vse politično življenje in so celo manj politična vprašanja obravnavali predvsem z narodnostnega vidika.²³ Verjetno so Slovenci odklanjali Žide tudi iz narodnostnih razlogov, saj so tisti, ki so z njimi prihajali v stik, bili Nemci. Seodločilaⁿ je bila pri tem gozovo konservativna politična usmerjenost v nasprotju z nemškim liberalizmom, ki so ga zastopali tudi avstrijski Židje. Razprava o Židih, ki jo je sprožil Horak s svojim predlogom, je imela odz^gziv v zgodovinopisju. Tedaj je Dimitz na kratko orisal njihovo zgodovino na Kranjskem, zaključil jo je z ugotovitvijo, da žal še vedno ni za nje povsod zaključena doba bojev in trpljenja.²⁴

Poročilo pravnega~~ga~~ odseka ni prišlo pred občinski svet, dasi je bilo razmnoženo in verjetno tudi razdeljeno med občinske svetnike. Ni znan razlog, zakaj ga tedanji župan dr. Etbin Costa ni dal na dnevni red. Zato ne vemo, ali ga treba iskati bolj pri tedanjem občinskem svetu ali pa v splošnih avstrijskih političnih razmerah tistega časa. V občinskem svetu bi se pri obstoječem narodnostnem nasprotju o predlogu pravnega odseka in protipredlogu slovenskih^{članov} ~~razpravi~~ gotovo razvila ostra razpra-

va. Vendar je bila tedaj slovenska večina v občinskem svetu dovolj moč-
na in bi mogla brez dvoma odkloniti predlog pravnega odseka ter se iz-
reči za predlog Bleiweisa in Zupanca. Predlog pravnega odseka mogoče ni
bil dan v razpravo zato, ker si ^{morda} slovenski člani občinskega sveta niso bi-
li edini glede odločitve. Župan Costa gotovo ne ^{bi} hotel tvegati, da bi bil
morda s slovenskimi glasovi sprejet predlog nemških članov pravnega od-
seka, zavrtnjen pa predlog slovenskih članov, ki sta ga podpirala v tedanjem
slovenskem političnem življenju tako pomembni osebi kot Bleiweis in Ho-
rak. Na drugi strani pa so tedanji politični dogodki napovedovali, da sta-
ri privilegiji ne bodo mogli biti podlaga za ureditev novih odnosov med
državljanji. Vojna s Prusijo in Italijo je s svojimi posledicami prinesla
pospešene politične spremembe v Avstriji, ki so se zaključile s temelj-
nim državnim zakonom o splošnih pravicah državljanov. od 21. decembra
1867. Zakon o splošnih pravicah državljanov je rešil tudi tedanje židov-
sko vprašanje v Avstriji. Za pripadnike avstrijskih dežel je uvedel sploš-
no avstrijsko državljanstvo. Položaj Židov sta uredila zlasti 4. in 6. člen,
ki sta odpravila vse do tedaj v posameznih deželah veljavne omejitve
glede naseljevanja in preseljevanja, opravljanja pridobitnih dejavnosti
ter pridobivanja nepremičnin. Člen 4. je določal, da preseljevanje oseb
v mejah države ni omejeno. Po 6. členu se je smel vsak državljan naseli-
ti in bivati na poljubnem kraju države, smel je pridobivati nepremičnine
vsake vrste
in z njimi prosto razpolagati ter opravljati po zakonitih pogojih vsako
pridobitno dejavnost. Poleg tega je bila v 14. členu zagotovljena vsako-
mur svoboda vere, priznanim cerkvam in verskim družbam pa pravica skupne-
ga bogoslužja; državljanske in politične pravice so bile neodvisne od
verizpovedovanja. ²⁵

IV. DOBA SVOBODNEGA NASELJEVANJA DO PRISILNE IZSELITVE

(1867 - 1941)

1. Do leta 1918.

V času pred uveljavljanjem temeljnega državnega zakona o splošnih pravicah državljanov so se Židje, ki so prihajali v Ljubljano po trgovskih opravkih, zadrževali v mestu le krajši čas. Mesto je odklanjalo njihov sprejem v občinsko zvezo, zato se v Ljubljani niso mogli naseliti in opravljati gospodarskih dejavnosti. Na Kranjskem so mogli trgovati le kot krošnjarji, ukvarjali so se tudi s trgovskimi posredovalnimi posli. Obrtni red iz leta 1859, ki je dopuščal v gospodarskih dejavnostih veliko svobode, je omejil poseganje oblasti na to področje. Zato se v poslovanju mestnega magistrata niso ohranili sledovi, ki bi po njih mogli soditi obseg židovskih trgovskih obiskov. Po izselitvi članov družine Heimann in po prestopu v katoliško ali protestantsko vero njihovih nekdanjih uslužbencev, ki so se kot trgovci osamosvojili, ni bilo v Ljubljani stalno naseljenih Židov. Le posamezniki so živeli v Ljubljani nekaj več časa in jih je magistrat imel v evidenci. Po statističnih poročilih za leti 1855 in 1856 ni bilo v Ljubljani nobenega Žida; v poročilu iz srede leta 1857 je bil izkazan en sam.¹ Toda tudi ta ni ostal dalj časa, kajti že ljudsko štetje od 31. oktobra 1857 ni ugotovilo nobenega Žida med ljubljanskim prebivalstvom.²

Tudi potem ko je bila Židom priznana pravica za naselitev in opravljanje pridobitnih dejavnosti, so prišli le redki posamezniki. Med njimi so bili, kot tudi v prejšnjem času, največ krošnjarji. Konec šestdesetih let je prihajal v Ljubljano zaradi opravljanja zobozdravniških poslov dr. Franc Brum, na Poljskem rojeni Žid, ki je bil zobozdravnik s stalnim bivališčem v Gradcu.³ Židje so bili med gledališkimi podjetni-

ki ter igralci in opernimi pevci, člani nemških gledaliških družb, ki so po eno ali več sezon nastopale v takratnem deželnem gledališču.⁴ V Ljubljani se niso naseljevali za stalno, ostajali so le začasno z gledališko družbo, ki so ji pripadali. Več Židov je prijavilo opravljanje trgovine ali druge pridobitne dejavnosti, ne da bi se v Ljubljani naselili za dalj časa. Nekateri so kot bivališče in sedež opravljanja prijavljene dejavnosti navedli ljubljanske hotele ali gostilne, kjer so stanovali. Drugi so, potem ko so odšli, se ponovno vračali in prijavljali trgovino na novem sedežu. Bili so torej potujoči trgovci, zadržali so se v Ljubljani le krajši čas, toliko, da so razprodali blago, ki so ga imeli na prodaj, ali da so nakupili tisto, kar so potrebovali. Za to vrsto trgovcev je značilno tudi blago, ki so z njim trgovali. Več jih je prodajalo tekstilno blago, zlasti platno ter perilo in konfekcijo. Nekateri so bili iz večjih avstrijskih mest, največkrat iz Gradca in Dunaja. Verjetno so bili trgovci omenjenih artiklov zastopniki tujih firm in so posredovali prodajo njihovega blaga. Židovski trgovci, ki so prihajali iz Madžarske in Hrvaške, so imeli trgovine z žitom, moko in drugimi deželnimi pridelki ali pa trgovske agenture in komisijske trgovine. Med prvimi židovskimi trgovci, ki so prijavili trgovski obrat v Ljubljani, sta bila dva iz Češke; blago, ki sta z njim trgovala, je bilo nenavadno, človeški lasje. Tudi v nekaterih drugih primerih se je židovska trgovina ukvarjala s kakšnimi posebnimi artikli. Židovski obrtniki so bili izjeme, opravljali so obrt optikov in graverjev.⁵ Omeniti je treba še Žide v industriji. Samuel Hirsch in Herman Steinberg iz Gradca sta zgradila tovarno za klej, ki je pričela obratovati leta 1883. Sicer se je lastništvo pri tej tovarni ponovno spreminjalo, nekaj časa je bila v lasti domače firme, pozneje v lasti delniške družbe, toda Židje so ostali pri njej vedno udeleženi bodisi kot vodilni uradniki bodisi s kapitalom kot podjetniki.⁶

Od Židov, ki so prišli v Ljubljano, potem ko so bile odpravljene

ne omejitve glede njihovega bivanja in naseljevanja, se je le manjši del za stalno naselil v mestu. Na splošno je bila za nje vedno značilna močna fluktuacija; njihova glavna pridobitna dejavnost, trgovina, jih ni močneje priklenila na Ljubljano. Isto velja za člane gledaliških družb, ki so se menjavale, in tudi za uradnike in častnike ter njihove družine, ki jih srečujemo le bolj poredkoma od osemdesetih let naprej v ljubljanski židovski naselbini.

Le maloštevilni židovski naseljenci iz zadnjih desetletij preteklega stoletja so ostali v Ljubljani z družinami še v drugi generaciji in se obdržali v čas po prvi svetovni vojni. Med takimi so bili Ebenspanger, Goldstein, Löwy (poznejši priimek Lorant), Steinberg, Moises (pozneje Moskovič) ter Bolaffio.⁷ Sprejeti so bili v občinsko zvezo, dobili v Ljubljani domovinsko pravico in postali del ljubljanskega prebivalstva. Njim so se pridružili še nekateri drugi. Podatki o njihovem poreklu in pridobitni dejavnosti naj pokažejo značaj ljubljanske židovske naselbine in njeno vlogo v življenju mesta.

Albert Ebenspanger je bil ogrski državlján iz Schlaininga v ~~Že-~~ leznem komitatu (Vas), sedaj avstrijski Burgenland; v Ljubljani je leta 1872 odprl trgovsko agenturo in komisijsko trgovino. Pod firmo A. Ebenspanger je pozneje s sinom Oskarjem imel trgovino z deželnimi pridelki in semeni, ki jo je sin nadaljeval po njegovi smrti še v dobi med obema vojnama.⁸ Josip Filip Goldstein je bil rojen na Moravskem. Obrt optika je pričel opravljati leta 1893; v tej obrti je sledil E. Rexingerju, Židu iz Würtemberga, ki je prišel leta 1877. Pozneje je prijavil še fotografsko obrt in ^{nimi} trgovino s fotografskimi potrebščinami ter trgovino z muzikalijami ~~avtomati~~, vendar je te obrti opustil in obdržal obrt optika, ki jo je odjavil leta 1941. Obrt optika je imela od leta 1935 hčerka Erna obenem s trgovino predmetov optikarske stroke, raznih instrumentov, meril, alkoholnih in sličnih tehtnic.⁹ Adolf Löwy je bil ogrski državlján iz Temešvara; od leta 1886 je bil knjigovodja pri firmi Moises & Neuwirth, ki je od leta 1871

imela v Ljubljani trgovino z deželnimi pridelki in je opravljala komisijske posle. Leta 1895 je Adolf Löwy skupaj z Milanom Rosnerjem, židom iz Zagreba, odprl trgovsko agenturo in komisijsko trgovino, pozneje pa pod firmo Rosner & Co. trgovino z deželnimi pridelki in žganjem ter priglasil obrt izdelovanja likerjev in žganja. Leta 1899 mu je ogrsko notranje ministrstvo odobrilo spremembo priimka v Lorant. Dve leti nato sta si Löwy in Rosner pridobila avstrijsko državljanstvo, potem ko jima je ljubljanski občinski svet zagotovil sprejem v občinsko zvezo. Leta 1906 je firma M. Rosner & Co. prenesla v ^{Spodnjo} ~~v~~ ^{Šiško} obrt izdelovanja žganja, likerjev, ruma, vinjaka in brezalkoholnih pijač, odjavila pa je obrti v Ljubljani. Firma se je pod nazivom M. Rosner & Co. v obrtnem registru ohranila do leta 1933, tedaj je bila prepisana na ime ljubljanskega trgovca Viktorja Medena. Adolf Lorant je imel samostojno komisijsko trgovino in trgovino z deželnimi pridelki, v dvajsetih letih je trgoval s kolonialnim in špecerijskim blagom ter s špiritom in žganjem na debelo, začel je tudi izdelovati žganje, likerje, konjak in rum. Pozneje je izdelovanje žganja ter drugih alkoholnih pijač ter izdelovanje sadnih sokov, konzerv in marmelade ter trgovino s temi izdelki prenesel najprej na leta 1920 ustanovljeno firmo "Alko", družbo z o. z. ter leta 1940 na javno trgovsko družbo "Alko" Adolf Lorant & Co.; pri teh družbah je sodeloval sin Oton.¹⁰ Herman Hirsch-ⁱStenberg je bil ustanovitelj in ravnatelj tovarne za klej. Ravnatelj te tovarne je postal tudi sin Viljem; rojen je bil v Gradcu, leta 1900 si je pridobil domovinstvo v Ljubljani, kjer je živel z družino kot upokojenec še ob začetku italijanske okupacije.¹¹ Julij Moises iz Varaždina je začetek leta 1889 odprl v Ljubljani trgovino z usnjem in strojarskimi potrebščinami. Ker mu ta trgovina ni takoj uspevala, je prijavil še komisijsko trgovino z vinom. Ob tej priliki je izjavil, da se mora boriti z neupravičenimi predsodki; verjetno je naletel pri občinstvu na nezaupanje. Po njegovi smrti leta 1900 sta trgovino prevzela in posto-

poma povečala sinova Robert in Feliks, ki sta spremenila priimek v Moskovič; vodila sta jo pod firmo Brata Moskovič. Podjetje je prodajalo na debelo usnje, strojarske maščobe, strojila in ekstrakte za strojenje kože, prekomorske kože in usnjarske kemikalije. Sodelovalo je med največje trgovine svoje stroke na Slovenskem. Po Robertovi smrti leta 1927 je trgovino nadaljeval Feliks do leta 1941.¹² Leta 1884 se je naselil v Kolizeju, ki je bil takrat v tedanji občini Spodnja Šiška, vinski trgovec Viktor Bolaffio. Rojen je bil v Gorici; bil je edini v ljubljanski židovski naselbini, ki je prišel od zahoda. Domovinsko pravico si je pridobil leta 1905 v Spodnji Šiški. Trgovino z vinom in žganjem je nadaljevala firma Bolaffio sinova, ki je izdelovala tudi likerje in žganje. Sinova Evgen in Jakob sta se nekaj let ukvarjala s prevozništvom. Karel Bolaffio in žena Marčela sta od leta 1931 oziroma ¹⁹³³ imela samostojno trgovino z vinom in žganjem do druge svetovne vojne. Po prvi svetovni vojni sta Viktorjeva vdova in Karel Bolaffio postala jugoslovanska državljana, drugi člani družine so si izbrali italijansko državljanstvo.¹³ Adolf Götzl iz Deutsch-Kreuza v šopronjskem komitatu na Ogrskem, sedaj v avstrijskem Burgenlandu, je prišel kot krošnjar; njegova žena Terezija si je leta 1887 pridobila dovoljenje za starinarstvo, prodajala je tudi gotove obleke. Sin Gottfried je odprl trgovino z obleko, perilom in krojnim blagom v Gradcu; od leta 1901 je imel podružnico v Ljubljani, ki jo je vodila mati. Pri trgovini je sodeloval tudi brat Julij. Podružnica je bila leta 1923 v obrtnem registru izbrisana, Götzl pa se je menda že prej odselil.¹⁴ Viljem Steinherz, ogrski državljan, rojen v Güssingu, tedaj železni komitat, sedaj Burgenland, je leta 1886 odprl v Ljubljani trgovsko agencijo s kolonialnim blagom, ki je prenehala z njegovo smrtjo leta 1931. Njegov sin Gustav, tudi trgovec, pristojen v Ljubljano, je pred drugo vojno živel v Zagrebu. Med vojno je prišel v nemško ujetništvo. Na

prošnjo Karla Bolaffia mu je tedaj mestno poglavarstvo izdalo izjavo, da nima pomislekov zoper njegovo priselitev v Ljubljano.¹⁵ Aleksander Landau je bil iz Krakova. Leta 1889 je začel opravljati fotografsko obrt, ki jo je imel do smrti leta 1919. Bil je eden redkih Židov, ki je imel hišo v Ljubljani.¹⁶ Brata Pavel in Robert Pollak iz Siska sta leta 1897 pričela z žitno trgovino pod firmo Brata Pollak. Robert je med prvo svetovno vojno umrl, trgovino je nadaljeval Pavel Pollak pod svojim imenom do leta 1941.¹⁷ Samuel Bochner, po rojstvu in domovinstvu iz Galicije, je bil v Ljubljani od leta 1903 do 1910 kot poslovodja trgovine z mešanim blagom ter z zlatom in srebrom, ki je pripadala Moricu oziroma Sireni Schwarz iz Gradca. Leta 1910 se je osamosvojil in odprl trgovino z manufakturnim blagom ter moško, žensko in deško obleko. Po prvi svetovni vojni je trgovino v Ljubljani opustil in se preselil v Zagreb.¹⁸ Karel Pick iz Češke je prišel najprej na Jesenice, kjer je bil zaposlen kot inženir pri gradbi železnice Jesenica-Bohinjska Bistrica. Pozneje je prišel k deželni vladi v Ljubljano, po razpadu Avstro-Ogrske se je odselil. Leta 1914 si je zgradil ob Cesti na Rožnik vilo, ki jo je prodal pred odselitvijo.¹⁹ Agenturo in komisijsko trgovino je imel Ferdinand Gruška, prijavil jo je leta 1905, verjetno je takrat prišel v Ljubljano. Bil je ruski državljani; avstrijsko državljanstvo si je pridobil leta 1914. Med svetovno vojno je posredoval tudi pri dobavah živil za mestno aprovizacijo. Pred koncem vojne se je preselil na Dunaj.²⁰ Leta 1917 je odprla Ana Oblath trgovino s čevlji, toda že naslednje leto jo je odjavila, prijavil pa jo je njen mož Aleksander. Bila sta iz Daruvarja; pred priselitvijo v Ljubljano sta živela v Trstu. Leta 1921 je Oblath prosil in dobil domovinstvo v Ljubljani. Pred začetkom druge svetovne vojne je trgovino s čevlji, ^{in čevljarskimi potrebščinami} razširil še na galanterijo in obutev iz gumija na debelo in drobno.²¹ Po ustanovitvi ljubljanske podružnice dunajskega Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo leta 1907

je bil pri njej kot uradnik zaposlen Otokar Stern iz Moravskega. V službi Kreditnega zavoda je bil še v času med obema vojnama.²²

Precejšnjo skupino ljubljanske židovske naselbine so sestavljali dijaki. Ko je trgovec Adolf Götzel okrog leta 1890 prosil deželno vlado, naj bi otroci v Ljubljani naseljenih Židov dobili židovskega veroučitelja, je deželni šolski svet ugotovil, da je bilo v ljubljanskih šolah 32 židovskih učencev. Deset jih je bilo otrok ljubljanskih Židov, drugi so bili iz sosednih dežel, zlasti iz Trsta. Mahrova trgovska šola je uživala sloves tudi zunaj dežele in med njenimi učenci je bilo nekaj Židov iz drugih krajev. Nekaj židovskih učencev od drugod je imela tudi realka, nekaj jih je bilo na drugih javnih in zasebnih ljubljanskih šolah.²³ Število židovskega dijaštva od drugod se je spreminjalo, kar je skupaj z drugimi spremembami povzročalo relativno močno ^{menjanje} gibanje v stanju židovske naselbine. Leta 1900 je bilo ob ljudskem štetju ugotovljenih v Ljubljani 84 civilnih oseb židovske vere. V septembru 1902 jih je bilo po ugotovitvi magistrata 57. Kot razlog zmanjšanja števila Židov je magistrat navedel odhod židovskih gledaliških igralcev po končani sezoni leta 1901 ter odselitev nekaterih židovskih vojaških družin.²⁴ Skoraj gotovo pa je pri tem imelo svoj delež tudi manjše število tujih židovskih dijakov.

Ko so bile odpravljene ovire svobodnega naseljevanja na Kranjskem, naselitev Židov ni ostala omejena na Ljubljano, posamezniki ali družine so se naselile v raznih krajih dežele. Leta 1874 sta živela v Metliki dva židovska trgovca z družinama; bila sta iz Hrvaške. Ravnatelj tovarne olja v Podgradu pri Zalogu je bil Žid; dva Žida sta bila nekaj časa v okraju Krško, ⁸ ~~edn izmed njih~~ je bil zaposlen pri rudarski združbi Radeče in Svibno.²⁵ Okrog leta 1890 sta bila dva Žida zaposlena v Zagorju, vodja steklarne, ki je imel družino, ter samski uradnik pri rudarski združbi. En Žid z družino je živel v naselju Vas občine Fara pri

Kostelu, bil je iz Varaždina.²⁶ Leta 1894 sta v Kolizeju na ozemlju tedanje spodnješišenske občine razen vinskega trgovca Viktorja Bollaffia z družino živela še dva Žida, eden je bil državni uslužbenec, žandarmerijski računski narednik, drugi pa trgovski agent.²⁷ V Senožečah sta bila Žida ravnatelj in knjigovodja tamkajšnje pivovarne, na Pivki (Št. Peter na Krasu) pa dva inženirja družbe južne železnice.²⁸ Leta 1902 je živelo več Židov v radovljiškem okraju. Teda j so gradili železniško progo Jesenice-Bohinj ter karavanški in bohinjski predor. Pri železniškem gradbenem vodstvu in pri pedjetjih, ki so opravljala stavbna dela, jih je bilo zaposlenih šest kot tehnični, knjigovodski ali pisarniški uslužbenci. Štirje od njih so bili iz Ogrske.²⁹ Leta 1900 so bili štirje Židi v Gradcu pri Litiji, kjer je bila od leta 1885 predilnica; brez dvoma gre v tem primeru za njene uslužbence in njihove družinske člane. Leta 1910 pa je bilo ugotovljenih v Vevčah šest oseb židovske vere, ki so bili uslužbenci papirnice oziroma njihovi svojci.³⁰ Kakor kažejo navedeni podatki, so prišli Židje v kraje na podeželju zlasti kot uslužbenci industrijskih in drugih podjetij; na trgovce naletimo le izjemoma.

Tako v Ljubljani kot na podeželju je število Židov ostalo zelo omejeno. Po podatkih ljudskih štetij vsebuje tabela po posameznih krajih število Židov, ki so bili prisotni v deželi.³¹ Ker pri ljudskem štetju niso ugotavljali židovskega porekla, temveč le pripadnost k židovski veri, se število izkazanih Židov ne krije s številom dejanskih židovskih priseljencev. Nekateri so prestopili v katoliško vero ali pa so pólizstopu iz židovske vere ostali brez konfesije. Bili so pa tudi primeri, da so katoličanke, ki so se poročile z Židi, prestopile v židovsko vero. Vendar taki primeri v dobi pred prvo svetovno vojno niso bili tako številni, da bi bistveno spremenili sliko, kaj jo daje statistika o židovski naselitvi na Kranjskem.

Pripadniki židovske vere na Kranjskem

(po političnih okrajih in krajih)

		1880	1890	1900	1910
Ljubljana		74	76	95	116
Kamnik:	Kamnik	7	1		
	Prapretno-Sv. Primož				4
Kočevje:	Vas, Fara pri Kostelu	3	3	7	
	Kočevje			2	
Krško:	Mokronog		1		
	Gorenji Boštanj				3
Kranj:	Kranj	9			
	Stari dvor, Stara Loka				3
Litija:	Litija				1
	Gradec pri Litiji			4	
	Zagorje			3	1
Ljubljana okolica:	Podgrad, Polje	1			
	Selo, Moste	1		2	
	Spodnja Šiška		7	8	
	Studenec, Polje			1	
	Borovnica			2	
	Vevče, Polje				6
	Mala Račna			1	
Logatec:	Idrija	1			
Novo mesto:	Novo mesto		1		3
	Mihovec, Šmihel-Stopiče			5	
	Ruperčvrh, Šmihel-Stopiče			8	
	Kandija, Šmihel-Stopiče				4
	Rog, Poljane				1
Postojna:	Radohova vas, Pivka			1	
	Senožeče			5	1
Radovljica:	Jesenice			1	
	Lesce				1
	Kranjska gora				2
skupaj		96	89	145	146

Kot kažejo statistični podatki, zunaj Ljubljane ni bilo stalno naseljenih Židov, skoraj v vseh krajih, kjer so bili ugotovljeni, so se pojavili le ob posameznih ljudskih štetjih. Bivanje Židov na podeželju je bilo več ali manj slučajnostno. K podatkom za leto 1910 je treba pri-

pomniti, da je bila Spodnja Šiška tedaj že upoštevana pri Ljubljani, zato v tem kraju niso posebej izkazani.

Z naseljevanjem Židov na Kranjskem je nastalo vprašanje njihove vključitve v versko organizacijo, kar je bilo pomembno zlasti glede vodenja matičnih knjig. To vprašanje se je pojavilo že pred letom 1848, ko je imela le družina Heimann pravico bivanja v Ljubljani. Tedaj je bilo odločeno, da se Mojzes Heimann z družino vključi v tržaško židovsko občino in da bo tržaški rabin skrbel za vpise v matične knjige.³² Po navodilu notranjega ministrstva iz leta 1873 naj bi se židovska rojstva, poroke in smrti vpisovale v knjige najbližjega židovskega matičnega urada; za Žide na Kranjskem je bil kot tak določen matični urad v Trstu.³³ Z ukazom notranjega ministrstva od 29. maja 1876 so bili na Kranjskem živeči Židje glede sklenitve zakona in drugih zakonskih zadev še posebej izrecno dodeljeni tržaški židovski verski občini.³⁴

Kmalu se je pokazalo, da so take rešitve le zasilne ter da zato prihaja pri vodenju matičnih knjig do raznih pomanjkljivosti glede Židov, ki so živeli izven območja verskih občin. Leta 1890 je bil izdan zakon o ureditvi židovske verske družbe in na podlagi tega zakona so bila na novo določena področja židovskih verskih občin. Magistratu je bilo tedaj naročeno, naj zasliši ljubljanske Žide, da izjavijo, kateri verski občini želijo pripadati. Njih dvanajst je podpisalo izjavo, da se želijo priključiti tržaški verski občini, ki je že tedaj vodila matično evidenco za Žide na Kranjskem. Toda židovska verska občina v Trstu ni bila več voljna imeti kranjske Žide pod svojim okriljem. Svetovala jim je, naj se raje vključijo v graško občino glede na bližino, narodnost in jezik, opozarjala je tudi na obredne in liturgične razlike, zaradi katerih priključitev Trstu ne bi bila umestna. Imela je tudi pomisleke finančnega značaja. Čeprav je Ferdinand Neuwirth kot zastopnik ljubljanskih Židov poskušal zavrniti te ugovore, je tržaška židovska

občina vztrajala pri odklonilnem stališču. Nato se je pojavila misel, da bi za Žide na Kranjskem in na Koroškem ustanovili novo cerkveno občino. Toda kmalu se je izkazalo, da tudi združitev kranjskih in koroških Židov ne bi omogočila življenja sposobne organizacije. Tako so se končno Židje v Ljubljani odločili, da se pridružijo verski občini v Gradcu, ki je pristala na njihov sprejem. Z ukazom od 18. marca 1893 je ministrstvo za bogočastje in pouk raztegnilo področje graške židovske občine tudi na Kranjsko. Od 1. aprila 1894 dalje je židovski matičar v Gradcu vodil matične knjige za Žide na Kranjskem.³⁵

S pripadnostjo verski občini je bila združena dolžnost plačevanja določenih letnih prispevkov, ki so se odmerili v razmerju z dohodki. Prvotno je najnižji prispevek znašal 12, najvišji pa 200 gld., leta 1900 je bila lestvica prispevkov spremenjena ter najnižji prispevek znižan na 12 kron (6 gld.), najvišji pa zvišan na 600 kron (300 gld.).³⁶ Sodeč po plačevanju prispevkov, se ljubljanski člani niso čutili preveč navezane na svojo versko občino. Leta 1899 je magistrat uvedel proti osim postopek za prisilno izterjanje neplačanih prispevkov za leti 1898 in 1899, ki so se gibali med 27 in 60 gld. V letih 1911 do 1918 je magistrat na prošnjo graške verske občine izterjeval neplačane prispevke od 18 ljubljanskih članov. Med zamudnimi dolžniki so bili tudi najbolj znani ljubljanski Židje, ki so živeli v ugodnih gmotnih razmerah.³⁷

Tudi drugače niso ljubljanski Židje pokazali posebnega nagnjenja za sodelovanje z židovskimi organizacijami. Leta 1907 je bila sicer dana pobuda, da se v Ljubljani osnuje/^{društvo} v okviru B'nei Zion zveze avstrijskih društev za kolonizacijo Palestine in Sirije. Namen zveze je bilo pospeševanje židovske kolonizacije v Palestini. Posamezna krajevna društva naj bi ta namen podpirala z denarnimi prispevki iz društvene blagajne in s širjenjem cionističnih idej. Ustanovnega občnega zbora, ki je bil v začetku leta 1908, se je udeležilo 13 oseb. Desetčlanski odbor so sestavljali povečini manj znani pripadniki ljubljanske židovske nasel-

bine ter taki, ki so v Ljubljani živeli le razmeroma krajšo dobo. Zanimanje za društvo in njegove cilje je kmalu splahnelo; društvo sploh ni prav zaživelo. Prvi podpredsednik je že začetek leta 1910 naznanil magistratu, da se je razšlo vsled izstopa članov.³⁸

2. Od nastanka Jugoslavije do druge svetovne vojne (1918-1941).

Nastanek Jugoslavije je v več pogledih imel za posledico spremembe v ljubljanski židovski naselbini. Nekateri Židje s tujim državljanstvom so zapustili Ljubljano, prišli so pa drugi, ki so jih pritegnile ustanove in podjetja, nastala v novih političnih razmerah zaradi povečanja upravnih in gospodarskih funkcij mesta. Z organizacijo železniškega ravnateljstva za slovensko ozemlje so prišli posamezni židovski uslužbenci južne železnice. Tudi prenosu sedeža Trboveljske premogokopne družbe iz Dunaja v Ljubljano je sledil prihod njenih židovskih uradnikov, ravno tako ustanovitvi podružnic nekaterih zagrebških bank. Število stalno naseljenih Židov se v prvem desetletju ni bistveno spremenilo, ob ljudskem štetju leta 1931 jih je bilo 95, precej se je pa pomnožilo število Židov, ki so občasno obiskovali Ljubljano po trgovskih in drugih poslih. Ti so bili največ iz Hrvaške in Banata, deloma pa tudi iz drugih držav na ozemlju prejšnje Avstro-Ogrske. Spremenila se je tudi poklicna struktura židovske naselbine. Pred prvo svetovno vojno so prevladovali samostojni trgovci, po letu 1918 je narasel delež uradništva komercialne, bančne in tehnične stroke.

Ljubljanski magistrat novemu naseljevanju Židov ni bil naklonjen. Kolikor je šlo za Žide iz drugih delov Jugoslavije, seveda ni imel možnosti, da bi jim preprečeval bivanje v Ljubljani. Isto je veljalo tudi za Žide, ki so prišli kot uslužbenci, npr. železnice, Trboveljske premogokopne družbe in drugih gospodarskih podjetij. Pač pa je uveljavljal svoje stališče v drugih primerih. Zavrnil je prošnjo za domovinstvo

Židu iz Galicije, dasi je tedaj služil kot častnik v jugoslovanski vojski in je bil poročen s hčerko v Ljubljani že več kot deset let živečega, v Osijeku rojenega in pristojnega Žida. Magistrat je tedaj izjavil, da ne želi trajne naselitve Židov med Slovenci.¹ Nekaj Židov s tujim državljanstvom, ki so že dalj časa živeli v Ljubljani, jo je moralo zapustiti, ker so jim bila odvzeta stanovanja, nekaj jih je bilo izgnanih v zvezi z nedovoljenim trgovanjem.²

Po razpadu Avstro-Ogrske je ostal sedež verske občine, ki so ji pripadali ljubljanski Židje, zunaj državnih mej. Že v začetku leta 1919 so nekateri s skupno vlogo prosili Narodno vlado, naj jih priključi verski občini v Zagrebu. Narodna vlada je s tem soglašala, po njenem naročilu je magistrat ugotavljal v Ljubljani živeče Žide in jih pozival individualno in z javnimi pozivi, da izjavijo, kateri verski občini ~~xx~~ želijo pripadati. Vsi, ki so se odzvali, so želeli priključitev k Zagrebu, kar je bilo izvedeno v začetku leta 1921. Trgovec Adolf Lorant je bil ~~xx~~ tedaj izbran za poverjenika ljubljanske židovske naselbine; pri njem je bilo treba prijavljati židovska rojstva, poroke in smrti. Zagrebška židovska občina je prevzela skrb za verske funkcije in verski pouk otrok.³ Toda s pristopom nekaterih ljubljanskih Židov k zagrebški verski občini ni bilo urejeno vprašanje židovske verske organizacije na ozemlju Slovenije. Nekaj Židov se je pridružilo židovski verski občini v Varaždinu in so torej Židje na istem ozemlju pripadali dvema verskima občinama. To pa je bilo v nasprotju s tedaj veljavno zakonodajo v Sloveniji, po njej bi morali vsi Židje pripadati isti verski občini. Leta 1927 se je začela že od prej obstoječa izraelitska verska občina v Murski Soboti prizadevati, da bi se ji priključili vsi Židje na slovenskem ozemlju. Magistrat je dobil naročilo, da glede tega zasliši ljubljanske Žide. Ti so bili zoper odcepitev od zagrebške in priključitev murskosob^oški verski občini. Ljubljanski magistrat je podprl stališče izraelitskih

someščanov in predlagal, naj se murskosobotski občini ne ugoti. Vendar minister za vere, ki je o tem odločal, ni upošteval želje ljubljanskih Židov in magistratovega predloga, temveč je odločil, da morajo vsi izraeliti na ozemlju tedanje ljubljanske in mariborske oblasti, z izjemo okrajev Čakovec, Doljna Lendava in Prelog, pripadati verski občini v Murski Soboti. Ministrska naredba je pričela veljati 1. januarja 1929.⁴

Nove spremembe v obsegu in strukturi ljubljanske židovske naselbine so nastale sredi tridesetih let. Bile so v zvezi z nacionalno-socialističnimi protižidovskimi ukrepi v Nemčiji ter s protižidovskimi gibanji, ki so se pojavljala tudi v drugih državah. Židje so začeli zapuščati take države, nekaj jih je prišlo v Ljubljano. Po ugotovitvah iz leta 1940 je bilo tedaj v Ljubljani 158 Židov; 108 je bilo družinskih poglavarjev oziroma samostojnih, 30 je bilo njihovih žen in 20 nedoletnih otrok.⁵ Od 108 samostojnih jih je živel v Ljubljani 20 že pred letom 1918, 27 jih je prišlo v letih 1919-1932, 15 v letu 1933 in 46 v letih 1934-1940. Po državljanstvu oziroma domovinstvu so se razvrstili:

Jugoslavija-Dravska banovina	21 (16 z domovinstvom v Ljubljani)
Jugoslavija-druge banovine	28
Avstrija	17
Poljska	21
Čehoslovaška	8
Madžarska	6
Nemčija	3
Romunija	1
Italija	2
Egipt	<u>1</u>
skupaj	108

Zanimiva je bila njihova poklicna struktura. Največ - 28 -

je bilo univerzitetnih študentov, od teh jih je bilo 18 iz Poljske, 7 iz Jugoslavije, 2 iz Avstrije in eden iz Nemčije. Druga najmočnejša skupina so bili trgovci, ki jih je bilo 22; sledilo je 10 zasebnikov, 9 trgovskih potnikov, 9 zasebnih nameščencev, 5 industrijscev in obrtnikov, 3 glasbeniki, 3 državni uslužbenci; med drugimi so bili zdravnik, dentist, farmacevtka, profesor, časnikar, tipograf, pri nekaterih poklic ni bil naveden.

Ljubljanska židovska naselbina je bila premalo številna, da bi se njen vpliv mogel izražati v družbenem, gospodarskem, kulturnem ali političnem življenju mesta. Stalno naseljeni židje so se povečini ukvarjali z gospodarskimi dejavnostmi, bodisi kot samostojni podjetniki ali uslužbenci. Za druga področja so se manj zanimali. Največ je bilo trgovcev, toda do večjega vpliva niso prišli v nobeni trgovski stroki, še manj pa seveda v trgovini na splošno. Noben žid se ni uveljavil v trgovskih organizacijah, le en sam je bil v tridesetih letih med številnimi člani borznega razsodišča. V industriji in drugih gospodarskih panogah so bili le posamezni primeri židovske udeležbe (npr. Karel Beer, čehoslovaški državljani, pri firmi Beer, Hribernik & Comp., družbi z o. z., tekstilni tovarni, št. Vid nad Ljubljano, Adolf in Otom Lorant, industrija alkoholnih in drugih pijač, Evgen Stern, rojen na Madžarskem, avstrijski državljani, pri firmi Inž. Dukič in drug, gradbeni družbi z o. z., Ljubljana).⁶

Židovski delež v ljubljanskem in slovenskem gospodarstvu ni bil odvisen le od maloštevilne židovske naselbine, temveč ga je določal obseg, v katerem se je uveljavljal židovski kapital po vsej državi. Ta pa je bil znatno večji, kot je ustrezalo številčni in gospodarski moči Židov na Slovenskem. Pri več velikih podjetjih je bil udeležen inozemski kapital, ki je bil pod židovskim vplivom; pod razmeroma močnim židovskim vplivom so bile tudi nekatere zagrebške banke, ki so ne-

posredno ali s svojimi ljubljanskimi podružnicami posegale v gospodarstvo na Slovenskem. Udeležba židovskega kapitala se je izražala pri delniških družbah zlasti v sestavi članstva upravnih in nadzornih svetov. Več delniških družb s sedežem v Ljubljani je imelo žide med upravnimi in nadzornimi svetniki. Pred 1930 so bili pri pivovarni "Union" med 13 članov upravnega odbora trije židje. Večina delnic je bila tedaj v rokah dunajskih židov. Tudi v istem času so imele Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode v upravnem odboru 5 židov med 13 članov, žid je bil tudi eden izmed direktorjev. Po letu 1930 se je pri obeh družbah spremenila udeležba kapitala; domači kapital je prevladal ter so domačini v upravnih svetih zamenjali tujce. Močan je bil vpliv židovskega kapitala pri Trboveljski premogokopni družbi, zlasti po letu 1924, ko je Banque de Pays d'Europe Centrale prevzela velik paket delnic. Pod vplivom židovskega kapitala je bil prvotno tudi Kreditni zavod za trgovino in industrijo; židje so bili zastopani v upravnem in nadzornem odboru do 1931, ko je konzorcij Hranilnice dravske banovine, xx Mestne hranilnice ljubljanske in Avgusta Westena v Celju prevzel večino delnic od dunajske Creditanstalt po njeni reorganizaciji in skrčenju tujih udeležb v dobi gospodarske krize.⁷

Več ali manj je bil udeležen židovski kapital pri vseh zagrebških bankah, ki so imele v Ljubljani podružnice ali so se sicer angažirale v slovenskem gospodarstvu. Te banke so bile udeležene pri nekaterih podjetjih s kapitalom, druga podjetja so bila z njimi v kreditnih odnosih in zaradi tega bolj ali manj od njih odvisna.⁸ Neposredno je bil židovski kapital udeležen v nekaterih podjetjih tekstilne industrije. Židje so imeli odločilno besedo pri Jugoslovanskih tekstilnih tvornicah d.d. Zagreb, ki so imele predilnico v Litiji, tkalnico in tiskarno pa v Preboldu v Savinjski dolini. Židovski kapitalisti so ustanovili "Jugočeško", jugoslov.-češko tekstilno industrijo dd., prvo tovarno tekstilne stroke v Kranju; komercialna in

tehnična uprava je bila v židovskih rokah.⁹ Odločilni vpliv so imeli ali vsaj udeleženi so bili Židje pri mnogih zavarovalnicah, ki so delovale na slovenskem ozemlju; izjeme so bile domača Vzajemna zavarovalnica, zagrebška "Croatia", zavarovalna zadruga, in "Slavija", jugoslovanska banka, ki se je po prvi svetovni vojni iz zastopstva češke zavarovalnice preosnovala v samostojno podjetje.¹⁰

Židje so bili torej s kapitalom in v upravi udeleženi pri mnogih bančnih, zavarovalnih in industrijskih podjetjih v obliki delniških družb, ki so poslovale v Ljubljani in drugod na slovenskem ozemlju. Povečini je šlo za starejša še iz časa pred prvo svetovno vojno obstoječa podjetja, ki so pripadala tujemu kapitalu; ob ustanovitvi Jugoslavije so njihovi lastniki postali inozemci. Po letu 1918 se je domači kapital prizadeval, da si z udeležbo pri njih zagotovi vpliv; delno so ga pritegnili tuji kapitalisti sami, da bi si zagotovili boljše pogoje za svoje poslovanje. Tako so prišli slovenski člani v upravne svete delniških družb, da sodelujejo z dotedanjimi zastopniki tujega kapitala, med katerimi so bili tudi Židje. Le redki so bili primeri, da so Slovenci v družbi z Židi ustanovili novo podjetje. Zato je Kosier zapisal, da ni gospodarskega združevanja Slovencev z Židi in sicer iz narodnostnih, zlasti pa verskih razlogov, ki so bili vzrok slovenskega antagonizma proti Židom.¹¹

Židovski begunci, ki so se zatekli v Ljubljano iz držav, kjer je zavladal nacionalni socializem ali pa se je razširjalo protizidovsko gibanje, so številčno le malo povečali dotedanjo naselbino. Po obsegu skromna ni bila posebno privlačna, ker ne bi mogla nuditi številnejšim novodošlim moralne in materialne pomoči, ki so je bili morebiti potrebni. Sicer pa doseljevanje židovskih begunccev ni bilo svobodno, država ga je omejevala s predpisi za izdajanje vizumov. Že leta 1935 je ministrski svet sklenil, da se vizumi za prihod židovskih begunccev iz Nemčije in drugih držav dajejo načeloma le za kratek in določen čas (največ od enega do treh mesecev). Leta 1937 se je medministrska konferenca v ministrstvu zunanjih zadev zopet ukvarjala z vprašanjem židovskih

beguncev. Predlagala je, naj ostane pri dotedanji praksi podeljevanja vizumov za kratek in določen čas. To bi veljalo tudi za tiste židovske begunce, ki so prihajali v Jugoslavijo ^{kot turisti} zaradi turizma, zdravljenja v zdraviliščih, bivanja v klimatskih krajih in letovanja. Morali bi dati pismeno izjavo, da so gmotno zavarovani in da ne bodo prosili za podaljšanje bivanja. Vizumi bi bili izdani s pripombo "brez pravice za samostojno delo, zaposlitev in podaljšanje bivanja". Židovskim beguncem, ki so že bili v državi in ki so še prišli, se ne bi več izdajala dovoljenja za opravljanje obrti ter za odpiranje podružnic in drugih pomožnih obratov. Osebam židovske narodnosti iz Poljske, Čehoslovaške in drugih držav naj se ne bi izdajala pooblastila oziroma dovoljenja za odpiranje obratov brez predhodnega zaslišanja ministrstev za zunanje zadeve in za vojsko. Nemškim državljanom židovske narodnosti, posebno tistim, ki so prišli kot begunci in jim je že bilo dano dovoljenje za zaposlitev, naj upravne oblasti ne bi več dovoljevale bivanja, če ne bodo podaljšana dovoljenja za zaposlitev. Tistim nemškim državljanom židovske narodnosti, ki bi prišli po uveljavitvi teh predpisov, naj bi se dovoljenja za zaposlitev sploh ne izdajala ne glede na stanje domačega delovnega trga. Enako naj bi se obravnavali židi, ki bi prišli iz drugih držav, zlasti iz Avstrije, Poljske, Čehoslovaške, Madžarske in Španije. Židovskim beguncem, ki so sprejeli državljanstvo kakšne srednjeameriške države, se sploh ne bi dovolil prihod v državo. Če bi se pri državljanu kakšne srednjeameriške države dogvalo, da je židovski begunec, naj se mu odreče dovoljenje za bivanje ter zaposlitev oziroma opravljanje obrti. Če je židovski begunec postal državljan države, kjer je zaposlenih večje število jugoslovanskih državljanov (Brazilija, Argentiniya, Čile, Urugvaj itd.), pa bi prišel v našo državo, bi se njegov primer glede bivanja, zaposlitve ali obrtnega dovoljenja obravnaval posebej. Individualno bi se obravnaval tudi prihod židovskih beguncev

znanstvenikov, književnikov, igralcev in podobno. Kolikor bi Židje, begunci iz Nemčije, Poljske, Avstrije in drugih držav, izjavili, da so vložili svoj kapital v jugoslovanska podjetja in bi na tej podlagi zahtevali dovoljenje za bivanje, taka okolnost ne bi bila razlog za izjemen postopek. Na osnovi teh predlogov je ministrstvo trgovine izdalo navodila za izdajanje obrtnih pooblastil in dovoljenj. Ustavljeno je bilo izdajanje novih dovoljenj beguncem iz Nemčije in Avstrije ter tistim, ki so postali državljani srednjeameriških držav. Za židovske begunce državljane drugih držav je bilo treba prošnje za obrtna pooblastila in dovoljenja predložiti ministrstvu^v trgovine.¹²

Predpisi za izdajanje vizumov za prihod v državo ter navodila o izdajanju obrtnih ali zaposlitvenih dovoljenj so torej v letih pred drugo svetovno vojno zelo omejili možnost doseljevanja židovskih beguncev. Gospodarske, zlasti trgovske strokovne organizacije, ki so bile vedno zoper židovsko konkurenco, so skušale to možnost v konkretnih primerih še bolj omejiti. Celo v primerih, ko so Židje, tuji državljani, živeli v Ljubljani že več let, so nasprotovali podeljevanju obrtnih dovoljenj. Joahim Šapira, poljski državljani, je leta 1929 prijavil v Ljubljani trgovsko agenturo, ki jo je leta 1931 odjavil ter odprl trgovino z galanterijskim, konfekcijskim, belim in kratkim blagom. Dve leti pozneje je trgovino začasno ustavil, leta 1934 pa jo ~~prenehal~~^{odjavil} in trgovina je bila izbrisana iz obrtnega registra. Leta 1935 je hotel na novo odpreti trgovino z modnim blagom in galanterijo. Po predpisih obrtnega zakona je moral prijavi ~~priložiti~~ priložiti listine, ki so dokazovale, da je izpolnjeval pogoje, predpisane za opravljanje prijavljenega obrta ter potrditev trgovske zbornice, da predložene listine ustrezajo zakonskim pogojem. Trgovci so si potrdilo zbornice preskrbeli s posredovanjem združenja trgovcev. Šapira je prosil združenje trgovcev, da mu preskrbi potrebno potrdilo in je vplačal določeno pristojbino. Toda združenje ni hotelo njegove prošnje predložiti zbornici. Zato je mestno

poglavarstvo po preteku predpisanega roka v skladu z določili zakona izdalo pooblastilo brez potrdila trgovske zbornice. Zoper izdajo pooblastila se je trgovska zbornica pritožila na bansko upravo, ki je pritožbi najprej ugodila in razveljavila pooblastilo. Toda potem ko ji je mestno poglavarstvo pojasnilo potek zadeve, je banska uprava svojo odločbo preklicala in potrdila obrtno pooblastilo mestnega poglavarstva. Združenje trgovcev se s tem ni hotelo ~~soprijazniti~~; njegov predsednik, ki je bil član mestnega sveta, je v interpelaciji kritiziral postopek mestnega poglavarstva pri izdaji obrtnega pooblastila Joahimu Šapiri ter mu očital favoriziranje inozemcev. V odgovoru na interpelacijo je predsednik občine ugotovil, da je mestno poglavarstvo ukrepalo po zakonu in da pri veljavnih zakonskih predpisih in reciprociteti s Poljsko ni moglo odločiti drugače, kot je odločilo. Mestno poglavarstvo je sicer v tem primeru odločilo v prid priseljenega Žida, njegovo poročilo banski upravi pa kaže, da bi soglašalo s preprečitvijo priseljevanja, če bi bila urejena z zakonitimi predpisi.¹³ "Trgovski list", glasilo trgovstva, je tedaj podprl interpelacijo predsednika združenja ~~trgovstva~~ in nastop zoper dotok tujih trgovcev. Pri tem sicer ni izrecno omenjal Židov, pač pa je s pripombo, da je dotok tujcev v Jugoslavijo narasel po prihodu Hitlerja na oblast, pokazal, da ima v mislih Žide. Izrazil je tudi bojazen, da bo treba "računati s splošno ofenzivo tujih trgovcev, agentov in komisionarjev", če pride do političnih sprememb v Avstriji, to je do zavladanja nacionalnega socializma tudi v tej državi. Konkurenca priseljenih tujcev, ki imajo čisto svojevrstne metode poslovanja (tudi ta pripomba kaže na Žide), bi mogla domače trgovstvo popolnoma uničiti. Zato je dolžnost oblasti, da nastopi proti nepotrebnemu doseljevanju tujih trgovcev.¹⁴

Proti koncu tridesetih let so se med ljubljanskimi Židi pomnožili izstopi iz židovske vere. V prejšnjih dobah so bili izstopi redki; največkrat je bila sklenitev zakona Židov s katoličankami razlog,

da so prestopili v katoliško vero. Bilo je tudi nekaj primerov, ko so izstopili iz svoje vere in so ostali brez konfesije. Razen načelnih so v takih primerih verjetno soodločali tudi drugi razlogi, npr. visoki prispevki židovskim verskim občinam. Nekateri židovski starši so dali svoje otroke krstiti in jih pustili vzgajati v katoliški veri. Število izstopov iz židovske vere je naraslo, ko je nacionalsocialistični režim v Nemčiji stopnjeval preganjanje Židov, zlasti po izbruhu druge svetovne vojne. Razen v katoliško so prestopali tudi v starokatoliško vero, kolikor niso ostali brez konfesije. Med tistimi, ki so izstopili iz židovske vere, je bilo tudi nekaj članov stare ljubljanske židovske naselbine.¹⁵ Razlog za tedanje izstope sta bila bojazen pred pretečim preganjanjem ob širjenju nacionalsocialistične oblasti v srednji Evropi in skrb za lasten obstanek. Vendar se ni uresničilo upanje, da preganjanje ne bo zadelo tistih, ki so zapustili židovsko vero.

Že v času Avstrije so nekateri Židje v Ljubljani spremenili izrazito židovske priime^k ali pa jim preskrbeli slovensko obliko. Po nastanku Jugoslavije so bili taki primeri številnejši. Židje z nemškimi priimki, ki so prišli največ iz Hrvaške, so pohrvatili svoje priimke. Oblasti, ki so dovoljevale spremembo priimkov, niso delale prvotno prosilcem nikakih ovir, temveč so brez posebnih pomislekov ugodile njihovim prošnjam. Toda iz leta 1940 imamo primer, ko je banska uprava zavrnila prošnjo za spremembo nemškega rodbinskega imena v priimek slovenske oblike. Pri tem je opozorila na 17. člen zakona o osebnih imenih iz leta 1929. Po tem členu je imel pravico zahtevati spremembo, kdor je dokazal, da ga rodbinsko ime ovira v poštenem prizadevanju za vsakdanji obstanek ali da mu sicer povzroča škodo. Prosilec ni v tem primeru dokazal ne enega ne drugega. Skliceval se je le na spremenjene gospodarske in politične odnose, ki bi mu utegnili povzročiti materialno škodo in ga ovirati v eksistenci, ker je bilo njegovo ime očitno židovskega izvora. Banska uprava je to izrecno zavrnila, češ takih sprememb, kot jih ima v

mislih prosilec, pri nas ni, zato tudi ne more trditi, še manj pa dokazati, da bi mu bil tedaj njegov priimek v kako škodo ali oviro.¹⁶ Po enem primeru zavrnjene spremembe priimka sicer ni mogoče presojati, ali se je na splošno spremenila upravna praksa v tem vprašanju, ali pa je negativno rešitev pripisati le drugačnemu naziranju referenta, ki je obravnaval to zadevo. Vsekakor preseneča, da je banska uprava dve leti prej ob veljavnosti istih predpisov dovolila drugemu prosilcu z enakim rodbinskim imenom spremembo v zaprošeno slovensko obliko.¹⁷ Zato ni izključeno, da je vplivalo na zavrnitev spremembe židovskega rodbinskega imena protižidovsko razpoloženje, ki se je tudi v Jugoslaviji pokazalo v nekaterih predpisih iz konca leta 1940.

Ministrska uredba od 5. oktobra 1940 je predpisala revizijo trgovskih obratov na debelo s predmeti ljudske hrane, ki so njihovi lastniki bili Židje. Od dneva, ko je stopila uredba v veljavo, obrtne oblasti niso smele več izdajati Židom pooblastil oziroma dovoljenj za trgovine s predmeti ljudske hrane na debelo. Židovskim imetnikom že obstoječih trgovinskih obratov te stroke je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje ali pa jim postaviti komisarje za vodstvo poslov. Proti kršiteljem uredbe je bila glede prisilnega bivanja ali prisilnega dela predvidena uporaba istih predpisov, kot so veljali za brezvestne špekulante.¹⁸ V zvezi z omenjeno uredbo je ljubljansko mestno poglavarstvo poročalo banski upravi, da so v Ljubljani tri židovske firme, ki so trgovale s predmeti ljudske hrane na debelo in sicer Karel Bolaffio, Oskar Ebenspanger ter "Alko", katere lastnika sta bila Adolf in Otom Lorant. Vsem trem firmam je bila nato obrtna pravica razveljavljena in obratovanje prepovedano.¹⁹

Nadaljnje protižidovske predpise je prinesla uredba o vpisovanju oseb židovskega rodu za učence univerz, visokih šol z veljavo univerz, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih strokovnih šol. Po tej

uredbi bi se smelo v omenjene šole vpisati samo določeno število učencev židovskega rodu. Njihovo število bi se določilo tako, da bi bilo s številom drugih učencev v tistem razmerju, v katerem je bilo število državljanov židovskega rodu s številom drugih državljanov. Vrhovno šolsko oblastvo, ki je bilo pristojno za vsako posamezno vrsto šol, je imelo nalogo, da določi, koliko učencev židovskega rodu se bi smelo pričniti s šolskim letom 1940/41 vpisati v prvi letnik oziroma razred na posameznih fakultetah in drugih šolah. Omejitev ni veljala za učence židovskega rodu, ki so bili že vpisani v višje letnike oziroma razrede. Z odobritvijo najvišjega pristojnega oblastva so se smeli ne glede na omejitve vpisati za učence univerze in drugih šol otroci židovskega rodu, katerih starši so bili zaslužni za domovino. Inozemci židovskega rodu so bili sploh izključeni od vpisa na univerze in druge šole, navedene v uredbi.²⁰ Ker je že nekaj mesecev pozneje bila Jugoslavija pritegnjena v vojno in je bilo slovensko ozemlje zasedeno po italijanski in nemški vojski, so imeli jugoslovanski protižidovski predpisi le kratkotrajno veljavo. Okupacijske oblasti so na zasedenem ozemlju pričele izvajati svojo protižidovsko politiko.

Ko je začela druga svetovna vojna so nekateri izmed pri nas živčih Židov prišli do prepričanja, da Jugoslavija zanje ni dovolj varno zavetišče. Posamezniki, ki so jim to dopuščale gmotne in druge razmere, so pričeli misliti na izselitev. Nekaj jih je zapustilo Ljubljano v mesecih, preden je bila Jugoslavija napadena, nekaj se jih je umaknilo šele v dneh, ko jo je že zasedala sovražna vojska. Povečini je bila njihov cilj Amerika, zlasti Zedinjene države. Ni točnih podatkov o številu Židov, ki jih je okupacijska oblast zatekla v Ljubljani oziroma na ozemlju, zasedenem po italijanski vojski.²¹ Ostala pa je večina stalne ljubljanske židovske naselbine, ki je nekaj mesecev kasneje morala zapustiti Ljubljano. Pri njihovi prisilni izselitvi je okupacijska oblast uporabljala različne postopke. V Ljubljani je kvestura v novembra 1941

pozvala nekatere Žide, naj v določenem roku z družinami zapustijo mesto in se preselijo v italijanske kraje, ki so jim bili določeni, nekatere pa so okupacijske oblasti internirale v raznih koncentracijskih taboriščih severne Italije. Ko so bili pozvani, da se izselijo, so se Židje, ki so bili ljubljanski občani, tako ~~Bolaffio~~ Karel in Evgen Bolaffio, Adolf in Otm Lorant, Feliks Moskovič in Viljem Steinberg, obrnili na predsednika občine s prošnjo za posredovanje pri visokem komisarju, da bi bil nalog za izselitev preklican. Poudarjali so, da živijo s svojimi predniki že nad 60 let v Ljubljani, kjer imajo domovinsko pravico. Zagrešili niso ničesar, kar bi kakorkoli opravičevalo tako trd poseg v njihovo eksistenco in v bodočnost vseh družinskih članov. Mestno poglavarstvo je vlogo predložilo visokemu komisarju v neposredno rešitev s pripombo, da so prosilci pristojni v Ljubljano.²² Prošnja za preklic izselitvenega naloga je bila brezuspešna, vsi so morali zapustiti Ljubljano. Usoda Židov, ki so bili konfinirani ali internirani v Italiji je bila različna. Nekateri so umrli v taboriščih, nekaterim se je ob zlomu fašizma posrečilo zbežati v Švico in si rešiti življenje, nekaj jih je, ko je severno Italijo zasedla nemška vojska, postalo žrtev nacionalsocialističnih preganjalcev.

Še potem ko so se Židje z ljubljanskim domovinstvom morali preseliti v kraje severne Italije, jih je še nekaj ostalo, med temi zlasti taki, ki so izstopili iz židovske vere. Nekaj Židov pa se je v letih 1941 in 1942 na novo zateklo v Ljubljano. Bili so največ iz Hrvaške, kjer jih je ustaški režim pričel preganjati takoj, ko je prišel na ~~skk~~ oblast. V navedenih dveh letih je okrog 30 novodošlih Židov mestnemu poglavarstvu prijavilo izstop iz židovske vere in prestop v katoliško ali starokatoliško, rojstvo otrok oziroma smrt svojcev. Okrog 20 jih je bilo rojenih na Hrvaškem ali v drugih jugoslovanskih pokrajinah, posamezniki so bili tudi iz Avstrije, Čehoslovaške in Poljske.²³ Število Židov, ki so se začasno ustavili v Ljubljani, je bilo brez dvoma višje,

saj gotovo niso vsi imeli v matičnih zadevah opravka z mestnim ~~uradom~~ ~~z~~ poglavarstvom. Povečini so se zadržali le kratek čas; v več primerih njihove prijave za izstop iz židovske vere sploh niso bile rešene, ker so se prej odselili.

Niso znani predpisi o vsah omejitvah, ki so veljali za ljubljanske Žide pod italijansko okupacijo. Omenjena naj bo prepoved obiskovanja javnih knjižnic. Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino je 7. maja 1942 izdal kvestorju v Ljubljani in dal na znanje županu, načelniku prosvetnega oddelka, rektorju univerze in predsedniku akademije znanosti in umetnosti naročilo: Osebam židovske rase se ne dovoljuje obisk državnih knjižnic ter knjižnic javnih zavodov, ki so podvrženi nadzorstvu ali kontroli države, ali pa so kakorkoli subvencionirane od države. Če se pri obiskovalcih pojavi sum glede njihove rase, naj se ugotovi na podlagi osebnih legitimacij. Židje so izključeni od čitalnice, katalogov, od izposojanja in od bibliografskih podatkov; oni, ki so vpisani v imenik poklicnih zbornic (npr. advokati, inženirji), ki ščitijo interese združb in drugih tudi arijskih zavodov, pa lahko dobijo edinele vpogled v katalog.²⁴ Ni znan razlog, ki ga je imela okupacijska oblast, da je prepovedala Židom obisk knjižnic. Ker jim menda ni bilo na splošno prepovedano obiskovati javne lokale, je mogla prepoved obiska knjižnic imeti predvsem namen, omejiti jim možnost študija.

Ko je prišlo do zloma fašizma in je septembra 1943 nemška okupacijska oblast zamenjala italijansko, so bili morda v Ljubljani posamezni novodošli Židje, več pa je bilo starih naseljencev, ki so iz židovske vere izstopili, se dali krstiti ali pa ostali brez konfesije. Nekateri so bili poročeni z domačinkami, njihovi otroci so bili krščeni in vzgojeni v katoliški veri. Italijanska okupacijska oblast je te nekdanje pripadnike židovske vere in njihove družine povečini pustila pri miru in so ostali v Ljubljani. Nasprotno pa je nemška okupacijska

oblast take družine, tudi njene arijske člane, poslala v razna nemška taborišča. V koncentracijskih taboriščih je menda vse doletela smrt; družinski člani internirani v raznih delovnih taboriščih, so se pa iz večine vrnili po končani vojni. Posameznikom je uspelo, da so ostali v Ljubljani, se skrivali pred okupacijskimi oblastmi in tako preživeli do bo preganjanja. Od nekdanje židovske kolonije so se vrnili in ostali v Ljubljani le nekateri, drugi so si izbrali novo domovino v Izraelu in v raznih zapadnoevropskih ter ameriških državah.

V. ODNOSI SLOVENCEV DO ŽIDOV IN ŽIDOVSTVA TER ANTISEMITIZEM

Židovska naselbina v Ljubljani je bila v primeri s številom vsega prebivalstva vedno neznatna, tako v srednjem veku, ko je štela kvečjemu nekaj desetih oseb, kakor tudi v novejšem času, ko so Židje imeli popolno svobodo naseljevanja. Vkljub njihovem majhnemu številu se je vprašanje medsebojnih odnosov med Židi in drugim prebivalstvom pojavljalo v večjih dimenzijah, kot je to ustrezalo številčnemu razmerju. Antagonizem do Židov se je izražal v vseh dobah ter na razne načine. Tudi antisemitizem, ki so ga v prejšnjem in tekočem stoletju razširila razna politična gibanja v tujih deželah, je dobil pristaše med Slovenci. Prikež o Židih v Ljubljani ~~xx~~ bi bil pomanjkljiv, če se ne bi oziral tudi na to plat zgodovinskega razvoja.

Vesti o odnosih ljubljanskega prebivalstva do Židov v srednjem veku so redke in povečini tudi ne dovolj izpričane. Nekateri teh vesti poročajo o protižidovskih izgredih, ki jih je povzročilo največkrat versko nasprotje.¹ Vendar ni bila razlika vere in iz nje izvira-joča verska nestrpnost edini vzrok antagonizma, dasi je bila brez dvoma na prvem mestu. Maksimilijanova ukaza iz leta 1496 o izgonu Židov iz Štajerske in Koroške se sklicujeta najprej na verske razloge, onečašča-nje zakramenta in ritualne umore, v drugi vrsti pa na izkoriščanje in goljufije v odnosih do dolžnikov.² Izgon ljubljanskih Židov leta 1515 je bil utemeljen le z oderuštvo, ki je bilo krivo za gospodarsko propadanje mestnega prebivalstva.³ Verski razlogi, ki so z njimi štajerski in koroški deželni stanovi zahtevali izgon Židov iz dežele, pri njihovem izgonu iz Ljubljane niso bili omenjeni. Za ljubljansko prebivalstvo so bili odločilni gospodarski razlogi.

Številni primeri trgovskih zvez med Ljubljano in tujimi Židi v razdobju, ko je bilo Židom prepovedano bivanje na Kranjskem, kažejo, da ljubljanski trgovci niso načelno odklanjali stikov z njimi. Gospodarske koristi, ki sta jih imeli obe strani od trgovanja, so bile večje kot medsebojna nasprotstva. Seveda so ljubljanski trgovci nasprotovali vsakemu poskusu, da bi jim židovski trgovci konkurirali v deželi. Konec 18. stoletja je bilo slišati verske in gospodarske argumente zoper predlog, da bi se Židom dovolilo vsaj omejeno trgovanje na Kranjskem.⁴ Sicer pa so na odnose do Židov v veliki meri vplivali razni cerkveni in državni predpisi (npr. o posebnih židovskih znakih in getu), ki je z njimi židovsko prebivalstvo bilo ločeno od krščanskega in medseboj-^bni stiki omejeni.

Stikov z Židi je bilo do začetka 19. stoletja premalo in ni bilo razlogov, ki bi vzbudili pri prebivalstvu protižidovsko nerazpoloženje. Tudi sodbe o Židih so bile redke; Valvasor, ki je sicer poročal o več dogodkih v zvezi z Židi na Kranjskem, ne da bi se kakorkoli opredelil, je povedal svoje mnenje le glede odnosov med židovskim posojilodajalcem in krščanskim dolžnikom. Obsodil je krščanske dolžnike, ki so mislili, da Židu ali sploh drugovercu niso bili dolžni držati besede oziroma vrniti dolg.⁵ V Valvasorjevem času sicer ~~verjetno~~ na Kranjskem ni bilo posojilnih odnosov med Židi in kristjani, vendar je značilna mentaliteta dolžnikov, ki priča o tedanji nestrpnosti in nasprotstvu do židovstva, vsaj v nekih slojih prebivalstva. Pozitivno ~~so~~ ocenjevali Žide kot trgovce in manufakturiste oziroma tovarniške podjetnike na Goriškem ter odobraval njihovo uveljavljanje v gospodarskem življenju člani komerčne intendance za Primorje kot grof Herberstein, ter komerčnega konsesa za Kranjsko grof Hohenwart in Raigersfeld.⁶

Naselitev Židov v Ljubljani po tristoletni odsotnosti je odprla vprašanje odnosov med njimi in domačim prebivalstvom v spre-

njenih razmerah. Ideje francoske revolucije, ki so bile izražene v deklaraciji človeških in državljskih pravic, so imele pristaše tudi pri nas. Svobodoljubi so Židom priznavali enake pravice kot drugim državljanom. Vendar so bili v manjšini, še vedno so prevladovali tisti, ki so zahtevali, sklicujoč se na stare privilegije, da se Židom ne prizna pravica naseljevanja na Kranjskem. Nasprotujoča si mnenja glede židovskega vprašanja so izražali tudi slovenski poslanci v državnem zboru leta 1848 ob razpravah za ustavo. Matija Kavčič, ki je bil v verskih vprašanjih precej svobod^omiselnih nazorov, je menda tedaj zagovarjal ravnopravnost Židov. Radikalno liberalen je bil v verskih in cerkvenih vprašanjih tolminski pos^alanec Anton Gorjup, zavzemal se je za svobodo vere in vesti ne glede na veroizpovedi ter posebej za emancipacijo Židov. V imenu kmetov je ugovarjal zoper natolcevanje sovražnosti in reakcionarstva tistih, ki jim hočejo naprtiti sovraštvo meščanov zoper židovstvo in njegovo emancipacijo.⁷ Po Gorjupovih besedah je bilo proti židovsko razpoloženje razširjeno med meščanstvom, kmečko prebivalstvo ga ni poznalo. To je tudi razumljivo, kmetje niso imeli skoraj nikakih stikov z Židi, lahko rečemo, da so jim bili neznani. Meščanstvo, zlasti trgovci, pa so videli v njih le tekmece, zato so jih odklanjali. Drugačno stališče je v državnem zboru glede verskega vprašanja zavzel poslanec logaškega okraja, ljubljanski advokat Blaž Ovⁱjač. Predlagal je, naj bi bila katoliška cerkev državna cerkev, ker je večina državljanov katoliška. Javno veroizpovedovanje in bogočastje pa naj bi bilo omejeno le na krščanske veroizpovedi. Židom naj bi se priznala državljanska ravnopravnost, toda ta naj bi se določila s posebnim zakonom in ne v ustavi.⁸

Slovenski politični tisk, ki je nastal po marčni revoluciji, je večkrat reagiral na parlamentarne razprave glede emancipacije Židov. "Slovenija" in "Celske Novine" sta očitali nemški/levici, da se bori za svobodo židovske in drugih veroizpovedi, da pa odklanja priznanje enake svobode slovanskim narodom. "Naj se ne čudijo, da smo nevoljni, ako za ptujce, za Jude, Turke in vse druge vernike in nevernike več ma-

rajo, kakor za nas, njih domače sosedo", je pisala "Slovenija", "Celske Novine" pa so vpraševale poslance, ki so se zavzemali za enakopravnost Židov, "...ker pa že vse narode osrečiti hočete, alj se vam mi Slovenci nič ne vsmilimo?"⁹ Dunajski dopisnik "Slovenije" K. (Peter Kozler) je opozarjal slovenske poslance, naj dobro preudarijo, kako se bodo odločili glede vprašanja osvoboditve Židov. "Slovenske dežele so bile razen primorja več stoletij brez te tovaršije, kar je bilo za-nje gotovo kaj koristno. Ako pride versta v zboru na to, bi se smelo osvobodjenje le za tiste dežele razumeti, kjer že Judje stanujejo, zakaj ako se Judje med Slovence vgnezdijo, prāde ž njim koj reva in nadloga in popačenje slovenskiga (kmečkiga) ljudstva in kvarenje slovenske narodnosti, kakor to na Češkem in v Galiciji vidimo, kjer so Judje nar hujši nemškutarji."¹⁰

Vesti o uvedbi enakopravnosti za vse veroizpovedi so bile ponekod sprejete s pomisleki; doseljjevanje drugovefcev, zlasti Židov, ni bilo zaželjeno. Gorenjski dopisnik "Slovenije" (s šifro -t-, verjetno Lovro Pintar, ki je priobčil v tem listu več dopisov) je pisal: "Take novice nam močno kalijo veselje, ki ga zavolj novih dobljenih pravic imamo. Vsej per nas--okolj Kranja-- smo sicer politiško vsi prerajeni, kar pa vero zadene ostanemo in oštati hočemo še zmiraj stari. Vemo in prepričani smo, de v nesrečni deželi ni miru in svobode kjer ljudje raznih ver skupej prebivajo, zato se zares bojimo, da bi se Judje in kriverci med nami naselili. Posebno se Judov bojimo. Če Judam dovolimo na Krajskām naselevati se, bodo ročno ^v naših najlepših krajih naj ~~kup~~ lepši grajšine in grunte pokupili, hiše in fabrike stavili, vso kupčijo na se potegnili, grunte pa nam prav drage v štant (najem) dajali, tako bi mi, ki smo komaj grajšinske sužnosti rešeni, v 10 krat hujši judovsko prišli."¹¹ Po mnenju "Slovenije" vprašanje enakopravnosti Židov ni bilo enakega značaja kot za druge narode. Židje niso narod, "ampak so le ena versta, ena baža ljudi ene rodovine, namreč barantačev in kupcev." Ker so gospodarsko le enostransko usmerjeni, nimajo kmetov, obrt=

nikov itd., jim brez kristjanov obstoj ne bi bil mogoč. Zoper tako vrsto ljudi se pa država sme zavarovati.^{1 2}

Z vprašanjem židovske emancipacije se je slovenska politika ob razpravah za ustavo kar precej ukvarjala. Toda argumenti zoper priznanje enakopravnosti Židom, ki jih je uporabljala, so bili neprepričljivi in povečini naivni. Pojmi o človeških in državljanskih pravicah so bili še zelo nerazčiščeni. Tedanje slovensko politično časopisje je pokazalo nerazpoloženje do Židov tudi z opozarjanjem na sodelovanje in vpliv Židov pri nemški levici ustavodajnega državnega zbora in na židovski tisk, ki je podpiral njeno politiko. V nemški levici pa je videlo glavnega političnega nasprotnika avstrijskih Slovanov; ker so ji Židje pomagali, so bili tudi oni nasprotniki Slovanov.

Čeprav je ljudstvo na splošno sprejelo zahteve marčne revolucije za politične pravice, versko svobodo, enakopravnost državljanov itd., niso z vsemi temi zahtevami soglašali^{vsi} tisti, ki so potem kot njegovi zastopniki odločali v samoupravnih organih, pridobljenih na osnovi revolucionarnih zahtev. To se je pokazalo ob razpravi o novem ljubljanskem občinskem redu ter o pravicah občanov. Večina članov občinskega odbora se je tedaj izrekla za predlog, da se Židom ne prizna pravica do sprejema v občinsko zvezo in do posesti nepremičnin. Ta predlog je utemeljeval Matija Kavčič z argumenti, ki so tudi drugod služili antisemitskemu gibanju v borbi zoper emancipacijo Židov. Njegovo obširno poročilo kaže, da se je z židovskim vprašanjem temeljito ukvarja^l.

Židovska vera s svojo moralo in pričakovanjem Mesije ni združljiva s krščanskimi verami ter je nevarna za družbo in državo. Moralno načelo židovstva izključuje od ljubezni do bližnjega vse tiste, ki so druge vere. To trditev dokazujejo številna mesta v svetem pismu stare zaveze in v talmudu. Po židovskem tolmačenju je bilo deset božjih zapovedi izdanih le v korist Židom in v škodo nežidov. Tako je bilo po

talmudu oderuštvo proti nežidom ne le dopustno, temveč celo zaslužno. S stališča države vzbuja pomisleke in je za njo nevarno židovsko pričakovanje Mesije kot vladarja, ki bo osvobodil žide jarma tujih narodov ter bo te narode podvrget njihovi oblasti. Ni politično trpeti v državi narod (Volk), ki upa in pričakuje svojega mogočnega vladarja. Ta ko stališče ga loči od drugega ljudstva in mu brani, da bi se z njim združil in se čutil za vedno podložen nežidovski državi. Po svojih verskih in političnih načelih se morejo židje le začasno ~~s~~sprijazniti s podložništvom v krščanskih državah, ostanejo pa v njih le tujci in njihove koristi so v nasprotju s koristmi drugih državljanov. Kako morejo židje zahtevati enake pravice kot krščanski državljani, ko po svoji veri ne ostanejo državljani te države, temveč hočejo postati državljani druge verskopolitične države? Kako je mogoče od države pričakovati, da žide emancipira, ko pa z emancipacijo dejansko prizna njihova za nežide nevarna moralna načela in Mesijo, ki ga pričakujejo? Tako bi židom sama dala v roke orožje, da jo uničijo, ko se pojavi njihov Mesija. Načelo krščanske morale je splošna ljubezen do bližnjega. Bližnji je po tem nauku vsak človek ne glede na vero in narodnost, po židovskem nauku pa je židu bližnji le njegov tovariš po veri. To načelo splošne in posebne oziroma nacionalne ljubezni do bližnjega loči krščanstvo od židovstva kot nepremostljiv in večni prepad. Zaradi nasprotja v verskih in moralnih načelih med krščanstvom in židovstvom je sožitje Židov z nežidi ogroženo ter jih ni mogoče emancipirati in jim dovoliti enake pravice kot kristjanom. Emancipacija jim ne bi dala enakega položaja kot kristjanom, temveč bi bil položaj spremenjen v njihovo korist. Omejitev Židov je bila potrebna, da se je pri njihovih moralnih načelih vzdržalo ravnotežje med židi in kristjani. Emancipacija bi povzročila neenakost, ker bi židje s svojo moralo dobili premoč nad kristjani. Z omejitvijo pravic se jim ne godi krivica. V nekaterih de-

želah jim bivanje ni bilo dovoljeno ali pa jim je bilo dovoljeno le za omejeno število. Tudi v bodoče naj bi dežele imele toliko avtonomije, da jih ne bi bilo mogoče siliti, naj pristanejo na naseljevanje ali pomnožitev Židov. V konstitucionalnih državah velja načelo, da se mora državna oblast izvajati v soglasju s splošno ljudsko voljo. Emancipacija Židov nasprotuje pretežni večini krščanskega prebivalstva, zato naj se ne uvede. Ako se Židom prizna svoboda, bo zaradi njihove morale trpel in bo zapostavljen obrtnik, meščan in kmet. Cvetela bosta ba ran-
tanje in oderuštvo, krščanstvo ljudstvo pa bo pri tem obubožalo. Posest za posestjo, tovarna za tovarno, trgovina za trgovino bo prišla v židovske roke, v kratkem jim bodo pripadale cele vasi in mesta. Da se bo tako zgodilo, jamči židovski samoohranitveni nagon in neumorna špekulacija, ki ju pospešuje njihova morala ter spodbuja pričakovanje Mesije.¹³

Kavčičevi protižidovski argumenti so bili odločilni tudi še pri razpravah občinskega sveta leta 1854, ko je židovsko vprašanje ponovno prišlo na dnevni red. Niso pa jim več v toliki meri pritrjevali leta 1865, ko se je Horak v občinskem svetu zavzemal, da bi Maksimilijanov privilegij iz leta 1515 ostal še naprej v veljavi. Temeljni državni zakon je sicer leta 1867 priznal tudi Židom enakopravnost z drugimi državljani, vprašanje odnosov med Židi in nežidovskim prebivalstvom s tem ni izgubilo na svojem pomenu. Država je pravni položaj Židov uredila, vendar je ostalo nasprotje med njimi in drugim prebivalstvom. To nasprotje se je na razne načine izražalo v antisemitskem gibanju. Oblasti so ga sem in tja skušale zavirati in to celo v primerih, ko je šlo za milejše oblike. Okrog 1860, torej še pred priznanjem državljanske enakopravnosti, so se razširile v več krajih med krščanskim prebivalstvom tiskane molitve za spreobrnitev Židov. Policijsko ministrstvo je tedaj opozorilo deželne vlade, da razdeljevanje letakov z molitvami ni dovoljeno že po predpisih o tisku ter da ne more imeti drugega

rezultata, kot da poudarja verske razlike med ljudstvom in daje novo pobudo mržnjam do židovstva. Policiji je bilo naročeno, naj prepreči razširjanje letakov in nastopi zoper vsako tendenčno delovanje na tem področju.¹⁴ Antisemitizem je v nemških deželah Avstrije postal agresivnejši v začetku sedemdesetih let, ko ga je začela propagirati stranka nemških nacionalcev. Pozneje^{so} se jim ~~xx~~ pridružili krščanski socialisti; njihov vodja Karl Lueger, poznejši dunajski župan, je bil na čelu tega antisemitskega boja. Luegerjev antisemitizem je imel tudi taktično politične razloge; dunajski Židje so bili pristaši liberalne stranke, glavnega političnega nasprotnika.¹⁵ Posebna organizacija za širjenje antisemitizma med Nemci je bila "Deutsche antisemitische Vereinigung" s sedežem v Leipzigu; imela je glasilo "Antisemitische Correspondenz". Namen društva je bilo prizadevanje za ukinitve židovske enakopravnosti ter uveljavitev posebnega tujskega prava za Žide. Tudi med avstrijskimi Nemci si je pridobivalo člane in razširjalo antisemitske letake. Deželna vlada je ljubljanskega župana obvestila o delovanju antisemitskega društva v Leipzigu in mu naročila, da ji poroča o njegovem morebitnem delovanju. Ni pa nobenih znakov, da bi si društvo pridobilo člane ali razširjalo antisemitske letake v Ljubljani. Ker je tudi del avstrijskega tiska propagiral antisemitsko gibanje in poglobljal sovražno razpoloženje proti pripadnikom židovske verske skupnosti, je notranje ministrstvo odredilo, naj se postopa z zakonitimi sredstvi zoper vse kaznive izjave antisemitskega tiska in ščuvajoče nastope pri društvenih in drugih zborovanjih.¹⁶

Protižidovski Horakov predlog v ljubljanskem občinskem svetu je dal verjetno pobudo za Dimitzov historiat kranjskega židovstva. Pisal ga je nepristransko, najbrž tudi z namenom, da bi zmanjšal predsodke in nerazpoloženje do Židov. Razpravo je zaključil z ugotovitvijo, da je židovski rod dosegel veliko tako v znanosti kot v gmotnem življenju, da pa zanj še vedno ni minil povsod čas bojev in trpljenja.¹⁷ Socu-

stvovanje z usodo židovskega naroda je v času prizadevanj za emancipacijo Židov pokazal Simon Jenko. ~~Lebu~~ Baruchu, poznejšemu Ludviku Börneju, vidnemu nemškemu publicistu in borcu za duhovno in socialno svobodo judovstva, je - ob priliki, ko so zastopniki drugih narodov nazdravljali svojim domovinam - položil v usta besede: "Moj narod nima domovine, nemirno klati se okrog, al'rodil je mož slave vrednih - le-te naj živi večni Bog!" ¹⁸ Slovenski avtorji in slovensko časopisje so se začeli ukvarjati z raznimi stranmi židovskega vprašanja šele pod vplivom antisemitizma. Povod za to so bili tako židje, ki so se pojavili pri nas, kot tudi resnični ali namišljeni ~~xxxix~~ politični, kulturni in gospodarski vplivi židovstva na naše življenje.

Ljubljansko meščanstvo je pokazalo protižidovsko razpoloženje ob vsakem pojavu židovske konkurence. Tudi trgovci, večinoma dunajski židje, so prirejali v Ljubljani razprodaje raznega blaga, ki so ga poceni nakupili pri kakšnem konkurzu ali na dražbi. Domači trgovci, prizadeti in oškodovani po teh razprodajah, so leta 1884 ustanovili posebno društvo z namenom, da bi jih preprečili. Naloga društva je bila, vzeti v najem vse prazne prodajalnice in tako onemogočiti tujim trgovcem, da bi dobili trgovske lokale. Takoj ob ustanovitvi se je včlanilo 41 ljubljanskih trgovcev. Predvideno je bilo, da vsak član plača pristopnino 10 gl.^d. "Slovenski narod" je z notico "Protisemitizem" pozdravil prizadevanje, ki naj bi preprečilo razširjanje Židov v Ljubljani in odvrnilo pretečo semitsko konkurenco. ¹⁹ Tudi pozneje je večkrat pozival k bojkotu židovskih trgovcev. Ljubljanski hišni posestniki so v več primerih odklonili žide kot najemnike trgovskih lokalov v svojih hišah. Tudi ljubljanski občinski svet je odobral tako stališče. Hišnemu posestniku in trgovcu je odobril 3%-no državno posojilo za zidavo hiše v Stritarjevi ulici pod pogojem, da ne bo sprejel nobenega žida v svoje lokale. ²⁰ Ljubljanski židje, ki so se ukvarjali

največ z agenturami in komisijskimi posli, so v začetku tekočega stoletja začeli odpirati trgovine z raznim blagom, npr. konfekcijo, čipkami, oljem. "Slovenski narod" je ugotavljal, da je naseljevanje Židov tudi posledica prevelike konkurence in neenotnosti med domačimi trgovci. Predlagal je, naj bi gremij trgovcev s posebno akcijo zavrl prodiranje Židov v Ljubljani.²¹ V občinskem svetu so se pojavile zahteve, naj magistrat kot obrtna oblast odklanja obrtne liste židovskim trgovcem, ki prihajajo občasno prodajat razno blago in opravljajo svojo trgovino po hotelskih vežah. Slišale so se pritožbe glede arogantnosti židovskih kramarjev na ljubljanskih sejnih, ko so z ničvrednim blagom delali konkurenco domačim trgovcem. Ker je magistrat moral izdajati obrtne liste osebam, zoper katere ni bilo izključevalnih razlogov, je toliko bolj pazil, da so potujoči židovski trgovci prodajali le v lokalih, ki so za nje imeli dovoljenje. Židovskim sejmarjem pa je, kot je priznal župan, itak delal razne težave.²²

Ne le politično časopisje, tudi znanstvene razprave so pričele izražati antisemitska stališča. J. Vošnjak je v razpravi "Socialni problem in kmetški stan" označil Žide kot glavnega predstavnika gospodarskega liberalizma in kapitalizma. "Židovski rod, ki je že po starem zakonu rajši plesal okoli zlatega teleta, kakor molil pravega Boga in kateremu je prirojena lastnost barantanja in strast lakomnosti, našel je zlasti v Avstriji pripravna tla za naglo obogatitje brez dela in nevarnosti. Ustanovil si je banke z velikanskimi kapitali, da gospoduje na gmotnem polju in z mnogimi časniki pa je vplival na duhove. Nikdar se besedi: svoboda in napredek, nista tako zlorabili, kakor od plačanih časnikarskih pisarjev tega židovskega časopisja." Na primeru dunajskih židovskih trgovcev s konfekcijo je pokazal, kako so spravili v svojo odvisnost številne krojaške obrtnike in so jih izkoriščali z nizkim plačilom za opravljeno delo. Isto je bilo z obrtniki jantarskih izdelkov, potem ko se Židje polastili trgovine z jan-

tarjem in jantarskimi izdelki. Obrtniki so morali od njih kupovati jantar in jim prodajati izdelke; postali so popolnoma odvisni od Židov, ki so pobrali ves dobiček. "Našteti bi se dala še cela vrsta obrtnij, katere so prej pošteno redile svoje ljudi, ki si zdaj pri njih še suhega kruha ne zaslužijo. Zato se ni čuditi, da dobiva antisemitizem vedno več privržencev v obrtnem stanu, kajti ta je poleg delavskega najsilneje zadet od te moderne šibe božje.² Z zadovoljstvom je Vošnjak ugotavljal, da na Slovenskem ni bilo toliko Židov, da bi čutili njihove praktike. Toda njihovo število bi se moglo povečati.

"Kaj imamo pričakovati od tega ~~plemenskega~~ človeškega plemena, kateri se z nobenim drugim ne pomeša, da bi potem ne izgubil svojih slabih lastnostij, nam kaže vsaka stran zgodovine. Nikdar nasičena lakomnost in neugasljivo sovraštvo proti vsemu, kar je krščanskega, vije se kakor rudeča nit skozi vse židovsko delovanje." V tej zvezi je Vošnjak omenil protižidovske izgrede pri Sv. Barbari v Halozah leta 1882, ki so bili naperjeni zoper tamkajšnjega židovskega trgovca. Orožništvo in vojaštvo sta morala posredovati; aretiranim izgrede je Židinja, žena prizadetega trgovca grozila: "Če bom še tri leta tukaj, orala bom s kristjani in ne z voli." K temu je Vošnjak pripomnil: "V plug nas seveda ne bodo vpregli, pa vklenili nas bodo v verige svojega kapitalizma, kakor so to že dosegli pri delavcih in mnogih obrtnikih," ²³ Ob razpravljanju o perečih problemih takratnega kmetijstva ni Vošnjak nikjer konkretnije pokazal, katere slabosti je zakrivil židovski kapitalizem, pravzaprav niti ne omenja kakšnih posebnih zvez med njim in kmetijstvom. Zdi se, da je pod vplivom antisemitskega gibanja židovstvu pripisoval krivdo za vse slabe strani in pomanjkljivosti kapitalističnega gospodarstva.

V duhu antisemitizma je napisal Josip Apih razpravo o židovstvu. Na vprašanje, kje je razlog antisemitizma, je odgovoril: "ta razlog je plemenska razlika, če hočeš: plemensko nasprotje. To nasprotje

je je med Arijanci in Semiti, se posebno Židi, še tako bistveno, kakor je bilo za najprvotnejše dobe, kajti tiči v naravi, v krvi." Čeprav med Slovenci skoraj ni Židov, je zanje židovskega vprašanje velikega pomena. Kot majhen narod smo v večji odvisnosti od sosedov, Nemcev, Italijanov in Madžarov. Pri vseh teh narodih je bolj ali manj zavladovalo židovstvo; dobilo je vpliv na narodno življenje in mišljenje. Iz teh virov ne zajemamo več čisto nemške ali čisto laške kulture, temveč posredno tudi židovskega duha. Naš antisemitizem naj ne bo agitatoričen; opazovanje nezdravih razmer pri sosednih narodih naj nas spodbuja, da ohranimo čimveč neodvisnosti na duševnem in gmotnem polju in ~~na~~ nam ne bo treba iskati pomoči drugod, najmanj pa pri Židih.²⁴

Skladno s svojim stališčem, da je v rasni razliki med Arijanci in Židi vzrok medsebojnega nasprotja, je Apih večji del svoje razprave posvetil antropologiji Židov. Njihove telesne in duševne lastnosti določajo njihov značaj in so odločilne za njihovo vlogo v življenju človeštva. Židje so telesno šibkejši kot drugi narodi, zato so manj sposobni za vojaško službo in fizično delo. To se pozna tudi pri izbiri poklicev. "Gotov in lahek zaslužek, a malo truda, to so pogoji, katere stavi Žid, ako se loti katerega posla." Židovska značilnost je, da se varujejo mešanja s tujci; to preprečuje predvsem njihova vera. Imajo tudi izredno sposobnost, da se povsod udomačijo. V tem pogledu so pravi kozmopoliti; ker nimajo lastne domovine, so občani vseh narodov in dežel, toda vključ v kozmopolitizmu ostanejo v prvi vrsti židovski občani. Iz praktičnih razlogov prevzemajo jezik narodov, ki med njim živijo. Raba tujega jezika pa ne spremeni Židove narodnosti. Sicer so se v državah, kjer so jim priznali ravnopravnost, vključili v politično in narodnostno življenje. Glede na njihov kozmopolitizem, ki zahteva obširno področje za uveljavljanje židovstva, se Židje raje prištevajo večjim narodom. Pri tem gledajo na kulturne in politične razmere, ki zagotavljajo politično svobodo in kulturno neodvisnost. "Pri nas so

Židje, dasi živeči večinoma med Slovenci, vendar prav naravno "Nemci", in takorekoč prostovoljni pijonirji Nemštvu! Manjšo fizično sposobnost je pri Židih nadomestil razum. Za praktično življenje jim bistroumnost najbolj koristi pri trgovini oziroma barantiji. V moralnem pogledu je zanje značilen egoizem, poleg katerega ~~ni prostora požrtvovalnosti~~ ni prostora požrtvovalnosti, vernosti niti domoljubju, vsaj ne kot samosmotru. Čeprav je židovsko pleme duševno bogato nadarjeno, je zaradi tisočletnega enostranskega razvoja nesposobno množiti materialne in duševne dobrine. Kar sodi pod pojem produkcije, tj. poljedelstvo, rokodelstvo, rudarstvo, so Židje oddavnaj prepuščali tujcem, sebi so prilastili monopol trgovine, postali so posredovalci med producenti in konsumenti. Kot trgovci in posojevalci denarja so si Židje pridobili odločilen gospodarski vpliv; borze so postale središča, ki iz njih obvladajo gospodarstvo. V deželah z večjim številom židovskega prebivalstva, v Galiciji in Bukovini, na Poljskem in v delu Rusije, so bile podeželske žganjarne v židovskih rokah. Te so kmečko prebivalstvo navajale k pijančevanju; posledica je bila gospodarska zaostalost in revščina. Židovstvo ima podobno vlogo v duhovnem življenju narodov kot v gospodarstvu. Sicer je za Žide tudi na duhovnem področju značilna neproduktivnost, toda kozmopolitični položaj jim je omogočil, da so postali posredovalci z duševnimi proizvodi nežidovskih kulturnih narodov. Zlasti so sposobni, da popularizirajo razna znanstvena in literarna dela. Pri tem jih mnogokrat poplitvijo, ker jim ni za bistvo, temveč za obliko in učinek, ki mu žrtvujejo resnico in pravico. Tako se duševna hrana spreminja v strup. Posredovanje tujih duševnih proizvodov usposablja Žide tudi kot kritike, toda Žid je kritik, "ki ne zida niti ne ohranjuje, nego ^žkosava in raztaplja". Žurnalistika je, kot borza v gospodarstvu, tisto sredstvo, ki jim služi za to posredovanje. "Židovstvo in časnikarstvo je pri Nemcih dandanes v tako tesni zvezi, da se rabi često drugo za drugo. Javno mnenje, tj. glas časnikov, je prav za prav mnenje Židovstva;..." V zvezi

z židovskim vplivom v duhovnem življenju je Apih navedel nekaj statističnih podatkov o deležu židovskega dijaštva na srednjih in visokih šolah v nekaterih deželah avstroogrske monarhije, kjer je živel večje število Židov. Delež židovskega dijaštva je bil skoraj vedno znatno višji kot je to ustrezalo deležu židovskega prebivalstva v primeri z vsem prebivalstvom. Statistika je pokazala tudi, da je židovski delež dijaštva na avstrijskih srednjih in visokih šolah v razdobju 1850 - 1880 znatno narasel.²⁵ Razlike med arijskim in židovskim prebivalstvom odkrivata tudi zdravstvena in kriminalna statistika. Med Židi je bilo razmeroma večje število oseb s telesnimi napakami, npr. slepih in nemih, ter umobolnih. Pogostejšo umobolnost in telesne napake so pripisovali sklepanju zakonov v ožjem krogu, delno med sorodniki, ki je bilo pri Židih bolj razširjeno kot pri drugih narodih. Kriminalna statistika pa je pokazala, da je bil delež obsojenih Židov razmeroma nižji pri deliktih, kjer je potrebna večja telesna moč, in višji pri deliktih, ki so zahtevali več duševne spretnosti. Tako je bil odstotek za Žide višji kot za druge narode pri deliktih ponesrečenosti in zakriviljenega bankrota.²⁶

Izčrpnije sem po Apihu navedel glavne lastnosti in znake židovske rase, ki so jih razločevale od Arijev, ker so jih antisemiti uporabljali kot argumente v boju proti židovstvu. Nimam pa namena, da bi se spustil v ocenjevanje pravilnosti oziroma nepravilnosti dostikrat zelo posplošenih zaključkov, kako so se posamezne telesne in duševne lastnosti židovskega prebivalstva izražale v življenju narodov, ki je med njimi živel.

Antisemitizem med Slovenci je delno imel korenine v avstrijskih političnih razmerah. Slovenci so nasprotovali politiki nemške liberalne stranke, ki se je izražala tudi v centralizmu državne uprave in germanizaciji. Razen tega je delala za izločitev cerkvenega vpliva v javnem življenju. Zlasti verski liberalizem je naletel na odpor pri

katoliško usmerjenih političnih strankah. Ker je politika nemških liberalcev imela zaslombo v židovskem tisku, najpomembnejše glasilo je bila dunajska "Neue Freie Presse", so veljali Židje ne le kot zagovorniki, temveč tudi kot tvorci nemške liberalne politike. Dunajski židovski listi so proglašali narodnost za muho, ki umira v splošnem slavlju liberalizma, katerega nositelji so Nemci. Razumljivo je, da je tako stališče pri nenemških avstrijskih narodih in tako tudi pri Slovencih vzbujalo protižidovska čustva. Kapitalistično velemeščanstvo, ki so ga predstavljali nemški liberalci, je bilo tesno povezano s tedanjim gospodarskim razvojem. V začetku sedemdesetih let je bila gospodarska dejavnost zelo živahna, ustanovljene so bile številne delniške družbe za železnice, industrijska podjetja in zlasti za banke. Borzna špekulacija je zavzela velik obseg, tečaj^{delnic}/so naraščali. Toda že leta 1873 je prišlo na dunajski borzi do poloma; tečaj^{delnic} so padli, sledili so stečaji in likvidacije podjetij. Mnogi, ki so si v letih konjunkt^{za ta razvoj}ure pridobili premoženja, so vse izgubili. Ljudstvo je dolžilo Žide, ki so z ustavo leta 1867 dobili enakopravnost, in so uživali vso zaslombo pri nemških liberalcih in so bili v veliki meri odločilno udeleženi pri ustanovitelski mrzlici in borznih špekulacijah. Na Dunaju se je ~~začel~~ širil antisemitizem, ki ga je prevzel tudi krščanski socializem, ko so v osemdesetih letih začeli v katoliških političnih krogih prodirati Vogelsangovi socialni nazori. Vogelsang je v Židih videl naravnega nasprotnika krščanskega gospodarskega reda in krščanske morale, istočasno pa je videl v njih dejanske gospodarje Avstrije. Zahteval je, naj se jim odvzame možnost razkrajati krščansko družbo, zato naj bi se preklicala njihova emancipacija. Za krščansko socialno gibanje, ki se je razširilo iz Vogelsangovih nazorov, so bili Židje glavni nositelji kapitalističnega gospodarstva in krivci za vse njegove posledice, ki so se izražale v izkoriščanju delavstva, propadanju obrtništva in podobnih pojavih. Zato je to gi-

banje zavzelo odločen antisemi~~tski~~ski značaj.²⁷

Še preden se je na Slovenskem pojavilo krščansko socialno gibanje je pričel A. Mahnič opozarjati na vpliv židovstva v političnem, gospodarskem in kulturnem življenju evropskih držav. Gospodarska moč prehaja v židovske roke in židje soodločajo pri izvajanju državneopblasti. Časopisje, ki imajo pri njem židje glavno besedo, ustvarja in do-
loča javno mnenje. Duh Izraelov navdihuje moderno filozofijo, romano-
pisje in pesništvo. Očito je sodelovanje židovstva s framonstvom.²⁸
"Rimski katolik" je porabil razne priložnosti, da je pokazal na kvarni vpliv židovstva v gospodarstvu, šolstvu, politiki in na drugih področ-
jih. Ko so dunajski krščanski socialisti prišli sredi devetdesetih let do pomembnejše vloge v avstrijskem političnem življenju, se je Mahnič za-
vzel za skupen program in koalicijo krščanskih strank. "Mi zahteva-
mo le, naj se država i nje politika postavi na naravno zdrava, krščanska
tla, na tla onih ewangel~~jskih~~jskih načel, po katerih je in mora država pa
nje politika služiti ljudstvu, ter pospeševati koristi velike množice,
ne pa žrtvovati občno blaginjo interesom izvoljenih deset tisoč ži-
dov in liberalnih kapitalistov. Tam je naš sovrag - žid in liberalec!
Jud že nad dva tisoč let nima stalne domovine, ampak blodi okol po sve-
tu, povsod se seboj noseč nenasitljivi žep, kamor spravlja žulje in za-
služek poštenih krščanskih narodov. Ko je oropal enega in nima več glo-
dati ob njegovih kosteh, pobere kopita in gre k drugemu, da se lik pi-
javka vrže na vrat, dokler mu ne izsesa zadnje kapljice krvi. In tako
dalje. Jud je večni romar, brez domovine. Ubi bene - ibi patria - mu je
geslo!" Ravno tako kot židovstvo je Mahnič obsodil liberalizem, ki je
uporabil Rousseaujevo teorijo o ljudski suverenosti. Liberalizem pa je
oče socializma, ki hoče zrušiti sedanji državni in politični red. "In
temu židovstvu, temu liberalizmu napoveduje naš krščanski socializem
vojsko na življenje in smrt!" "Antisemitizem nam je neobhodno potreben,
in tu mi vsi, ki krščansko in avstrijsko mislimo, podajemo antisemitom

roko v prijateljsko zvezo: naj vstrajno, naj krepko nadaljuje vojsko proti židovstvu!"²⁹

J. Debevec je poskusil dokaj aprioristično in z mnogo pesniške svobode v obliki drame pokazati razvoj liberalnega, veri nasprotnojočega duha v zvezi z židovstvom in framasonstvom. Zadnje dejanje drame je potekalo na dunajski borzi.³⁰ A. Ušeničnik je ob razpravljanju o slabih časnikih in slabih knjigah, to je o protiverskem in proticerkvenem tisku, karakteriziral židovski list "Neue Freie Presse": "Hinavska v svojem vedenju, pikantna v podlistkih, neizbirčna v novicah, brez-sramna v reklami, podla v naznanilih, perfidna in nedosledna v vsem, dosledna le v skrajnem, satanskem sovraštvu do katoliške cerkve." "Preša" podpira vse štiri vogle avstrijskega liberalizma!"³¹

Pogosto je antisemitizem prišel do izraza v glasilu katoliškega političnega gibanja. Ko si je krščansko socialna stranka pod vodstvom dr. Karla Luegerja leta 1895 pri volitvah v občinski svet pridobila večino, je "Slovenec" to zmago označil kot zmago združenih antisemitovⁱⁿ, kot začetek krščanskega socializma.³² Tedaj kakor tudi ob drugih prilikah je izražal odkrite simpatije za politični antisemitizem. Pogosto je polemiziral z židovsko "Neue Freie Presse", kritiziral židovski tisk in objavljajal poročila antisemitskega značaja.³³ Obširno poročilo o knjigi poljskega avtorja T. Merunowicza, ki je obravnavala cionizem, je zaključil: "Odveč bi bilo, če bi hoteli priporočati Meruničevo knjigo. Svojim bralcem podajemo ta posnetek zato, da tem bolj spoznajo važnost židovskega vprašanja za rešitev naših državnih in narodnih vprašanj."³⁴

Antisemitizma se je v času študija na Dunaju navzel Janez Ev. Krek, ki se je tam seznanil z Vogelsangovimi socialnimi idejami. Ker je bil antisemitizem tedaj tesno združen s krščanskosocialnim gibanjem, je Krek sprva izraz antisemitski uporabljal v socialnih pismih in spisih v istem pomenu kot krščanskosocialni. Tudi njemu so bili žid-

je razkrajajoči element krščanske družbe.³⁵ O njihovih intelektualnih sposobnostih je imel enako sodbo kot drugi antisemiti. Tako je ob neki priliki zapisal v "Slovencu": "Semit ni produktiven, vsaj izvirno ne. Za drugimi pobira. A večinoma le odpadke!" V "Črnih bukvah kmečkega stanu" je označil Žide kot krivce za marsikatero socialno zlo v kmetijstvu drugih narodov ali držav. Kritično stališče zoper socialno demokracijo je zavzemal tudi zaradi židovskega vpliva v njenem vodstvu.³⁶ Na zvezo socializma z židovstvom je opozarjal zlasti v knjigi "Socializem". S poudarkom je omenjal židovsko poreklo nekaterih socialističnih teoretikov ter organizatorjev socialne demokracije. Za Ferdinanda Lassala je označil židovstvo kot najbolj pomembno stran njegovega značaja. "Židovski duh preveva vse njegovo delovanje!" Krek je menil, da Židje nimajo v rokah vodstva le v socialni demokraciji, temveč tudi v umetnosti, v časnikarstvu, v politiki. Revolucijska gibanja leta 1848 so bila delo židovstva; surovo liberalstvo, gmotni, нравni in politični razpad držav je njihov ~~skok~~ plod. Da so takrat južni Slovani nastopili za ohranitev pravic države in cerkve, je Krek pripisoval dejstvu, da med njimi ni bilo Židov. "Razkrajajoči židovski element je sicer posredno tudi pri nas že pokazal svoj vpliv. Žalostne razmere: razdor, socialna demokracija, gnilo slovstvo so posledica tega vpliva. Toda Židov ni med nami, in zato se čutimo toliko krepke, da premagamo svojo bolezen!"³⁷ Tudi nekateri Krekovi leposlovni spisi imajo antisemitski značaj. V burki "Pravica se je izkazala" je uporabil dva lakomna židovska krošnjarja kot komični figuri, ki naj bi pokazali smešno stran židovskega trgovskega značaja. V spisu "Iz nove dobe" je zelo tendenčno in enostransko prikazoval pokvarjenost židovskega kapitalista in pogubnost od Židov odvisne socialne demokracije, na drugi stran pa požrtvovalnost njenih vernih nasprotnikov.³⁸

Verjetno je antisemitizem vplival na Ivana Cankarja, da je kot simbol zle moči upodobil Žida, ko je v povesti "Krčmar Elija" obravna-

val kmetove socialne probleme, ki so bili posledica zadolževanja in pijančevanja. "V rodovitno in vinorodno dolensko Osojnico se je pritepel žid Elija Nahmijas, v svojo krčmo zvaljaval lahkomiselne kmete domačine ter jim posojal denar, dovolj zadolžene pa rubil in se polaščal njihove zemlje in domov". Povest je bila namenjena podeželskim bralcem, dasi slovensko podeželje ni poznalo Židov, izjema je bilo le Prekmurje. Toda Cankar je Židu določil vlogo razkrojevalnega elementa v vaškem gospodarstvu, ker ni imel pred očmi le slovenskih socialnih razmer, temveč tudi druge. Kajti grabežev in oderuhov kot krčmar Elija je živel "brez števila po dolenskih, hrvaških in drugih farah!"³⁹

Antisemitizem na Slovenskem od druge polovice prejšnjega stoletja pa do prve svetovne vojne je le v neznatni meri pognal iz domačih korenin. Sredi stoletja, ko se je pojavil antisemitizem ob razpravah načrta za ljubljanski občinski red, v Ljubljani sploh ni bilo stalno naseljenih Židov. Tudi tistih, ki so se le občasno mudili v Ljubljani, ni bilo toliko in niso imeli takega pomena v življenju mesta, da bi dajali argumente za protižidovsko gibanje. Zato so bili tedanji antisemiški argumenti prineseni od drugih. Domače je bilo le protižidovstvo trgovcev in z njimi povezanih meščanskih krogov, ki so nasprotovali Židom kot tekmečem na gospodarskem polju. Nekaj neposrednega protižidovskega razpoloženja so prinesli narodnostni boji; v teh bojih so bili nemški liberalci glavni politični nasprotniki Slovanov, Židje pa so bili njihovi pristaši in židovsko časopisje je podpiralo liberalno politiko ter nasprotovalo zahtevam slovanskih narodov za narodnostno, zlasti za jezikovno enakopravnost. Slovensko politično časopisje in politiki so pogosto reagirali na napade in poročila, naperjena zoper narodne koristi; skoraj vedno so v svojih odgovorih opozarjali na židovsko poreklo političnega nasprotnika. Antisemitizem je prišel med Slovence največ z Dunaja. Tam so Žide bližje spoznali oziroma prišli z

njimi v stik slovenski študentje, ki so študirali na univerzi in drugih visokih šolah.

Vošnjak piše v svojih "Spominih", da so mu bili Židje neznani, dokler ni prišel študirat na Dunaj. Tam je imel nekaj židovskih sošolcev že na gimnaziji, srečaval pa jih je potem zlasti na univerzi pri študiju medicine. Zaradi njihove vsiljivosti, predrznosti ter brez čuta za čast "so nam krščanskim dijakom arijskega plemena bili tako zoprni, da še občevati z njimi nismo hoteli". Pri predavanjih in vajah na kliniki so se rinili v prvo vrsto; medicina pa jim je bila le "Geschäft". "Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje prava pokora za vse narode in vredni, da bi se poslali nazaj v Palestino. Ko sem se torej v državnem zboru seznanil z dr. Luegerjem, mi je postal najsimpatičnejši med vsemi nemškimi poslanci".⁴⁰

Tudi Apih je Žide spoznal na Dunaju. Njegovo pozornost so vzbudili poljski in ruski Židje, verjetno so bili predvsem iz Galicije in Bukovine. Od drugega prebivalstva so se ločili po zunanosti in noši ter tudi po obnašanju in načinu govorjenja. Bili so čudno oblečeni; na nogah so imeli visoke škornje, nosili so dolge črne talarrju podobne suknje, na glavi pa precej visoke klobuke. Črnikast obraz jim je obdajala gosta črna brada, ob sencih so jim viseli svedrastí zaviti kodri las. V bradi je bilo pogosto mnogo nesnage, zamazana suknja se je svetila, da bi jo mogli uporabljati za zrcalo.⁴¹ Apih ni skrival, da mu židovska "plebs" ni bila simpatična; po vtisih, ki so nanj napravili galicijski in bukovinski Židje, je potem presojal vse židovstvo. Razen tega je videl v židovskih antropoloških značilnostih znake manjvrednosti v primeri z arijci oziroma razloge za razna medsebojna nasprotstva v družbenem življenju.

V avstrijskih političnih razmerah je imel korenine politični antisemitizem; pojavil se je najprej kot odziv na protislovansko in proticerkveno politiko nemškega liberalizma, se je pozneje razvil

in širil s krščanskosocialnim gibanjem in se je končno obrnil tudi proti socialni demokraciji. Slovenska publicistika se je začela z njim ukvarjati in ga v večji meri razširjati obenem s programom krščanskega socializma. Črpala ga je iz avstrijske krščanskosocialne in druge antisemitske literature; ker med Slovenci Židov skoraj ni bilo, tudi ni mogla odkriti neposrednih domačih razlogov za antisemitizem. Sicer se pa ni posebno prizadevala, da bi ga utemeljila. Zadovoljila se je s ^plošnimi apriorističnimi trditvami o zvezi židovstva s kapitalističnim liberalizmom, s framasonsk~~o~~vom, s protiversko in proticerkveno politiko, o nje- govem vplivu na tisk in kulturno življenje. Potem ko so ^{se}/pričeli socialisti uveljavljati v političnem življenju, je antisemitizem Žide med socialističnimi teoretiki in politiki uporabil kot argument tudi v boju zoper socializem ne glede, da je židovstvu istočasno pripisoval velik del krivde za kapitalistično izkoriščanje delavstva in drugih slojev prebivalstva. Višek je ta antisemitizem dosegel ob prehodu v tekoče stoletje, ko so tudi politični boji, ki so ga spodbujali, zavzeli največji razmah.

Po prvi svetovni vojni so stiki z Židi postali neposrednejši, odnosi do njih so dobili drugačen značaj in spremenil se je tudi značaj slovenskega antisemitizma. Že med vojno so židovski trgovci imeli precejšnjo vlogo pri preskrbi živil. Po končani vojni se je vpliv židovskih trgovcev še povečal. Slovenija je bila glede živil v veliki meri odvisna od Hrvaške in Vojvodine, kjer je bila trgovina pretežno v židovskih rokah. Zato so Slovenci krivdo za slabo preskrbo z živili oziroma pomanjkanje hrane v času, ko so se še čutile posledice vojnega in povojnega gospodarstva, pripisovali predvsem židovskim trgovcem.

Že nekaj tednov po zedinjenju s Hrvati in Srbi je Janko Brejc, ki je tedaj postal predsednik Narodne vlade, na zborovanju zaupnikov vseslovenske ljudske stranke v Celju 16. januarja 1919 govoril med drugim tudi o prehrani prebivalstva. Poudarjal je, da mora Hrvaška pomagati

Sloveniji z živili. Pri tem je trdil, da so odnosi med Hrvaško in Slovenijo taki, kot so bili prej med Avstrijo in Madžarsko. Prej so Madžari odirali Avstrijo, kot sedaj hrvaški Judje odirajo Slovenijo. Tak dualizem je treba odstraniti.⁴² Tudi pozneje so se v ljubljanskem časopisju večkrat ponavljale trditve, da Hrvaška ne oskrbuje v zadostni meri Slovenije z živili. Taki očitki so bili skoraj vedno naperjeni predvsem proti Židom. Delniški družbi, ki je bila ustanovljena na Hrvaškem, da organizira prehrano, in jo je vodil posrben Žid, je "Slovenec" očital, daraje izvažaa živila v Avstrijo, kot bi jih prodajala v Slovenijo.⁴³ Še ostreje je židovsko trgovino na Hrvaškem napadal člankar v "Slovenskem narodu", ko je razpravljajal o aprovizaciji in valuti. Hrvaška trgovina je bila že prej v rokah čifutov, po vojni pa slavi židovsko trgovstvo prave orgije. Judovski verižniki (tako so imenovali prekupčevalce po prvi svetovni vojni) vodijo po uvedbi proste kupčije z živili vso trgovino s predmeti prehrane. Na njih je bila krivda za pomanjkljivo oskrbo in naraščajočo draginjo. Obenem so židovski verižniki pričeli z nakupovanjem dinarjev in jim tako dvigali tečaj na škodo krone.⁴⁴ Ljubljanski župan Ivan Tavčar je kritiziral prehranjevalno politiko beograjske vlade, ki je dajala svobodo židovskim in španjolskim (t.j. srbskim in bosenskim Židom, katerih predniki so prišli iz Španije) prekupcem.⁴⁵ Jugoslovanska demokratska stranka, tedaj ji je predsedoval Ivan Tavčar, je na zborovanju 6. julija 1919, ki mu je prisostvovalo okrog 800 zaupnikov, sprejela med drugimi posebno resolucijo proti Židom. Resolucija se je glasila: "Z ozirom na to, da se v zadnjem času v naši državi čim dalje bolj naseljujejo Židje, ki skušajo dobiti v roke pod svojim ali tujim imenom vso trgovino in industrijo, zahtevamo od vlade, da posveča židovskemu sistematičnemu naseljevanju največjo pozornost. ter ga z vsemi dopustnimi sredstvi otežuje, oziroma onemogočuje. Odločno protestiramo proti temu, da bi se židovskim trgovcem in špekulantom, ki iščejo dovoljenj za izvoznice ali uvoznice, ali kakih drugih konce-

sij, dajale katerekoli predprave ali clajšave.⁴⁶

Zahtev po omejitvi Židov v gospodarstvu, zlasti v trgovini, ni povzročalo le takratno pomanjkanje blaga. V njih se je izražala tudi bojazen, da ne bi tujci prišli do prevelikega vpliva v našem gospodarskem življenju. Zato so se množili ugovori zoper doseljevanje židovskih trgovcev iz Madžarske in Poljske; očitali so jim, da se ukvarjajo z verižništvom. Doseljevali so se tudi uslužbenci madžarskih židovskih podjetij, ki so imela v Jugoslaviji svoje obrate.⁴⁷ V obrambo nacionalnega gospodarstva se je oglasil generalni tajnik trgovske zbornice Fran Windischer in pozival, da se vsiljivim tujcem onemogoči opravljanje agentskih poslov in krošnjarenje. Pri tem sicer Židje niso bili izrecno omenjeni, vendar je bil poziv naperjen v prvi vrsti proti njim, ker so se največ ukvarjali s takimi posli.⁴⁸

Ob številnih protižidovskih člankih v časopisju, ki so zahtevali omejitve Židov na gospodarskem področju, se je le enkrat slušalo zmernejše mnenje v tem vprašanju. "Slovenec" je objavil članek o židovstvu, pisec je v njem obravnaval vpliv Židov v družbenem življenju narodov ter opozarjal na negativne strani njihovega značaja. Menil je, da Židje vladajo vso zemeljsko oblo, imajo svoje niti v vseh slojih, razredih in političnih skupinah. Domača solidna trgovina mora skrbeti, da židovstvo ne bo zaslužnjilo države. Židom se ne sme dovoliti nikakih ugodnosti v gospodarstvu. K temu članku je uredništvo dodalo pripombo, ki naj bi izrazila njegovo stališče v židovskem vprašanju: "Mi stojimo na stališču, da ni zatiranje nobenega plemena dovoljeno. Tudi Židom gre v socialnem in političnem oziru pravica. Proti čemur se mi borimo je duh in so metode, ki je z njimi v kulturnem življenju združen pojem židovstva. Pri tem moramo omeniti, da duh židovstva nikakor ni omejen le na žide. Opravičen je odpor in boj proti židovstvu radi tega, ker vzhaja iz nje ga gol trgovski, kupčijski, skoz in skoz borzni način mišljenja in vsled tega splošna materializacija človeške kulture."⁴⁹ Pridržek uredništva

je bil torej le delen, ni sicer soglašal z zahtevami, ki bi pomenile omejevanje pravic židov in njihovo zapostavljanje, toda odobral je boj zoper duha in način židovskega uveljavljanja v družbenem življenju, priznavajoč, da ta duh in način nista omejena le na žide.

Vendar "Slovenčevo" uredništvo ni ostalo dolgo zvesto zmernejšemu stališču. Primer židovskih kapitalistov, ki so po končani vojni skušali rešiti svoje premoženje s preselitvijo v druge države ter s spremembo državljanstva, so mu dali povod, da je opozoril na take pojave v Jugoslaviji. "Čreda kapitalističnih volkov se pripravlja, da s svojimi zakladi izgine preko meje. Mnogo stotin milijonov je šlo v tuje dežele, izsesanih iz krvi in žuljev ljudstva. Zadnji čas je, da vlada v Beogradu stori dolžnost. Ne bo nam žal, če pijavke zapuste deželo, a s seboj bodo ponesle življenjske sokove naroda. Ta vrsta ljudi, ki se je zapisala malikovalstvu mamona in zlatega teleta, ne pozna morale in ne ljubezni, zato naj vlada nad njo stroga pravica!" 50

"Jugoslavija", list blizu narodno-socialističnemu programu, je opozorila na prodiranje židovskega kapitala v Slovenijo. "Židovski kapital, bolje rečeno jugoslovanski kapital pod židovskim vodstvom, ~~kapital~~ ~~hrvatskim~~ vedno bolj prodira v Slovenijo pod lepim hrvatskim ali jugoslovanskim naslovom! Hrvaške banke, pod židovskim vplivom, so prevzemale podjetja na Slovenskem ali pa so se udeleževale pri njih s kapitalom. Ob vesti, da si nameravajo ljubljanski židje postaviti sinagogo, je zapisala: "Kakor kažejo znamenja bo ta šiba božja udarila tudi po nas, če ne bomo dovolj oprezni in energični..... Dolžnost nas vseh je, da se borimo proti judovski invaziji. Judje pri nas nimajo in ne smejo imeti prostora, njihova dežela je Palestina in tja naj jo poberejo. Vlada naj izda najstrožje odredbe, judje, kateri nimajo tu še domovinske ~~pravic~~ oziroma državljanske pravice, naj se takoj izženo. Trgovci in obrtniki naj s svojimi organizacijami prisilijo one, ki so se še pod protekcijo stare Avstrije vrinili med nas, da bodo tu nemogoči in da odjadrajo.

Vsem Slovencem pa velja geslo: Ne kupi nič od Juida in ne prodaj mu tudi nič!" 51

Protižidovski članki v slovenskem časopisju, ki je v njih bilo veliko pretiravanja, neutemeljenih trditev in trdih besed, niso ostale brez odziva z židovske strani. Lavoslav Šik, podpredsednik židovske verske občine v Zagrebu je zapisal: "Dah mržnje udara nam židovima u obraz malo ne dnevno iz listova slobodne demokratske Slovenije: u prvom redu iz organa liberala "Slovenski Narod", ali ne zaostaje mnogo ni "Slovenec", "Jugoslavija", "Večernji list", "Straža", "Novo Doba", "Domovina", "Slovenski Korotan". Slovenci nasprotujejo nase-ljevanju Židov iz Hrvaške in Srbije, ki bi s svojim kapitalom pridobili gospodarske pozicije. Zato hočejo, da se meje Slovenije zapro, še več, hočejo, da se Židje izženejo iz kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. To je glas javnega mnjenja, ki se sliši leta 1919 iz Slovenije. V zgodovinskem pregledu židovstva na slovenskem ozemlju je Šik hotel pokazati, da med Židi in slovenskim ljudstvom ni bilo nasprotstev. Oblast v deželi so imeli Nemci in ti so pregnali Žide iz Slovenije. Prešernova balada "Judovsko dekle" mu je bila dokaz, da pesnik ni imel predsodkov do židovstva. Sedaj pa hočejo v Ljubljani, kjer stoji Prešernov spomenik kot simbol svobode slovenskega naroda, izgnati Žide in tistega, ki se hoče z duševnim ali fizičnim delom služiti kruh, vprašujejo, ali je Žid. Za Slovenijo je prišla svoboda, le Židje naj bi bili v Sloveniji brez pravic. Šik je glede na neznatno število Židov, ki so živeli v ~~Ljubljani~~ Ljubljani oziroma na Kranjskem, dvomil, da jih Slovenci sploh poznajo. Ne smejo pa pričakovati, da bodo Židje postali med njimi Slovenci; tudi Hrvati in Srbi ne zahtevajo od svojih Židov drugega kot, da so Židje, ki spoštujejo jezik in kulturo ter da se prizadevajo za napredek naroda, ki živijo z njim in med njim. Glasovi slovenskega časopisja ne morejo biti zadnja beseda v odnosih med Slovenci in Židi. Med Slovenci se bodo našli plemeniti ljudje,

ki bodo mislili in delali kot ves demokratski svet.⁵²

Šikov apel ni naletel na prijazen sprejem. "Slovenec" ga je odločno zavrnil. Dosedaj smo bili obvarovani teh izkoriščevalcev, zdaj živo čutimo njihovo težo. Če se pri nas razširijo, bodo naše gospodarstvo v kali zadušili, nato bi si pridobili vodilno vlogo v tisku in obvladali javno mnenje. S časopisjem zastrupljajo moralno, služijo oderuštvu in izsesavanju. Židje so pisci nenravnih knjig, fabrikanti lascivnih slik, agenti kupčije z dekleti. S kapitalom in tiskom si osvoje vodstvo vsega javnega življenja, tudi političnega, ki v njem izvajajo negativen vpliv.⁵³ Kmalu nato je "Slovenec" objavil članek nekega Hrvata, ki je opozarjal na razmere na Hrvaškem in v Slavoniji, kjer so bili Židje trgovci in gostilničarji po vaseh. Slovence je pozival, naj ne pustijo k sebi Židov in naj narod glasno opozarja na židovsko nevarnost.⁵⁴

Ko je prenehalo pomanjkanje blaga in so se razmere v trgovini normalizirale, je tudi protižidovska psihoza izgubila na ostrini. Ravno tako se ni uresničila bojazen, da bi zavladali Židje nad slovenskim gospodarstvom, dasi so prišli v nekaterih gospodarskih panogah do večjega vpliva. Njihova stalna naselitev na slovenskem ozemlju je ostala v ozkih mejah. Ker so v vzhodnih in južnih pokrajinah države Židje imeli v rokah precejšen del trgovine, so stiki slovenskega gospodarstva z njimi bili pogostejši in intenzivnejši kot v dobi avstro-ogrske monarhije. Zdi se, da so bili taki stiki v obojestransko korist. Marsikatero slovensko podjetje si je izbralo Žide za trgovske zastopnike, ki jim je poverilo razpečavanje svojih izdelkov zunaj Slovenije. Stalni gospodarski stiki so gotovo nekoliko ublažili medsebojna nasprotja vsaj na gospodarskem področju. Vendar je antisemitizem ostal še vedno živ in je prihajal do izraza v dnevnem časopisju tudi ob prilikah, ko Židje niso dali zanj nikakega povoda.

Fran Govekar, ki je včasih s svojim pisanjem posegal tudi v domačo zgodovino, je objavil leta 1927 v "Slovenskem narodu" članek o

ljubljskih Židih. Podal je na kratko njihovo zgodovino od srednjega veka naprej. Pri tem je z zadovoljstvom ugotovil, da je ljubljanski magistrat vedno nasprotoval naseljevanju Židov in da se bo tega načela držal tudi v bodoče ter "na vse večne čase". Izjemo so storili leta 1865 le ljubljanski Nemci in nemškutarji, ki so se pač zanašali na judovsko pomoč in bi se zvezali tudi z vragom, samo da bi ostala Ljubljana nemška. Članek je Govekar zaključil z opozorilom na pogubno razkrajanje raznih narodov, ki ga židovstvo dosega z izvajanjem svojega gesla "deli in vladaj". Zdi se, da je soglašal s tistimi, ki so imeli prvo svetovno vojno za delo judov. Omenjal je tudi knjigo Henryja Forda o mednarodnem judu in navedel njegovo trditev o boljševizmu, ki ni odpravil judov, temveč je nejudovski kapital prevedel v judovske roke.⁵⁵ "Slovenec" pa je leta 1928 pisal o krščanskih narodih, zapletenih v okove in verige nevidnega ~~xxxxxxnika~~ nasprotnika, ki ohromlja in izčrpava vse vire in sile krščanstva. Neviden in anonimen hoče biti ta nasprotnik, nastopa pod tujimi imeni in vabljevimi gesli, nedvomno pa je to tisti, ki odklanja krščanstvo, to je jud. V raznih evropskih državah ima židovski kapital odločilen vpliv. "Gospodarski sistem današnje dobe, ki omogoča tako nezdrave tvorbe, kot je judovski velekapital, mora biti trohljiv in pokvarjen do mozga."⁵⁶ Antisemitizem časopisja se je tedaj izražal v raznih protižidovskih geslih, ter ni presegal vsakdanjih apriorističnih sodb o židovstvu, pravzaprav se je izčrpal v navadnem verbalizmu.

Antisemitizem nemškega nacionalnega socializma je tudi drugod sprožil razprave o vprašanju odnosov med Židi in nežidi. Pri nas je Žitomir Janežič poskusil delno na nov način razložiti bistvo tedanje antisemitizma.⁵⁷ Antagonizem med judovstvom in antisemitizmom mu je bil napon med dvema različnima miselnostima. "Dve črti sta, ki dajeta duhovnemu obrazu judovstva individualen značaj: mesijanska misel in eshatološka volja." Židje so se imeli za izbran narod, ki ga bo Mesija po-

stavil nad vse druge. Potem ko je Palestina prišla pod rimsko oblast in so bili Židje razkropljeni po svetu, se je mesijanska ideja spreminila. Judovstvo stare zaveze je pojmovalo Mesijo kot mogočnega vladarja, ki bo rešil usodo Izraela. To pričakovanje je bilo združeno z lastno deželo. Ker te ni bilo več, je prvotna mesijanska ideja sčasoma stemnela. Vedno večji kriticizem židovskih teolog^{ov} jih je v teku stoletij dovedel pri njihovih raziskovanjih do močne racionalizacije ortodoksne židovske religije, ki je končno podlegla splošnemu evropskemu racionalizmu. Temu je seveda morala podleči tudi mesijanska ideja. Mesija je polagoma izgubljal svoj osebni individualni značaj ter je za sodobno judovstvo postal kolektiv, razred. Mesija je tisti socialni razred, ki bo realiziral judovsko socialno kraljestvo na zemlji. "Jud Marx je ta kolektiv kot realizacijo mesije postavil teoretično v proletarski razred" 58

Druga značilna črta duhovnega judovstva je eshatološka usmerjenost volje, ki je judovska rasna prirojenost in je v tesni zvezi z mesijansko zavestjo. "Jud pričakuje in trdovratno zahteva od bodočnosti dogodek, ki bo dal zgodovinski drami njen zadnji akt: mesijansko kraljestvo-gospodstvo Izraela". Na mesijanski miselnosti počivajočo eshatologija daje judovstvu ves zagon in vso dejavnost v svetu. "Iz Judov samih mora priti mesija, zato morajo storiti vse, da se to zgodi kmalu! oni morajo po svojem novem pojmovanju mesijanstva sami realizirati mesijo". Iz zavesti o izbranosti judovstva izvajajo Judje večjo pravico na življenje kot drugi narodi. "Jud nima pri svojih iz dejavnostnega zagona izvirajočih lukrativnih in produktivnih zmoglostih niti malo pomisleka o dovoljenosti ali nedovoljenosti potenciranja svojega blagostanja, čeprav na škodo drugih". "Blagostanje in materialni napredek na tem svetu je Judu religiozna ¹dožnost: to je namreč ~~pr~~pravi realizacija kolektivnega mesijanskega kraljestva". Mesijanska in eshatološka ideja sta tista metafizična osnova, ki najgloblje veže Jude v eno

veliko, nevidno duhovno celoto. 59

V antisemitizmu so neločljivo ~~xxxxxxx~~ prepletene religiozne, politične in socialne ideje. V srednjeveškem antisemitizmu je prišla do izraza predvsem religiozna nota, ker je pač srednji vek vrednotil religiozno vse pojave v politiki in družbi. Pri sodobnem antisemitizmu sta pa stopila v ospredje socialni in politični moment. Z ozirom na naravo judovstva in z ozirom na notranje spremembe v judovski mesijanski miselnosti je razumljivo, zakaj je sodobni, predvsem socialno čuteči in politično misleči človek začel sovražiti judovstvo. Prosvetljenstvo in liberalizem sta prinesla emancipacijo Judov in spremenila njihov socialni položaj. Judje so se povzpeli do najvišjih služb, začeli so se polasčati vodilnih mest v gospodarstvu, politiki, znanosti in sploh v vseh področjih javnega življenja. Zlasti so se uveljavili v gospodarskem življenju; večina kapitala po raznih državah se je znašla v njihovih rokah. Judje so postali najvišje stoječi socialni razred. Niso bili le izkoriščevalci kmeta in meščana, ampak so pod svojo odvisnost spravili vlade posameznih držav. Izrael se je pričel polasčevati gospostva nad narodi. V tem novem zagonu ^V judovstva pa so bile dane osnove za reakcijo - socialni antisemitizem, ki je bil upor vseh plasti raznih narodov proti judovstvu. Vendar je, kakor vse kaže, antisemitizem že preстал svojo socialno fazo. Mesijanska ideologija, po kateri Judje pojmujejo mesijo kot kolektiv, nosi močno internacionalni značaj. Judje so postali člani vseh narodov, zato je mesijanski kolektiv nemogoč na katerekoli narodnostni podlagi. Judovska internacionala velja za nositeljico svetovnega mesijanstva. "Z duhovnim internacionalizmom liberalnega judovstva je moralo nujno priti v nasprotje sodobno čezdalje bolj racionalno usmerjeno in omejeno mišljenje. Liberalno judovstvo, ki je v svojih osnovah nenavazano na kakršnokoli določeno narodnost ali zemljo je nacionalističnemu mišljenju nekaj tujega in sovražnega". V nasprotju sodobne z nacionalizmom prežete miselnosti do raznih fenomenov z internacionalnimi

tendencami ležijo idejne osnove političnega antisemitizma.⁶⁰

Iste razloge, ki jih je Janežič navajal za antisemitizem, so uporabljali tudi antisemiti iz srede prejšnjega stoletja v boju zoper židovsko emancipacijo ter pozneje tudi krščanski socialisti. Gospodarski egoizem židovstva je bil glavni kamen spotike. V obdobju pred drugo svetovno vojno pa naj bi židovski internacionalizem izzval odpor nacionalistično usmerjene miselnosti in ta odpor je dal takratnemu antisemitizmu političen značaj. Janežič pa ni upošteval rasnih razlogov, ki jih je nacionalni socializem postavil v ospredje. Te razloge bi tudi težko vskladil s tolmačenjem antisemitizma, ki je izhajalo iz antagonizma metafizično različnih miselnosti.

Janežičevo razlago antisemitizma je zavrnil Stane Kraševac.⁶¹ "Kot najbolj sposoben element za odvrčanje ljudske pozornosti od bistva stvari, od pravih vzrokov zla, so Judje. Kapital uničuje obrtnike in malega trgovca in ideologi kapitala uče, da krivda ne leži na kapitalu, na razvojni tendenci kapitala po koncentraciji in centralizaciji, temveč pri židih. Nepriljubljenost židov je bila že od nekdaj predmet socialne demagogije." Po kratkem historiatu židovstva in antisemitizma je pisec, sklicujoč se na Fr. Engelsa, zaključil: "Antisemitizem ni nič drugega, kakor reakcija srednjeveških, propadajočih družbenih plasti proti moderni družbi." Antisemitom je zlasti očital, da gledajo na nekak večni judovski narod in večne judovske lastnosti, ki jih ne more biti, ker je, kakor vsi narodi, tudi judovski poopržven razvoju in spremembam. Pred očmi pa imajo le judovsko buržoazijo, ne pa judovskega proletariata, ki je v ogromni večini in nosi posledice antisemitizma in z njim združenega nasilja. Enak očitek zadene tudi Janežiča, ki ni niti z besedico omenil judovskega proletariata, judovskih uradnikov in judovskih duševnih delavcev. Razen tega pa je Kraševac odklonil Janežičevo idealistično razlago antisemitizma kot neznanstveno.⁶²

Ob razglabljanju o židovstvu in antisemitizmu je Franc Terse-

glav videl pretežno krivdo velike napetosti med židovskim narodom in njegovimi gostitelji, krščanskimi narodi, v tragični zgodovinski usodi Judov.⁶³ Narodi, ki so se med njimi naselili, potem ko so se pregnani iz domovine razkropili po svetu, so jih imeli za manjvreden element, jih zato politično zapostavljali kot neenakopravne in neenakovredne. To je Žide prisililo, da so v obrambo svojega obstoja razvili ~~neke~~ lastnosti, s katerimi so si zlasti v gospodarski konkurenci, zatem pa v kulturnem sožitju s krščanskimi narodi pridobili neko prvenstveno vlogo, ki je imela in ima ~~neke~~ škodljive posledice za krščansko bitje in delovanje naše družbe. Reakcija nežidovskih narodov zoper ta kvarni vpliv njihovih gostačev na kulturno življenje in gospodarski ustroj ter celotno duhovno usmeritev rodi politični antisemitizem. K tragični usodi Judov pa so svoj del prispevale neke njihove krvne in duševne osobine, ki že prirodno-nagonsko utemeljujejo rasno nasprotje, odboj in odpor med židovskim in nežidovskim elementom in vodijo do konfliktov. Zaradi te rasne napetosti čutijo krščanski narodi Žide vedno bolj ali manj kot tuje telo. "Osobine judovskega rodnega duha, ki se močno antagonistično kosajo z našimi so: racionalizem, ki prevladuje nad srcem, čutjo in nagoni, ter preračunana smotrnost njihovega zadržanja in ravnanja v vseh zadevah njihovega sožitja z nami, v katerem je njihovo gledanje na vse stvari in socialne odnose ter smotre določeno predvsem po interesu, po koristi, ki jih prinašajo, in po njihovi praktični uporabljenosti. Če se kaže to pri trgovskem poklicu v lovu za dobičkom, se očituje ta njihova miselnost pri inteligentih v tistem revolucionarnem mesijanizmu, ki Jude prav posebno odlikuje in je obeležen pretežno materialistično: kolikor mogoče večje blagostanje vseh, mišljeno čisto tostransko."⁶⁴ Vzrok in izvor materialističnega hiperracionalizma povprečnega židovstva je bil, kot je pokazal Sombart, v njihovi nomadski biti. Večji del svoje zgodovine so Judi nomadizirali in se selili, bodisi siloma, bodisi prostovoljno, in so tako ostali brez trdnega

in stalnega jedra, iz katerega bi organično rasli; v resnici so izko-
reninjeni in brez tiste tradicije, ki jo imajo kot nekaj konstantne-
ga poljedelski narodi. "V velemestu žive danes tako kakor že dvatisoč
in več let v bistvu klateško življenje, v katerem se je razvilo njho-
vo nagnjenje do kopičenja kapitala do najvišje stopnje; ni dvoma, da
so Židi največ pripomogli h kapitalističnemu načinu gospodarstva na
ruševinah srednjeveškega naturalnega reda - dejstvo, ki v največji me-
ri razloži antagonizem med njimi in krščanskimi narodi! Vzporedno s
pridobitno usmerjenostjo židovstva gre neka mesijansko-revolucionarna
težnja, ki ruši tradicionalne osnove krščanske kulture." V nasprotju s
konservativno miselnostjo poljedelskih narodov so Judi progresisti
zaradi zgodovinskih okoliščin in svoje usode, v kateri je njihovo ra-
cionalistično gledanje in mišljenje zelo pomagalo ustvariti tisto po-
dobo sveta, ki jo je prosvetljenstvo začelo uveljavljati v odkritem
nasprotju do krščanstva!⁶⁵

Ob ugotovitvi antagonizma med judovsko in krščansko misel-
nostjo pa je Terseglav odklonil agresivni antisemitizem kot nekr-
ščanski. Kristjani morajo biti seveda toliko realisti, da krščansko
družbo varujejo pred kvarnimi vplivi judovskega duha, toda ne smejo
prestopiti meje, ki jo narekuje človekovo dostojanstvo, svoboda nje-
gove osebnosti in namen človeškega sožitja na zemlji. Še posebej pa
je odklonil antisemitizem nemškega rasnega socializma, ki v svoji
brezobzirni borbi zoper judovstvo ni grešil le zoper načela krščan-
ske humanitete, temveč tudi zoper nekatere osnove krščanskega duha.

V dobi po prvi svetovni vojni antisemitizem na Slovenskem
ni imel več tistega značaja kot ob prelomu stoletja. Židje niso ime-
li v političnem življenju Jugoslavije nikake posebne vloge, zato ni
bilo razlogov za antagonizem na tem področju. V Jugoslaviji so gospo-

darski stiki Slovencev z Židi postali intenzivnejši, kot so bili v Avstriji, na ostalih področjih pa je težko govoriti o neposrednih stikih in židovskih vplivih. Slovenski antisemitizem se je nekaj časa obračal predvsem zoper Žide, ki so se začeli pri nas gospodarsko uveljavljati, zlasti zoper židovske trgovce. Židovski vpliv v ~~gospodarskem~~ slovenskem gospodarstvu pa je ostal omejen, zato je manjkala pobuda za gospodarski antisemitizem večjega obsega. Protižidovsko razpoloženje sicer ni izginilo; do izraza je prišlo v javnem mnenju ponajveč, ko se je razpravljalo o židovskem vprašanju na splošno ali ob razpravah o raznih splošnih gospodarskih, socialnih, kulturnih in drugih družbenih vprašanjih, pri katerih so se čutili ali domnevali židovski vplivi. Ker antisemitizem pri nas pravzaprav ni imel lastnega objekta, se ni uveljavljal v družbenem življenju, temveč se je večidel zadovoljeval le s teorijo. Skrajna oblika antisemitizma, rasna borba arijstva, kot jo je sprva propagiral in po prevzemu oblasti pa izvajal nemški nacionalni socializem ter je ~~šla~~ šla najprej za družbeno deklasacijo in potem za končnim iztrebljenjem židovstva, se v slovenskem javnem mnenju ni pojavila.

DIE JUDEN IN DER VERGANGENHEIT VON LJUBLJANA

I. VON DER ANSIEDLUNG BIS ZUR VERTREIBUNG (1327 - 1515)

1. Die Niederlassung der Juden

Nach Valvasor haben die Juden in Ljubljana 1213 die Synagoge aufgebaut. Viele Geschichtsschreiber haben Valvasors Bericht nacherzählt. Doch kann eine Behauptung von Anwesenheit der Juden im Anfang des 13. Jh. durch bekannte Geschichtsquellen nicht bewiesen werden. Die Ansiedlung der Juden ist nicht glaubwürdig in der Zeit, bevor sich Ljubljana zur Stadt entwickelt hat. Das geschah während der ersten Hälfte des 13. Jh.; als städtische Siedlung wurde Ljubljana zum ersten Male 1243 erwähnt, damals am Anfang der Entwicklung konnte die Stadt kaum die Gelegenheit für Handels- und Geldgeschäfte im größeren Umfange bieten. Mitte des Jahrhunderts kam die landesfürstliche Gewalt in die Hände des Herzogs von Spanheim, des Herrn von Ljubljana und so wurde die Frage des politischen Zentrums des krainischen Territoriums zu Gunsten von Ljubljana entschieden. Die wirtschaftlichen Funktionen der Stadt nahmen zu; die Quellen berichten über rege Banktätigkeit der Gesellschaft der Patrizierfamilie Porger, die mit den florentinischen Bankiers Geschäftsbeziehungen unterhielt. Die Handelsgesellschaft der Porger war im ständigen Geschäftsverkehr mit den Landesfürsten von Kärnten, Tirol und Görz, mit dem Patriarchen von Aquileia, mit einigen Klöstern und den Feudalherren im Lande. Nach dem Niedergang der Gesellschaft der Porger, einer der Gründe dafür scheint in den verschärften kirchlichen Gesetzen gegen den Wucher und in dem Zinsverbot zu liegen, gingen die Geld- und Kreditgeschäfte an die Juden über.

Um 1327 hat der Kärntner Herzog Heinrich als Landesfürst von Krain einer Gruppe der Juden aus Cividale und Görz das Recht verliehen, sich in Krain niederzulassen. Die betreffenden Urkunden enthalten die Namen von sieben Personen mit ihren Gesellen. Ihr Aufenthalt in Ljubljana war von kurzer Dauer, die letzte Erwähnung dieser Juden stammt aus

dem Jahre 1338.

Die nächste Erwähnung neuangekommener Juden ist aus der Zeit nach 1350. Aus den Schuldbriefen und anderen Urkunden sind bis zum Jahre 1370 acht und bis zum Ende des 14. Jh. noch zwei weitere Namen der in Ljubljana lebender Juden bekannt. Einige von ihnen blieben in Ljubljana nur wenige Jahre, sie übersiedelten in andere Städte in den Nachbarländern wie Celje (Cilli) oder Maribor (Marburg). Erst aus dem Jahre 1431 haben wir nach dem Ablauf eines halben Jahrhunderts wieder die Nachricht von der Anwesenheit eines Juden. Bis zum Jahre 1490 sind uns weitere sieben bekannt geworden.

Gewiß sind nicht alle Juden, die in Ljubljana während des 14. und 15. Jh. gelebt haben, in den Quellen mit ihren Namen erhalten worden. Die meisten waren Geldverleiher, sie hatten ihre Familienangehörige und Dienerschaft, vielleicht waren es mit ihnen auch einzelne Gewerbetreibenden wie Metzger, Bäcker, Barbieri und Schneider. Doch die Judengemeinschaft in Ljubljana ist an Zahl immer ^F gering gewesen. Die mittelalterliche Siedlung hinterließ, mit Ausnahme der Gassenbezeichnung, keine sichtbare Spuren. Die ^d jüdischen Grabmäler sind nicht bekannt, obwohl man 1683 ein solches Grabmal an der Karlstadterstraße unter dem Schloßberg ausgegraben hatte; dort durfte der jüdische Friedhof gelegen sein.

Die Juden hatten ihre Wohnsitze im Bereich der Judengasse und des Judensteiges, in dem Stadtviertel, wo der Landesfürst über einen größeren Teil des Grund und Bodens verfügte. An den Gassen, die nach den Juden benannt wurden, standen fünfzehn Häuser, sieben davon waren ursprünglich nicht unter der städtischen Jurisdiktion. Es liegt nahe, zu vermuten, einige dieser Häuser konnten den Juden gehören, die nicht Bürger, sondern unmittelbar dem Landesfürsten unterworfen waren. Eines dieser Häuser diente als Synagoge. Noch Ende des 18. Jh. waren die Häuser teils ebenerdig, teils einstockig; es ist anzunehmen, daß in jedem Hause nur eine Familie ihren

Wohnsitz gefunden hat. Das Bereich der Judengasse in des Judensteiges bildete kein ausschließliches Judenviertel, mehr als die Hälfte der Häuser an den beiden Gassen war im Besitze der christlichen Bürger. Einzelne Juden besaßen die Häuser in anderen Stadtteilen.

2. Die Rechts- und Sozialverhältnisse.

Mit der Urkunde von (1327) gewährleistete Herzog Heinrich den Juden aus Cividale und Görz, die nach Ljubljana übersiedelt ~~haben~~ waren, alle Rechte, die er ihnen schon bestätigt hatte. Diese Rechte sind nicht bekannt; wahrscheinlich unterschieden sie sich teilweise von den für die Juden in anderen Ländern geltenden Rechten. Dafür spricht die Bestimmung, daß für Krain nicht dasselbe gelten sollte, was für die Juden in den deutschen Ländern bestimmt wäre. Die Urkunde von (1327) regelte insbesondere die Darlehensgeschäfte; sie bestimmte: die Pfänder dürften ^{ihnen} in ihren Häusern nicht abgenommen werden; die Urkunden in ihrem Besitz konnte man nicht anfechten; die Darlehen sollten ihnen in der gleichen Münze zurückgezahlt werden, in der sie ausbezahlt worden sind, in anderer Münze nur mit ihrer Zustimmung. Im Beweisverfahren gegen die Juden waren als Zeugen ein Christ und ein Jude nötig; sie dürften nicht gehalten werden den landesfürstlichen Organen noch jemand anderen Darlehen ohne ihnen annehmbare Pfänder zu ^hgewähren; nur die Juden hatten das Recht zum Geldleihen; der ihnen durch Gewalttätigkeiten zugefügte Schaden mußte ihnen gutgemacht werden; für Verbrechen würde die Bestrafung nur den schuldigen Juden treffen, die unschuldigen sollten nicht in Mitleidenschaft gezogen werden. Drei Jahre später -1330- gewährte Heinrich von Kärnten den Juden in Ljubljana das Recht, mit ihren Schuldnern nur einmal abzurechnen; sie waren nicht verpflichtet die Abrechnung zu wiederholen. Zugleich wurde der Richter von Ljubljana angewiesen, dieses Privileg der Juden zu schirmen. Die Erwähnung des Stadtrichters läßt den Schluß zu, daß grundsätzlich er über die privatrechtlichen Streitfälle zwischen Juden und Christen zu urteilen hatte. Bei den Darlehensgeschäften wurde der Gerichtsstand gewöhnlich in dem Schuldbrief bestimmt;

Mehrmals wurde als Richter der Landeshauptmann oder Stadtrichter vorge-
sehen. Ein Judengericht gab es in Ljubljana nicht; manchmal trugen die
Juden von Ljubljana ihre Handel und Rechtsgeschäfte vor dem Judenrich-
ter in Maribor aus.

Als nach dem Tode Heinrichs von Kärnten die Habsburger die
Herrschaft über Krain erlangt haben, wurden die Juden von Ljubljana wahr-
scheinlich dem in den übrigen habsburgischen Ländern geltenden Juden-
recht unterworfen. Die Grundlage des Judenrechtes war die vom Herzog
Friedrich II. 1244 erlassene Judenordnung. Sie enthielt hauptsächlich
pfand- und strafrechtliche Bestimmungen. Die Judenordnungen Ottokars II.
(1254, 1255, 1268) waren derjenigen Friedrichs II. mehr oder weniger nach-
gebildet, das Judenprivilegium Rudolfs des Habsburgers (1277) hielt sich
eng an dasselbe Vorbild.

Die Juden in der Steiermark, Kärnten und Krain wurden zusammen
als eine Gemeinschaft besteuert. Die Gesamtsumme der jährlichen ordent-
lichen Steuer betrug 6000 Gulden; zu dieser ordentlichen kamen noch
außerordentliche Steuer hinzu. Im 15. Jh. wurden die Juden mit einer
Schatzsteuer belegt, die jedes vierte Jahr zu zahlen war; 1447 wurden sie
in den drei innerösterreichischen Ländern von dieser Steuer befreit.
In Ljubljana hatten die Juden eine besondere Belastung zu tragen, sie
waren verpflichtet den Teil der Stadtmauer an ihrem Wohnviertel zu be-
festigen und im guten Zustand zu erhalten.

Über die Beziehungen zwischen den Juden und den Christen sind
wir wenig unterrichtet. Es ist anzunehmen, daß die Juden so wie anderswo
immer als Fremdlinge betrachtet wurden. Die Andersgläubigkeit, konfessionelle
Intoleranz verbunden mit vielen Vorurteilen und die hauptsächli-
che Beschäftigung, das Geldleihen, oft nur als Wuchergeschäft angesehen,
schufen Gegensätze, die in Judenfeindlichkeit ihren Ausdruck fanden. Val-
vasor berichtet von antijüdischen Ausschreitungen wegen eines verloren-
en Kindes, des Geschlechtsumganges eines Juden mit einer Christin. Die

Juden wurden auch beschuldigt, die Brunnen in Ljubljana vergiftet zu haben. Doch Valvasors Berichte finden in den verfügbaren Quellen keine Bestätigung.

3. Die wirtschaftliche Betätigung

Die Juden aus Cividale und Görz übernahmen nach ihrer Übersiedlung nach Ljubljana die früher von der Gesellschaft der Forger geführte Pfandleiheb-bank. Schon vorher hatten sie Geschäftsverbindungen mit dem Herzog Heinrich von Kärnten; als Kreditgeber und Pächter von Mauten und Zöllen in Görz, Friaul und Tirol besorgten sie seine Geldgeschäfte. Nach dem Tode Heinrichs wurde die Pfandleiheb-bank als landesfürstliches Regal abgeschafft und die mit der Bank verbundene ausschließliche Berechtigung für Geldgeschäfte hat aufgehört. Die Juden wurden bald zu Geldleihern der großen Feudalherren auf dem slowenischen Gebiet. Unter ihren Schuldnern waren die Herren von Sannegg, später die Grafen von Cilli, die Ortenburger und die Auersperger. Eine größere Anzahl von deren Schuldbriefen und anderen Krediturkunden ist bekannt. Doch der Adel von Krain borgte sich das Geld nicht nur bei den Juden von Ljubljana aus, sondern auch bei den Juden in Cilli und Marburg, die kapitalkräftiger gewesen sind. Auch Klerus und Bürger waren unter den jüdischen Schuldnern. Die Verschuldung des Adels bei den Juden hat in der ersten Hälfte des 15. Jh. nachgelassen, dagegen nahmen Handwerker und Bauern ^u jüdische Darlehen in Anspruch. Für diese Bevölkerungsschichten war die Verschuldung oft eine schwere wirtschaftliche Last, die manchen Schuldner in seiner Existenz bedrohte. Deswegen fehlte es nicht an Bemühungen, die Juden bei den Darlehensgeschäften einzuschränken. Auf Ersuchen des Richters und der Bürger von Ljubljana verbot Kaiser Friedrich III. 1489 den Juden Geld auf Häuser und auf Grund und Boden ohne Einwilligung des Landeshauptmannes zu leihen.

Die wichtigsten Darlehensbedingungen in jüdischen Schuldbriefen bestimmten den Rückzahlungstermin und die Verzugszinsen. Der Rückzahlung

termin war in der Regel kurzfristig festgesetzt, gewöhnlich auf einige Wochen, auch nur zwei; selten betrug er mehrere Monate. Innerhalb dieser Frist war das Darlehen zinsfrei; von dem Rückzahlungstermin an aber liefen Verzugszinsen. Die Bestimmung des kurzfristigen Rückzahlungstermins war rein formeller Natur, sie sollte dem allgemeinen Zinsverbot Rechnung tragen. Die Verzugszinsen wurden gegen das Ende des Mittelalters für den Gläubiger als berechnete Entschädigung bei Überschreitung der vereinbarten Rückzahlungsfrist angesehen.

Der Ansatz der Verzugszinsen galt für die Woche und war den Münzeinheiten angepaßt. Er betrug einen bis vier Pfennige von einem Pfund, einer Mark oder einem Gulden. Auf das ganze Jahr umgerechnet betrug die Zinshöhe $21 \frac{2}{3}$, $43 \frac{1}{3}$, 65 oder $86 \frac{2}{3}$ %. Solche Zinsansätze waren damals auch bei jüdischen Darlehen in der Steiermark üblich. Nur einige der bekannten Schuldbriefe enthielten Bedingungen über die Sicherstellung der Darlehen. Der Schuldner mußte für den Fall vom Verzug bei der Rückzahlung der Schuld dem Gläubiger die Einantwortung eines Faustpfandes zusichern. Darlehen wurden auch gegen Bürgschaftsstellung gewährt; es sind Schadloshaltungsbriefe bekannt, die von den Schuldnerh den Bürgen für die Bürgschaftsverpflichtungen bei den jüdischen Gläubigern ausgestellt worden sind. Die Urkunden, mit denen den Juden gewisse Grundbesitzrechte eingeräumt oder bestätigt worden sind, lassen auf Verpfändung von Grundbesitz für Darlehen schließen. Ein weiterer Beweis für das Geldleihen gegen Verpfändung von Grundbesitz ist das Verbot von 1489, mit dem ~~mit dem~~ den Juden verboten wurde, Darlehen auf Grundstücke und Häuser in Ljubljana ohne Einwilligung des Landeshauptmanns zu gewähren. Um die Eintreibung der Schuld und des etwaigen Schadens dem Gläubiger ohne langwieriges gerichtliches ^{Beweis} Verfahren ^{den} zugewandt über Bestand und die der Forderung zu gewährleisten, wurde in den Schuldbriefen eine Höhe besondere Bestimmung aufgenommen. Der Schuldner mußte im voraus die Höhe des von dem Gläubiger festgesetzten Schadens anerkennen, zugleich mußte

er das Gerichtsorgan im Lande ermächtigen, die Schuld und den Schaden aus seinem Vermögen zu zahlen.

Das Geldleihen war zwar die Hauptbeschäftigung der Juden, doch sie waren auch auf anderen Wirtschaftsgebieten tätig. Valvasor berichtet, daß sie mit den Venezianern, Ungarn und Kroaten umfangreichen Handel getrieben haben. Mit Handel haben sie sich beschäftigt noch einige Jahre vor ihrer Abschaffung aus Ljubljana. Im Jahre 1513 wurden ihnen alle zum Nachteile der Christen und besonders der Bürger von Ljubljana betriebenen Handelsgeschäfte eingestellt; denjenigen, die noch dabei betreten sein würden, sollten ihre Handelsgüter eingezogen werden. Einzelne Juden waren im Gewerbe und anderen Berufen tätig, darüber unterrichtet uns das Vizedomsurbar von 1496, in dem Judt M^lllner und Jud Tⁱschler vorkommen. Unter den Juden aus Cividale, die nach Ljubljana gekommen sind, war auch der Arzt Bonaventura. Einem jüdischen Wundarzt wurde 1478 die Befugnis zur Ausübung seiner Tätigkeit in der Steiermark, Kärnten und Krain erteilt. Auch jüdische Grundbesitzer sind bekannt. Der Jude Jakhel aus Ljubljana besaß neben einem Haus und Grundbesitz in Celje noch mehrere Huben und Hofstätten in der Südsteiermark. Grundbesitz konnten die Juden insbesondere als Pfandgläubiger erwerben. Judt M^lllner besaß in Ljubljana einen Garten. Im Vizedomsurbar wird auch des Juden Stall erwähnt.

4. Die Vertreibung der Juden

In der zweiten Hälfte des 15. Jh. machte sich eine stärkere jüdenfeindliche Stimmung bei den Landständen einiger Länder bemerkbar. Der Grund dazu lag in größerer Verschuldung der Untertanen, die durch das Schuldverhältnis zu den Juden ihren Grundherren gegenüber mit den Leistungen in Verzug gerieten. Man versuchte den Juden das Geldleihen an Untertanen zu verbieten oder wenigstens zu beschränken. Es wurde der Höchstsatz für Zinsen festgesetzt. In Ljubljana wurden die Darlehen auf Grund und Boden verboten. So sind die Juden in den Kreditgeschäften eingeengt gewesen. Vielleicht haben sie damals ihre Handelstätigkeit erweitert, die dann das schon erwähnte Verbot von 1513 zur Folge hatte.

Mit dem Regierungsantritt des Kaisers Maximilian verstärkten die Länder ihre Forderungen um Zwangsmaßnahmen gegen die Juden. An den Landtagen der innerösterreichischen Länder in Maribor 1494 und in Graz 1495 boten die Landstände von der Steiermark und Kärnten dem Kaiser eine Geldentschädigung an, wenn er an sein Judenregal verzichte und die Juden für immer aus dem Lande vertreibe. Diesem Antrage wurde stattgegeben und die Juden wurden aus beiden Ländern abgeschafft. Unter den Gründen dafür wurde die Beschwerung der Christen mit Brief und Siegel angeführt. Die Krainer Landstände haben sich damals in der Judenfrage passiv verhalten. Wahrscheinlich waren ihre Untertanen an die Juden weniger verschuldet und sind deswegen nicht für eine radikale Lösung eingetreten. Für eine solche Lösung waren die Bürger von Ljubljana als Schuldner jüdischer Gläubiger bestrebt und auch um den Wettbewerb jüdischer Kaufleute zu vereiteln. Die städtischen Behörden haben die Juden auf eigene Faust vertrieben oder ins Gefängnis gesteckt und ihnen die Benutzung der Straßen und den Besuch von Wochenmärkten verboten. Der Kaiser nahm sie bei dieser Gelegenheit in Schutz. Dem Landeshauptmann und dem Stadtrat wurde auferlegt, die Juden bei den bisherigen Rechten zu belassen. Doch die Stadt beharrte bei ihrer Forderung nach der Ausweisung der Juden. Der Grund dazu scheint auch in der Vermehrung ihrer Zahl zu liegen. Der Herrscher gab nach; 1515 bewilligte er der Stadt, gegen Übernahme bestimmter finanziellen Verpflichtungen, die Juden, weil sie Wucher getrieben haben und durch ihre Handlung und Wucherei die Bürger und die Inwohner ins Verderben gekommen sind, zu vertreiben und ihnen jede künftige Ansiedlung zu verwehren. Die nachfolgende Entscheidung des Kaisers bestimmte die niederösterreichische Stadt Eggenburg als den Niederlassungsort für die aus Ljubljana abgeschafften Juden. Die Vertreibung war zwar im Zusammenhang mit den antijüdischen Zwangsmaßnahmen in anderen Ländern, doch waren dabei noch besondere Gründe mit im Spiel. Die Bürgerschaft von Ljubljana war zu der Zeit besonders um

die Stärkung der wirtschaftlichen Lage der Stadt bemüht, sie wollte vor allem einen größeren Anteil an dem Transithandel haben. Es gelang ihr bei dem Kaiser eine Anzahl von Privilegien zu Gunsten der heimischen Handelsleute zu erwirken und dadurch fremde Konkurrenten fernzuhalten. Eine Maßnahme zur Erreichung dieses Zieles war auch die Austreibung der Juden.

II. VON DER VERTREIBUNG BIS ZUM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

1. Kontakte mit fremden Juden

Nach der Vertreibung der Juden wurden nicht alle Beziehungen mit ihnen abgerissen. Einzelne Juden besuchten Ljubljana auf ihren Geschäftsreisen; die Kaufleute von Ljubljana unterhielten Geschäftsverbindungen insbesondere mit den jüdischen Handelsleuten in Triest. Das Gericht in Ljubljana behandelte privatrechtliche Streifälle und vermittelte in Rechtsangelegenheiten zwischen fremden Juden und den Bürgern von Ljubljana. Jüdische Gläubiger meldeten bei den Verlassenschaftsverfahren ihre Forderungen gegen verstorbene Schuldner an, die Kaufleute in Ljubljana ließen die in der Stadt befindlichen Handelswaren jüdischer Schuldner unter Arrest legen, um ihre Forderungen sicherzustellen. Mitte des 17. Jh. kauften jüdische Handelsleute aus Triest Getreide für die Ausfuhr nach Italien an; dabei handelte es sich auch um das Getreide aus Unterkrain, das über Bakar (Buccari) auf dem Meereswege ausgeführt wurde. Juden waren unter den Triester Ölverkäufern auf dem Markte in Ljubljana; bei der Einfuhr umgingen sie die Zollvorschriften und verkauften unversteuertes Öl. Die Namen einiger Übertreter sind in den Akten erhalten geblieben. Jüdische Kaufleute besuchten bisweilen die Jahrmärkte in Ljubljana; in den wenigen erhaltenen Verzeichnissen der Marktbesucher aus dem 17. Jh. kommen auch ihre Namen vor.

In der zweiten Hälfte des 17. Jh. wurden die Besuche jüdischer Kaufleute in den innerösterreichischen Ländern häufiger und ihr Aufenthalt länger; einzelne Juden hielten sich in Krain als Pfleger oder in anderen Diensten, sogar auf dem flachen Lande, auf. Im Jahre 1672 gab der

Kaiser dem Landeshauptmann den Auftrag, sie abzuschaffen, da nach den landesfürstlichen Generalien kein Jude im Lande geduldet werden soll. Im Jahre 1689 wurde der Auftrag zur Abschaffung der im Lande ohne besondere kaiserliche Erlaubnis weilenden Juden wiederholt.

Mit der Einführung der freien Schifffahrt auf dem Adriatischen Meer, mit der Erklärung von Triest zum Freihafen, mit der Verbesserung der Straßen zwischen den Meerhäfen und dem Hinterlande vermehrte sich der Warenverkehr zwischen Triest und Ljubljana. Zugleich wuchs der Anteil des jüdischen Handels ⁿa. Die Geschäftsverbindungen der Handelsleute in Ljubljana mit den jüdischen in Triest, Görz und in den norditalienischen Städten wurden häufiger und intensiver. Der unternehmungslustige Kaufmann, später Bürgermeister von Ljubljana, M. F. Peer übernahm in Gesellschaft eines Görzer Juden die Pottaschenerzeugung in den küstenländischen landesfürstlichen Forsten. Ein jüdischer Matratzenmacher aus Görz kam mehrere Jahre lang nach Ljubljana, wo er sich jedesmal einige Wochen aufhielt und seiner Arbeit nachging; er besuchte auch die Kunden in anderen Orten ⁿ. Die innerösterreichische Regierung machte jedoch den Vize-
dom auf die kaiserlichen Privilegien aufmerksam, nach denen der Aufenthalt der Juden in Krain nicht zulässig war. Auch der bischöfliche Generalvikar legte Einspruch gegen das Aufhalten des Juden im Lande. Einzelne Juden kamen ins Land mit besonderen Erlaubnissen um bestimmte Handelsgeschäfte zu erledigen, z. B. um altes Silber für das Wiener Münzamt einzukaufen.

Während dieser Zeit vermehrten sich die ^ujüdischen Siedlungen in den küstenländischen Städten und gewannen an wirtschaftlicher Bedeutung. Nicht nur in den Geldgeschäften und im Handel hatten die Juden einen entscheidenden Anteil, sondern sie traten auch als Fabrikanten und Manufakturisten auf, sie trugen viel zur Verbreitung der Seidenzucht und des Seidengewerbes im Görzischen bei. Solche wirtschaftliche Betätigung der Juden entsprach der merkantilistischen Politik

Staates; ihr Nutzen für die wirtschaftliche Entwicklung wurde von den Staatsorganen, die mit der Wirtschaft zu tun hatten ~~offen~~ zugestanden. Die kustenländische Kommerzintendanz bezeichnete die Juden als die einzigen, die etwas unternehmen; sie würden noch mehr leisten, wenn man die ~~ein~~ ^{jenigen}, die durch Verlegung der Manufakturisten für das Publikum nützlich sind, in den Erbländern tolerieren würde. Der Kommerzkonseß in Ljubljana stellte 1759 fest, daß die Grafschaft Görz in den Juden nützliche Bewohner habe, die viel zur Entwicklung der Seidenzucht und der Fabriken beigetragen haben, deswegen sollte man sie im Gewerbe und im Nahrungsstande erhalten. Die Rolle der Juden im Wirtschaftsleben des Nachbarlandes, das mit Krain in engen Geschäftsverbindungen stand, blieb nicht ohne Einfluß auf ihre Beziehungen zu diesem Land.

2. Veränderungen in der Lage der Juden während der Zeit des Merkantilismus und der Aufklärung

Unter dem Einfluß des Rationalismus und ^{der} Aufklärung haben die Beziehungen zu den Juden stufenweise eine Wandlung erfahren. Die veränderte Lage machte sich zuerst auf dem wirtschaftlichen Gebiet bemerkbar. Der Staat suchte die Fähigkeiten der Juden der merkantilistischen Politik nutzbar zu machen. In Jahre 1762 wurde die Landesregierung von Krain aufgefordert, sich über die Frage zu äußern, ob nicht den Juden gegen Einstellung des Verkaufes fremder Waren der stückweise Handel (Großhandel) mit erbländischen Erzeugnissen zu gestatten wäre. Um ihre Meinung gefragt, äußerten sich sowohl der bürgerliche Handelsstand wie der Kommerzkonseß entschieden dagegen, doch die Landesregierung sprach sich dessen ungeachtet für die Zulassung der jüdischen Kaufleute zum Großhandel mit heimischen Erzeugnissen aus. Sie versprach sich davon die Förderung und Vervollkommnung der Manufakturen.

Trotz der ursprünglichen Bereitschaft ^t der Wiener Regierungsstelle zur Erweiterung des jüdischen Handelsbereiches blieb die allgemeine Zulassung der Juden zum Großhandel aus. Die Zulassung der Juden zum Handel

und zum Besuch von Jahrmärkten in den Ländern, wo ihnen die Niederlassung ~~und~~ der Aufenthalt verboten waren, wurde durch spezielle, einzelnen Handelsleuten erlassene Privilegien und Erlaubnisse geregelt. Jüdische Kaufleute traten oft als Warenlieferanten für den öffentlichen Bedarf auf. Mehrere^r Juden, die bei der Proviantpachtung für das Militär beteiligt waren, ließen sich in Ljubljana nieder. Der Stadtmagistrat forderte sich auf das Privilegium von 1515 berufend, ihre Abschaffung, doch ohne Erfolg; es wurde ihm bedeutet, daß seinem Verlangen nicht stattgegeben werden kann, solange die Proviantpächter nur die Proviantgeschäfte und keinen der Bürgerschaft vorbehaltenen Handel besorgen.

Die Geschäftsleute von Ljubljana, die sich zwar grundsätzlich gegen jede Zulassung der Juden zum Handel im Lande erklärt haben, lieferten ständig Getreide jüdischen Händlern in Triest, besorgten für sie die Speditionsgeschäfte, kauften Seide bei den Juden in Görz. Die wechselseitigen Geschäftsbeziehungen waren mannigfaltig und rege. ~~Die~~ Die Handelsgeschäfte mit den jüdischen Triester Großhändlern Grassin Vita Levi und Philipp Cohen nahmen großen Umfang an; ihr Faktor Simon Ferst weilte oft in Ljubljana und in den untersteiermärkischen Städten um eingekauftes Getreide, Tabak aus Ungarn und andere Waren zu übernehmen und um übrige Geschäfte für seinen Prinzipal zu erledigen. Da sich sein Aufenthalt mehrmals durch längere Zeit hinzog, beobachteten die heimischen Handelsleute und die lokalen Behörden ^{seine Tätigkeit} mit Argwohn. Aus Maribor wurde er einmal ausgewiesen, in Ljubljana drohte man ihm mit der Abschaffung, falls er nicht die Stadt verlasse. Auf die Beschwerde der jüdischen Großhändler bezeichnete das Grazer Gubernium den Schritt der Behörde in Maribor als für den Handel schädlich und gab den Auftrag dem Faktor von Levi den Aufenthalt zu bewilligen, damit er die Geschäfte der Triester Firma zum Abschluß führen könne. Auch die Landeshauptmannschaft von Krain ließ Simon Ferst mehrere Wochen in Ljubljana bleiben, um alle Geschäfte seines Triester Prinzipals zu erle-

digen, obwohl sich der Stadtmagistrat dagegen ausgesprochen hatt. Nach seiner Meinung sollten Getreide in Krain nichtjüdische Kaufleute einkaufen und die Triester Großhändler könnten mit den Geschäften in Ljubljana christliche Agenten betrauen. Ein jüdischer Getreideeinkäufer für das Görzer Gebiet, der um die Aufenthaltsbewilligung von 4 oder 5 Tagen ersucht hatte, wurde vom Magistrate abgewiesen. Er mußte nach drei Tagen die Stadt verlassen. In einem anderen Falle ließ der Magistrat den jüdischen Händler längere Zeit in der Stadt verweilen, um den eingeführten Mais zu verkaufen. Der Verkauf von Mais lag wahrscheinlich im Interesse der Käufer in Ljubljana.

Unter der Regierung Josef II. wurden mit der kaiserlichen Resolution vom 16. Mai 1781^{manche} die wirtschaftliche Tätigkeit und die soziale Stellung der Juden betreffende Beschränkungen aufgehoben. Der Zutritt zu den öffentlichen Schulen und den Hochschulen wurde ihnen freigegeben. Neue Erwerbs- und Nahrungszweige wurden ihnen eröffnet, so im Handwerk, in der Industrie, in der Landwirtschaft, im Kommerzialfuhrwesen, in den freien Künsten usw. Da in Krain die Niederlassung der Juden verboten war, unterließ die Landeshauptmannschaft die Kundmachung der Resolution und bat um Anweisungen, was für Schritte sie unternehmen solle, falls die Juden ins Land kommen um Handel zu treiben. In ihrer Antwort versicherte die Hofkanzlei, es sei nicht die Absicht der Regierung, das jüdische Volk in den ^bErländern zu vermehren oder neu einzuführen dort, wo bisher keine Juden vorhanden waren, sondern sie dort nützlich zu machen, wo sie leben und in dem Maße, wie sie toleriert werden. Nach den landesfürstlichen Privilegien darf es in Krain keine Juden geben, deswegen besteht in diesem Lande keine Frage betreffs ihrer Einführung oder Tolerierung.

In den Ländern, aus denen sie ausgeschlossen waren, wurden den Juden nur einige Rechte zu gelegentlichen Handelsgeschäften anerkannt. Als 1783 die Frage der Zulassung der Juden zum Besuch der Jahrmärkte in solchen Ländern behandelt wurde, sprach sich die Landeshauptmann-

schaft im Einklang mit den Vorschlägen des ständischen Ausschusses und des Magistrats von Ljubljana dagegen aus. Doch mit dem Hofdekret vom 9. September 1783 wurden die Jahrmärkte in Graz, Klagenfurt, Ljubljana und Linz für frei erklärt; sie konnten von Heimischen und Fremden ungehindert, ungeachtet ihrer Religion, besucht werden, also auch von den Juden. Der Magistrat von Ljubljana wollte den Besuch von Juden ^{nur} auf beide 14-tägige Jahrmärkte einschränken, doch das Gubernium erklärte auch die zwei 3-tägigen Jahrmärkte als frei für alle fremde Besucher, Juden eingeschlossen.

Die Zulassung der Juden zu den Jahrmärkten hatte zur Folge, daß sich in Innerösterreich die Zahl der jüdischen Besucher vermehrte; jüdische Handelsleute kamen auch außer der Zeit der Jahrmärkte und sie hielten sich längere Zeit im Lande auf. Die Frage wurde aufgeworfen, ob es nicht besser wäre, ihnen den Aufenthalt und den Handel ohne Beschränkung zu gewähren. Die Antwort des ständigen Ausschusses war abschlägig. Er bezeichnete die Juden als eine Nation, die sich mit Ackerbau, mit Fabriken und Manufakturen nicht abgegeben hatte, ihre Geschäfte waren Kleinhandel, Wucher, Betrug und die äußerste Sparsamkeit, wodurch sie sich große Vermögen erworben und sie durch allerlei Wege aus dem Lande zu bringen gewußt haben. Der Ausschuss berief sich auf die alten Privilegien und schloß: da in Krain ^{Juden} weder vorhanden seien noch geduldet würden, so könne von ihrer Einführung oder Tolerierung im Lande keine Rede sein.

Der Besuch von Jahrmärkten gab den jüdischen Händlern Gelegenheit den Handel über den erlaubten Rahmen auszudehnen. Der Handelsstand von Ljubljana brachte wiederholt über ihre tatsächlichen oder angeblichen Übergriffe Beschwerden vor. Die jüdischen Händler blieben in der Stadt oftmals noch mehrere Wochen nach Schluß der Jahrmärkte, an geheimen Stellen verkauften sie heimische und fremde Erzeugnisse, sie trieben auch Schmuggel mit verschiedenen Waren. Die Landesregierung wies den Vorschlag zurück, die jüdischen Besucher aufzufordern, in 24

Stunden nach Abschluß der Jahrmärkte die Stadt zu verlassen. Sie gab nur die Weisung, die bei ^{den} Handelsgeschäften außer der Marktzeit betretenen Juden beim ersten Übertritt zu ermahnen und aus der Stadt abzuschaffen, bei der Wiederholung sollte man ihnen die Waren beschlagnahmen. Auch dem Antrage des Handelsstandes, den jüdischen Händlern während der Marktzeit das Hausieren zu verbieten, gab die Landesregierung nicht statt.

III. DIE BESCHRÄNKTE ANSIEDLUNG UNTER MAXIMILIANS PRIVILEGIUM (1813-1867)

1. Zwischen französischem Illyrien und dem Jahre 1848

Die durch die französischen Gesetze eingeführte wirtschaftliche Freiheit ermöglichte fremden Handelsleuten, auch den jüdischen, die Ansiedlung und wirtschaftliche Betätigung in der neu organisierten illyrischen Provinz. Als Lieferanten der französischen Armee kamen nach Ljubljana zwei Juden, die Brüder Abraham und Moisen Heimann aus Memelsdorf in Bayern mit Familienangehörigen und jüdischen Handelsangestellten. Sie errichteten eine Tuch- und Schnittwarenhandlung unter der Firma Brüder Heimann und das Wechselgeschäft zur Einlösung von österreichischen Bankozetteln, die außer Kurs gesetzt worden sind. Die Bürgerschaft empfing mit Unwillen die jüdischen Eindringlinge. Die Brüder Heimann konnten ein Geschäftslokal erst durch das Eingreifen der französischen Behörde zur Miete erhalten. An der Zentralschule wurde Samuel Gunz, ein Jude, als Professor angestellt; nach der österreichischen Reokkupation trat er zum Katholizismus über. Die Rechtsverhältnisse der Juden wurden von der französischen Regierung in Illyrien neu geregelt, sie hob die Juden betreffenden Ausnahmsgesetze auf und anerkannte ihnen die gleichen Rechte wie den übrigen Einwohnern.

Die gleichen Rechte genossen die Juden in Ljubljana nur kurze Zeit. Nach Reokkupation Illyriens durch Österreich wurden die Brüder Heimann aufgefordert, das Land zu verlassen; nach dem 1. Januar 1815 sollten keine Juden außer der privilegierten Marktzeiten in der Stadt

geduldet werden. Moises Heimann fand sich mit der Ausweisung nicht ab; er appellierte unmittelbar an den Hof, sein Bruder Abraham dagegen fügte sich dem Ausweisungsbefehl und kehrte nach Bayern zurück. Mit der Berufung hatte Moises Heimann Erfolg. Die kaiserliche EntschlieÙung belieÙ die Familie Heimann bei ihren, unter dem Schutze der Gesetze erworbenen Rechten, eine Ausdehnung dieser Rechte wurde ihr aber nicht gestattet. AuÙer der Familie Heimann dürften sich im Lande keine anderen Juden aufhalten.

Trotz der kaiserlichen EntschlieÙung über Belassung der erworbenen Rechte bestritten der BürgerausschuÙ und der Handelsstand einzelnen Angehörigen der Familie Heimann und ihren Handelsangestellten das Recht zum Aufenthalt im Lande, der Handelsfirma Brüder Heimann aber das Recht zur Ausübung der Tuch- und Schnittwarenhandlung. Jahrelang befaÙten sich die lokalen Behörden mit den strittigen Fragen, wiederholt wurde die Entscheidung der Hofstellen angerufen. Den Handelsleuten in Ljubljana gelang es nicht, den jüdischen Konkurrenten loszuwerden, doch sie benutzten jede Gelegenheit um ihm Schwierigkeiten zu bereiten. Moises Heimann errichtete die Manufakturwarenhandlung auch in Triest, wo er sich ständig aufhielt; die Führung der Geschäfte in Ljubljana überlieÙ er dem Neffen Simon Heimann. Seine Absicht, die Handelsbefugnis entweder an den Neffen oder an den noch minderjährigen Sohn Friedrich zu übertragen, konnte er nicht durchführen; sie wurde vereitelt durch die Gewerbevorschriften, die beschränkten Rechte der Familie Heimann und der Widerstand des Handelsstandes. Erst im Jahre 1838 übergab er die Handelsfirma dem Sohn Friedrich, der das 18. Lebensjahr vollendet hatte. Diesmal widersetzte sich der GemeindevausschuÙ, in dem die Vertreter des Handelsstandes die entscheidende Stimme hatten, der Erteilung der Handelsbefugnis. Die Hofkammer entschied auch in diesem Falle, nachdem der GemeindevausschuÙ gegen die vom Gubernium erteilte Befugnis den Beschwerdeweg einge-

schlagen hatte. Sie hat die Beschwerde zurückgewiesen, Friedrich Heimann durfte die väterliche Handlung weiterführen. Der bürgerliche Ausschuß bestritt auch Heimanns Eigentumsrecht an dem 1810 gekauften Hause, weil es erst acht Jahre später im Grundbuch an ihn übertragen wurde.

Nach der Übernahme der Tuch- und Schnittwarenhandlung durch Friedrich Heimann beschloß der bisherige Geschäftsführer Simon Heimann sich selbstständig zu machen und ein eigenes Handelsgeschäft zu errichten. Er machte unmittelbar an den Kaiser das Gesuch um Gestattung des ständigen Aufenthaltes in Ljubljana. Der Magistrat sprach sich entschieden gegen die Aufenthaltsbewilligung aus, er betrachtete auch die bisherige Anwesenheit Simon Heimanns im Lande als illegal. Die Polizeidirektion und das Gubernium dagegen befürworteten die Erteilung der Genehmigung zum Aufenthalt, sie wiesen auf Simons Bemühen um die Geschäfte mit Staatspapieren hin, auf das Mitwirken bei der Armenunterstützung, auf Förderung des Gemeinnützlichen, auf seine Geschäftsredlichkeit, er hat als erster feste Preise eingeführt, und auf seine weitere Verdienste für die Stadt und ihre Einwohner. Das Gubernium stellte fest: für Ljubljana wäre es kein Gewinn, einen so erfahrenen, ^e Mann redlichen und gefälligen Geschäftsmann sich entfernen zu sehen. Mit der kaiserlichen Entschlie-ßung wurde Simon Heimann und seiner Familie der Aufenthalt in Ljubljana aus Gnade gestattet. Trotz der erteilten Aufenthaltsbewilligung hat der Magistrat die Erteilung der Befugnis für die Tuch- und Schnittwarenhandlung verweigert, worauf solche Befugnis auf Simons Beschwerde von dem Gubernium erlassen wurde.

Als Angestellten der Handelsfirmen Brüder Heimann und Simon Heimann haben sich noch andere Juden in Ljubljana niedergelassen. Solange sie israelitischer Religion angehört haben, konnten sie weder das Aufenthaltsrecht im Lande erwerben noch sich als Handelsleute selbstständig machen. Diejenigen, die sich in Ljubljana ihre Lebensexistenz schaffen und eine Familie gründen wollten, sind zum Christentum übergetreten.

da sie nicht langwierige Kämpfe mit den Behörden und dem Handelsstand oder die Anrufung der kaiserlichen Gnade wagen wollten oder konnten. Nach dem Religionsübertritt bereitete ihnen auch der Magistrat, der sich Juden gegenüber immer ablehnend verhielt, keine weitere Schwierigkeiten mehr; Aufenthaltsbewilligungen und Handelsbefugnisse wurden ihnen erteilt, obwohl in einzelnen Fällen die Vertreter des Handelsstandes den Einspruch erhoben.

In der Zeit, als den Juden nur ausnahmsweise die Niederlassung und wirtschaftliche Betätigung zugelassen wurden, griffen einige fremde Juden in das Wirtschaftsleben der Stadt ein, obgleich sie sich nicht in Ljubljana ^{angesiedelt} ~~niederlassen~~ haben. Die Juden aus Triest und Görz waren bei den beiden 1828⁹ errichteten Zuckerraffinerien Gründer oder mit Kapital beteiligt. Die Wiener jüdische Bankfirma Arnstein & Eskeles half zuerst mit Krediten der Zuckerraffinerie in der Poljana ^{vorstadt}, 1837 übernahm sie die Fabrik und behielt sie in ihrem Besitz, solange sie im Betrieb war. Wenn auch die Juden in Krain nicht geduldet wurden, vom Besitz der Liegenschaften und von der wirtschaftlicher Betätigung ausgeschlossen waren, hatten sie doch in ihren Händen in der Form der kapitalistischen Gesellschaften zwei der bedeutendsten damaligen Industrieunternehmen im Lande.

2. Von der Märzrevolution bis zu den Staats^{bürger}rechten (1848-1867)

Die aus der Märzrevolution hervorgegangene Verfassung vom 25. April 1848 sollte alle bestehenden Unterschiede in bürgerlichen und politischen Rechten einzelner religiösen Gesellschaften beseitigen und auch den Juden die Gleichberechtigung mit den Staatsbürgern anderer Religionen zugestehen. In den nachfolgenden Jahren der Reaktion wurden manche bereits zugestandene Verfassungsrechte außer Kraft gesetzt und für die Juden blieb es in den Ländern, wo sie nicht geduldet wurden, bei der vorherigen Ausnahm^estellung. Es fehlte nicht an besonderen Bemühungen die die Juden betreffende Rechtsbeschränkungen auch in der Zukunft in Gelt-

ung zu erhalten. Bei der Behandlung des Entwurfes für die Gemeindeordnung von Ljubljana^{am} Jahre 1849 nahm der Gemeindevausschuß auf den Vorschlag von M. Kavčič, er war auch Reichsratsabgeordneter, die Bestimmung an, nach der die Juden vom Erwerb der Realitäten und von der Aufnahme in den Verband der Stadtgemeinde ausgeschlossen sein sollten. Einige Mitglieder des Gemeindevausschusses widersetzten sich der Annahme solcher Bestimmungen, die sie als inhuman und unvereinbar mit den Staatsgesetzen bezeichneten. Vor der Inkraftsetzung der Gemeindeordnung ließ die Regierung die Bestimmung über die Beschränkung der Judenrechte streichen.

Im Jahre 1854 stellte das Staatsministerium der Landesregierung mehrere Fragen in Hinsicht der Ordnung der staatsrechtlichen Stellung der Juden in Krain. Der Gemeindevausschuß befürwortete, auch diesmal auf Vorschlag von M. Kavčič, den Ausschluß der Juden aus dem Lande und aus der Stadt. Es sollte bei den erworbenen Rechten bleiben, da eine Koexistenz von Juden und Christen nicht möglich^{sei}. Den Juden sollte gestattet sein, die Jahrmärkte in Ljubljana zu besuchen, das Hausieren auf dem Lande dagegen sollte verboten sein. Das größte Unglück für das Land wäre, ihnen den Aufenthalt oder noch den Erwerb von Bauerngütern freizugeben. Diesmal erklärte sich nur ein Mitglied des Gemeindevausschusses als mit den Ausführungen von M. Kavčič nicht einverstanden. Es sieht so aus, daß sich die antijüdische Stimmung unter der Bürgerschaft nach dem Jahre 1848 verstärkt hat. Der Grund dazu dürfte in den neuen Erfahrungen gelegen sein, die der Magistrat Mitte des vorigen Jahrhunderts mit den jüdischen Besuchern der Stadt gemacht hat. Ihre Zahl war in den fünfziger Jahren angewachsen; unter ihnen waren häufig jüdische Getreidehändler aus Ungarn und Kroatien. Der Magistrat gab ihnen die Bewilligung in der Stadt einige Tage zu bleiben um Jahrmärkte zu besuchen oder ihre Geschäfte zu erledigen. Doch viele jüdische Händler kamen heimlich und trieben Kleinhandel mit Getreide und

auch mit Wein, Brantwein und anderen Landesprodukten. Mit administrativen Maßnahmen suchte der Magistrat ihren Zustrom zu steuern; die Polizeidirektion wurde ersucht, jüdischen Händlern längeren Aufenthalt zu versagen, um ihre Schleichwege zu vereiteln. Mehrere Händler wurden der Steuerbehörde angezeigt, die ihnen Steuern vorschrieb und sie wegen der unterlassenen Anzeige der Geschäftsausübung mit Strafen belegte. Der Gastwirt, der den meisten Juden Unterkunft gewährte, wurde vom Magistrat wegen unbefugter Beherbergung zur Rechenschaft gezogen. Um den Juden das Hausieren einzustellen, versuchte der Magistrat einmal mit Verweigerung der Vidierung von Hausierbüchern zwei Hausierern mit Schnitt- und Baumwollwaren. Auf Beschwerde beider Hausierer hob die Landesregierung die magistratliche Entscheidung auf und belehrte den Magistrat, daß nach dem Hausierpatent von 1852 die Juden von dieser Betätigung nicht ausgeschlossen seien, ihnen also der Hausierhandel zu gewähren sei. Die Handels- und Gewerbekammer wies noch 1865 auf den Schaden hin, die der heimische Handelsstand durch die Konkurrenz jüdischer Händler zu erleiden hatte und wollte ihnen das Recht zum Aufenthalt nur während der Dauer der Jahrmärkte zugestehen, zu anderer Zeit sollten sie im Bereiche der Stadt nicht geduldet werden. Bei liberaler Behandlung der Juden durch höhere Stellen und größerer Wirtschaftsfreiheit blieb solche Forderung ohne Widerhall.

In derselben Weise wie gegen die jüdischen Händler trat der Magistrat gegen den jüdischen Gewerbetreibenden auf, der sich 1860 in Ljubljana niederlassen wollte, um ein Gewerbe auszuüben. Er wurde aufgefordert die Stadt zu verlassen, doch die Statthalterei hob auf Beschwerde den Ausweisungsbefehl auf und gestattete ihm bis zur endgültigen Lösung der Beziehungen zwischen verschiedenen Religionen in der Stadt zu bleiben. Die Entscheidung der Statthalterei bezog sich auf eine ein Jahr früher erlassene Ministerialinstruktion, nach welcher die Staats- und politischen Rechte der anerkannten Religionen im Geiste der echten Freiheit ausgelegt, die gegenseitigen Beziehungen aber in wahrer und freimü-

mütiger Nächstenliebe geregelt werden sollten.

Mitte des Jahrhunderts verließen Friedrich und Simon Heimann, die einzigen Juden, die das Recht der ständigen Niederlassung in Ljubljana^b gehabt haben, mit ihren Familien die Stadt. Die jüdischen Handelsgestellten traten, soweit sie geblieben waren, zum Christentum über. In Ljubljana gab es keine ständig ansässige Angehörige der jüdischen Religion mehr.

Obwohl sich in Österreich schon die Judenemanzipation anbahnte, befürworteten die Judengegner unter den Handelsleuten, Gewerbetreibenden und in der Intelligenzschicht den Weiterbestand der alten antijüdischen Privilegien. Als ihr Vertreter trat J. N. Horak^{auf}, ein rühriger Politiker des Mittelstandes. Im Jahre 1865 stellte er in dem Gemeinderat den Antrag, man möge den Beschluß fassen, daß in Ljubljana den Juden der Aufenthalt nicht gestattet sei und daß das bisherige Stadtprivilegium in Kraft bleibe. Mit dem Vorschlag Horaks befaßte sich der gemeinderätliche Rechtsausschuß. Der Referent bezeichnete den beantragten Beschluß als bei der damaligen Gesetzgebung undurchführbar. Ungeachtet der Rechtsgründe wäre es ein Anachronismus in der Zeit, in der die Forderung für die Freizügigkeit, die Unantastbarkeit und die Gleichheit der Menschen in Erfüllung gehen. Die Rückkehr zu der veralteten Maxime würde im Widerspruch stehen so zu den Forderungen der Menschlichkeit als auch zu den richtig verstandenen Interessen der Gemeinde. Der Referent beantragte, der Gemeinderat solle über Horaks Antrag zur Tagesordnung übergehen. Zwei von fünf Mitgliedern des Rechtsausschusses schlossen sich dem Referenten an, die zwei übrigen stellten den Minderheitsantrag, nach dem die Verbote der Niederlassung der Juden in Krain, des längeren Aufenthaltes und des Hausierens bis zur Änderung durch die Landesgesetzgebung in Kraft bleiben sollten. Der Bericht des Rechtsausschusses wurde vom Gemeinderat nicht mehr behandelt. Nach den Ereignissen des Jahres 1866, der Krieg mit Preußen und Italien und die Niederlage Österreichs, mit nach-

folgender Veränderung des politischen Klimas war nicht mehr möglich, zu den überlebten Privilegien als zur Grundlage der neuen Beziehungen zwischen den Staatsbürgern zurückzukehren. Die neuen politischen Verhältnisse in Österreich haben in dem Staatsgrundgesetz über die Staatsbürgerrechte vom 21. Dezember 1867 den Niederschlag gefundenⁿ. Durch das Staatsgrundgesetz kam die Judenemanzipation in Österreich zu ihrem Ende. Für Angehörige der österreichischen Länder wurde die allgemeine österreichische Staatsbürgerschaft eingeführt. In einzelnen Ländern bestehende Beschränkungen der Niederlassung, der Freizügigkeit, der Betreibung der Gewerbsgeschäfte und des Erwerbs von Liegenschaften wurden abgeschafft. Die Glaubens- und die Gewissensfreiheit wurde gewährleistet, der Genuß der bürgerlichen und politischen Rechte sollte von der Religionsbekenntnis unabhängig sein.

IV. DIE ZEIT DER FREIEN NIEDERLASSUNG BIS ZUR ZWANGSMÄSSIGEN AUSWEISUNG (1867 - 1941)

1. Bis zum Jahre 1918

Auch nachdem das Staatsgrundgesetz den Juden das Recht zur Ansässigkeit mit allen bürgerlichenⁿ und politischen Rechten anerkannt hatte, kamen selten einzelne Juden nach Ljubljana. So wie früher waren unter ihnen meistens Handelstreibende. Einige haben die Ausübung des Handelsgeschäfts beim Magistrat angemeldet, ohne sich in der Stadt für längere Zeit niederzulassen. Als Wohnort und Sitz ihrer Gewerbstätigkeit haben sie Hotels oder Gasthäuser angegeben. Sie kamen aus grösseren österreichischen Städten, z. B. aus Wien oder Graz; als Vertreter^r fremder Handelsfirmen besorgten sie den Verkauf ihrer Waren. Die jüdischen Händler aus Ungarn und Kroatien trieben Handel mit Getreide, Mehl und verschiedenen Landesprodukten oder errichteten Agenturen und Kommissionsgeschäfte. Jüdische Gewerbetreibende waren Ausnahmefälle; ein Graveur und ein Optiker kamen am Ende des vorigen Jahrhunderts in dem Gewerbe register vor. Zwei Juden aus Graz errichteten die Leimfa-

brik, welche 1883 in Betrieb gesetzt wurde. Juden waren unter den ~~Sk~~ Schauspielern und Opernsängern, Mitgliedern deutscher Theatergesellschaften, die gewöhnlich nur eine Saison in Ljubljana verbrachten. Selten treffen wir auf jüdische Staatsbeamte oder Offiziere.

Nur wenige in den letzten Jahrzehnten des vorigen Jahrhunderts^{ge} sich niederlassene Juden, ^{welche} ~~hatten~~ das Heimatsrecht erworben, blieben mit ihren Familien in der zweiten Generation und hielten sich noch nach dem ersten Weltkrieg in Ljubljana auf. Von den ständig ansässigen Familien waren nach ihrer Herkunft meistens aus Burgenland, dann aus Kroatien und dem Banat; einzelne kamen aus der Steiermark, Böhmen, Mähren, Galizien, eine jüdische Familie kam aus dem ^u ~~Katen~~land. Eine verhältnismässig starke Gruppe der jüdischen Kolonie bildeten die Studenten. Im Jahre 1890 stellte man in den Schulen 32 jüdische Schüler fest; zehrⁿ waren Kinder der ansässigen Juden, die übrigen kamen aus Nachbarlädernⁿ, besonders aus Tries^t. Die Handelslehranstalt Mahr erfreute sich eines guten Rufes auch außerhalb des Landes; unter ihren Zöglingen fanden sich immer jüdische Schüler aus anderen Ländern.

Die Niederlassung der Juden war nicht nur an Laibach ^{beschränkt,} ~~begrenzt~~ einzelne Juden oder ganze Familien hielten sich in verschiedenen Ortschaften im Lande auf. Fast regelmässig handelte es sich um Orte mit Fabriken oder anderen grösseren Unternehmungen, die jüdische kommerzielle oder technische Angestellte beschäftigten. Jüdische Ingenieure treffen wir unter den Beamten der Südbahngesellschaft. Als am Anfang dieses Jahrhunderts die Tauernbahn, der Karawanken- und der Wocheinertunnel gebaut wurden, befanden sich im Bezirke Radovljica mehrere Juden als Angestellte der Eisenbahnbauleitung und der die Bauarbeiten ausführenden Unternehmen.

Bei den Volkszählungen wurde die Zahl der Personen israelitischer Religion festgestellt; die nachfolgende ^u Übersicht enthält ent-

sprechende Daten für Krain, getrennt für Ljubljana und das übrige Land.

<u>Im Jahre</u>	<u>Ljubljana</u>	<u>Auf dem Lande</u>	<u>Zusammen</u>
1880	74	22	96
1890	76	13	89
1900	95	50	145
1910	116	30	146

Obige Zahlen beziehen sich nur auf Personen, die sich zur israelitischen Religion bekannt haben; Juden, die zum anderen Glauben übergetreten sind oder konfessionslos waren, sind nicht inbegriffen. Die Zahl der Einwohner jüdischer Herkunft dürfte deswegen etwas höher, doch der Unterschied nicht groß gewesen sein. Der Aufenthalt der Juden in ländlichen Ortschaften war mehr zufällig und gewöhnlich von kurzer Dauer; selten wurden bei den aufeinander folgenden Volkszählungen an demselben Orte Juden festgestellt, es handelte sich also um keine ständige Niederlassung.

Mit der Ansiedlung der Juden in Krain wurde die Frage ihrer Einverleibung in die Organisation der jüdischen Religionsgemeinschaft aufgeworfen. Moises Heimann mit Familie, der als erster das Recht zum ständigen Aufenthalt in Ljubljana erhalten hatte, wurde der ^ujüdischen Kultusgemeinde in Triest zugewiesen. Die Triester Kultusgemeinde blieb die Matrikelstelle für Juden in Krain bis 1893. Durch das Gesetz von 1890 wurden die äußeren Rechtsverhältnisse der israelitischen Religionsgesellschaft einer Reorganisation unterzogen und die Kultusgemeindesprenkel neu festgesetzt. Die Juden in Ljubljana wünschten weiter der Kultusgemeinde von Triest anzugehören, doch diese weigerte sich ihren Sprengel auf Krain auszudehnen, sie wies auf liturgische Unterschiede hin, deren wegen eine Anschließung an sie nicht zweckhaft wäre. Die Juden in Ljubljana entschlossen sich schließlich, sich der Kultusgemeinde in Graz einzuverleiben; mit der Verordnung des Ministeriums für Kultus und Unterricht wurde 1893 Krain in ihren Sprengel einbezogen.

2. Seit der ^{Grü}ndung Jugoslawiens bis zum zweiten Weltkrieg (1918-1941)

Die Gründung Jugoslawiens brachte Veränderungen in die jüdische Kolonie. Mehrere Juden mit fremder Staatsbürgerschaft verließen Ljubljana und neue kamen an, angelockt durch vergrößerte Verwaltungs- und Wirtschaftsfunktionen der Stadt. Zu der neu organisierten Eisenbahndirektion für das slowenische Gebiet kamen einige ^{"u}jüdische Beamten der Südbahngesellschaft. Der Übertragung des Sitzes der Trifailer Kohlenwerksgesellschaft folgten aus Wien nach Ljubljana ihre jüdische Angestellten, ebenso der Eröffnung ^{der Filialen} einiger Banken aus Zagreb. Die Zahl der ständig ansässigen Juden erfuhr keine wesentliche Veränderung, doch es vermehrte sich die Zahl der Juden, die Ljubljana von Zeit zu ^uZeit in Geschäftsangelegenheiten besuchten. Diese Besucher waren meistens aus Kroatien und dem Banat, teilweise auch aus anderen Österreichisch-ungarischen Nachfolgestaaten. Es veränderte sich auch die Berufsstruktur der jüdischen Kolonie. Vor dem ersten Weltkrieg überwogen selbständige Handelsleute, nach 1918 stieg der Anteil von kommerziellen, technischen und Bankangestellten.

Nach dem Zusammenbruch Österreich-Ungarns blieb der Sitz der israelitischen Kultusgemeinde, in der die Juden einverleibt waren, außerhalb der Staatsgrenzen. Ihre Zugehörigkeit zur israelitischen Religionsgesellschaft wurde neugeregelt. Die Landesregierung hat sie zuerst der Kultusgemeinde in Zagreb zugewiesen. Da aber die Angliederung an Zagreb nicht alle Juden aus dem auf dem jugoslawischen Gebiet liegenden Teil des Grazer Kultusgemeindesprengels umfaßt hatte, einige Juden aus Ljubljana traten der Kultusgemeinde in Varaždin bei, hat das Kultusministerium 1928 dieses Gebiet der israelitischen Kultusgemeinde in Murska Sobota zugeteilt.

Veränderungen in dem Umfang und in der Struktur der jüdischen Kolonie in Ljubljana sind seit Mitte der dreißiger Jahre zu verzeich-

nen. Die Verfolgung der Juden im nationalsozialistischen Deutschen Reich und die anti-jüdischen Bewegungen in anderen Staaten veranlaßten manche ihre bisherige Heimat zu verlassen, einzelne kamen auch nach Ljubljana. Von 108 jüdischen Familienhäuptern und selbständigen Personen, die 1940 festgestellt wurden (mit Familienangehörigen waren es insgesamt 158) waren 20 schon vor 1918 in Ljubljana ansässig, 27 kamen zwischen 1919-1932, 15 im Jahre 1933 und 46 zwischen 1934-1940. Jugoslawische Staatsbürgerschaft hatten 49 Familienhäupter beziehungsweise selbständige Personen (davon waren 16 in Ljubljana heimatsberechtigt), die übrigen waren fremde Staatsbürger (17 österreichische, 21 polnische, 8 tschechoslowakische, 6 ungarische und einzelne aus anderen Staaten). Von polnischen Staatsbürgern waren es 18 Universitätsstudenten.

Die jüdische Kolonie war zahlenmäßig zu schwach, um Einfluß im gesellschaftlichen, wirtschaftlichen, kulturellen oder politischen Leben der Stadt auszuüben. Die ständig ansässigen Juden waren fast alle in der Wirtschaft tätig, die meisten waren Handelsleute, nur einzelne betätigten sich in der Industrie oder in anderen Wirtschaftszweigen. Der jüdische Einfluß in der Wirtschaft war jedoch größer als es der Stärke der jüdischen Kolonie entsprochen hätte, es wurde durch die Bedeutung des jüdischen Kapitals in ganz Jugoslawien bestimmt. Bei vielen großen Unternehmungen war das jüdische ^{Auslands} Kapital beteiligt; teilweise in jüdischen Händen waren die Banken aus Zagreb, die unmittelbar oder durch ihre Filialen in die slowenische Wirtschaft eingegriffen haben. In den Verwaltungs- und Aufsichtsräten mehrerer Aktiengesellschaften mit dem Sitz in Ljubljana waren Juden vertreten, öfter ausländische als jugoslawische Staatsbürger. Das jüdische Kapital war mitentscheidend bei den Kohlenbergwerken und in der Textilindustrie. Entscheidenden Einfluß hatten die Juden auch in mehreren Versicherungsgesellschaften.

Die jüdische Kolonie wurde ~~xxxxxxxStaaten~~ durch die Flüchtlinge aus den Staaten, wo der Nationalsozialismus die Gewalt ergriffen hatte oder die Juden Zurücksetzung im gesellschaftlichen Leben erlitten hatten, zahlenmäßig nur wenig vermehrt. Die Zuwanderung der Flüchtlinge war nicht frei, sie wurde durch die Vorschriften für Reisebewilligungen geregelt. Mit dem Beschluß des Ministerrats wurde 1935 ~~bestimmt~~ bestimmt, den Juden die Reisebewilligungen nur für kurze und beschränkte Zeit (1 bis 3 Monate) zu erteilen. Zwei Jahre später wurden neue Anweisungen erlassen, durch welche die Erteilung von Einreisebewilligungen für Flüchtlinge aus versch^{ie}denen Staaten noch weiter beschränkt wurde. Die Erteilung von Beschäftigungsbewilligungen, Gewerbebefugnissen usw. wurde für Staatsbürger einiger Staaten ganz eingestellt, für andere aber durch verschiedene Bedingungen erschwert. Gegen die Einwanderung von jüdischen Handelsleuten traten in Ljubljana die Organisationen des Handelsstandes auf; sie widersetzten sich der Erteilung von Handlungsbefugnissen an eingewanderte Juden und forderten die Regierung auf, Maßnahmen gegen die Einwanderung zu treffen.

Ende der dreißiger Jahre wurde die Zahl derjenigen, welche das israelitische Glaubensbekenntnis aufgegeben und in eine christliche Religion übergetreten oder konfessionslos geblieben sind, größer. Darunter waren auch Mitglieder der alten jüdischen Kolonie. Der Grund dazu war ohne Zweifel die Furcht vor drohenden Verfolgungen bei Verbreitung der nationalsozialistischen Herrschaft in Mitteleuropa und die Sorge um das Dasein. Schon zur Zeit Österreich-Ungarns haben einige Juden ihre charakteristischen Familiennamen geändert oder in slowenische Form gebracht. Nach der Gründung Jugoslawiens wurden solche Fälle häufiger. Die aus Kroatien eingewanderte Juden mit deutschen Familiennamen haben sie kroatisiert. Die Behörden erteilten anfangs die nötigen Bewilligungen ohne Widerspruch. Im Jahre 1940 wurde dem Gesuchsteller

die Namenänderung^s verweigert. Nach dem Gesetze dürfte die Änderung nur demjenigen erteilt werden, der beweisen konnte, daß ihm der Familienname bei seiner Bemühung um das tagliche Dasein Hindernisse bereitet oder daß er durch ihn Schaden erleidet. Der Gesuchssteller hat das nicht bewiesen. Er hat sich nur auf die veränderten wirtschaftlichen und politischen Verhältnisse berufen, durch die er Schaden erleiden und in seinem Dasein gehindert werden ~~ka~~ könnte, da sein Familienname jüdischen Ursprungs ist. Von der Behörde wurde diese Begründung zurückgewiesen, da in Jugoslawien keine solche Veränderungen vorgekommen sind, die der Gesuchssteller im Sinne hatte, deswegen kann er nicht beweisen, daß ihm der Familienname Schaden oder Hindernisse verursacht. Es ist nicht auszuschließen, daß die Verweigerung der Namensänderung der antijüdischen Stimmung zuzuschreiben sei, die in einigen Gesetzvorschriften von 1940 zum Vorschein gekommen ist.

Die Ministerialverordnung vom 5. Oktober 1940 bestimmte die Revision der Großhandelsbetriebe mit Lebensmitteln im jüdischen Eigentum. Den Juden durften keine neue Befugnisse für Großhandel mit Lebensmitteln erteilt werden; weiterer Betrieb bestehender Handlungsunternehmungen konnte den jüdischen Eigentümern eingestellt oder unter kommissarische Geschäftsführung gestellt werden. In Ljubljana wurden drei jüdische Handelsfirmen von dieser Verordnung^r betroffen, die Handelsbefugnis wurde ihnen entzogen und der Geschäftsbetrieb verboten. Durch eine weitere antijüdische Verordnung wurde der Besuch jüdischer Schüler an den Hoch-, Mittel- und Fachschulen beschränkt. Die erwähnten Schulen dürften nur eine beschränkte Zahl von Schülern jüdischer Abkunft aufnehmen; ihre Zahl sollte in dem Verhältnis zu der Zahl der übrigen Schüler stehen, wie die Zahl der Staatsbürger jüdischer Abkunft zu der Gesamtzahl der übrigen Staatsbürger.

Nach dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges haben einige Juden bevor Jugoslawien angegriffen wurde, einige aber erst während der Bese-

tzung durch die feindlichen Heere Ljubljana verlassen und sich meistens nach Amerika begeben. Die Mehrheit der heimatsberechtigten Juden wurde durch die italienischen Okkupationsbehörden im November 1941 aus Ljubljana ausgewiesen; ihnen wurden Zwangsaufenthaltssorte in Norditalien bestimmt, einige wurden in den Konzentrationslagern interniert. Das ~~xxx~~ Schicksal der in Italien konfinierten und internierten Juden war verschieden. Manche fanden den Tod in den Konzentrationslagern, anderen gelang es beim Zusammenbruch des Faschismus in die Schweiz zu fliehen, einige aber wurden nach deutscher Besetzung Oberitaliens Opfer nationalsozialistischer Verfolger.

Noch in den Jahren 1941 und 1942 sind meh^rere Juden nach Ljubljana~~ne~~ geflüchtet, meistens kamen sie aus Kroatien, wo das damalige Ustascharegime mit Verfolgungen begann. Die Mehrzahl von ihnen blieb nur kurze Zeit und suchte dann ~~andere~~ Zufluchtsorte auf.

Als nach der Kapitulation Italiens die deutsche Besatzungsmacht die italienische ersetzt hatte, fand sie in Ljubljana nur solche altansässige jüdische Insassen, die die israelitische Religion aufgegeben hatten. Mehrere waren verheiratet mit Inländerinnen, ihre Kinder waren getauft und in dem katholischen Glauben erzogen. Durch die italienische Besatzungsmacht wurden sie nicht behelligt; die deutschen Behörden aber deportierten solche Familien, auch die arischen Familienangehörigen, in deutsche Lager. In den Konzentrationslagern fanden wahrscheinlich alle den Tod; die in verschiedenen Arbeitslagern internierten Familienmitglieder kehrten nach dem Kriegsschluß zurück. Ganz wenigen gelang es während der Besatzung in Ljubljana zu bleiben, sich vor den Organen der Besatzungsmacht zu verbergen und die Zeit der Verfolgungen zu überleben.

V. DIE BEZIEHUNGEN DER SLOWENENEN ZU DEN JUDEN UND ZUM JUDENTUM, DER ANTISEMITISMUS

Über die Beziehungen der Bevölkerung von Ljubljana zu den Juden im Mittelalter ist es nicht viel bekannt. Die Nachrichten darüber sind

karg und nicht genügend belegt. Der Antagonismus bestand wohl, sein Grund lag sowohl in der Verschiedenheit der Religion, in der religiösen Unduldsamkeit, wie auch auf dem wirtschaftlichen Gebiet. Die Abschaffung der Juden 1515 wurde durch ihre Wuchertätigkeit begründet. Die Geschäftsbeziehungen mit fremden Juden in der Zeit, als ihnen der Aufenthalt in Krain verboten war, beweisen, daß sich die Handelsleute in Ljubljana keineswegs zu den Kontakten mit ihnen grundsätzlich ablehnend verhalten haben. Bis zum Beginn des 19. Jh. gab es doch zu wenig Beziehungen und es fehlten Gründe, um in der Bevölkerung anti^ujüdische Stimmung hervorzurufen.

Bei der Niederlassung der Juden in Krain, nach Abwesenheit von drei Jahrhunderten, stellte sich die Frage der Beziehungen mit der heimischen Bevölkerung in veränderten sozialen und politischen Verhältnissen. Die Ideen der französischen Revolution, in der Deklaration der Menschen- und Staatsbürgerrechte ausgedrückt, fanden Anhang und Verbreitung. Verweigerung der gleichen Rechte den Juden, wie sie übrige Staatsbürger genossen, wurde als Verletzung der Menschenrechte empfunden. Doch die Freisinnigen waren in unserem Lande noch Minderheit, es überwogen die Befürworter alter Privilegien, nach denen ^{die Niederlassung} den Juden in Krain verboten bleiben sollte. Die slowenischen Abgeordneten des verfassunggebenden Reichstags 1848 vertraten entgegengesetzte Ansichten. M. Kavčič dürfte sich für die Gleichberechtigung der Juden ausgesprochen haben. A. Gorjup trat entschieden für ihre Emanzipation ein und wies diejenigen zurück, die den Bauern die anti^ujüdische Feindseligkeit der Bürgerschaft aufbürden wollten. Der Abgeordnete B. Ovijač, Advokat aus Ljubljana, stellte den Vorschlag, die öffentliche Religionsausübung nur den christlichen Glaubensbekenntnissen zuzugestehen; den Juden sollte man zwar die staatsbürgerliche Gleichberechtigung anerkennen, doch sie sollte in einem eigenem Gesetz und nicht in der Verfassung festgesetzt werden. Die slowenische Presse befaßte sich mit den Reichstagsverhand-

lungen[†]über die Emanzipation der Juden und nahm dazu eine mehr oder weniger ablehnende Haltung ein. Der deutschen Partei der Linken wurde vorgeworfen, daß sie sich für die Freiheit der jüdischen und der übrigen Religionen einsetze, die gleiche Freiheit für die slawischen Völker ~~lehne~~ lehne sie aber ab. Soweit die Verfasser von Zeitungsartikeln die Emanzipation anzunehmen bereit gewesen waren, wollten sie auf die Länder beschränkt wissen, wo die Juden schon das Niederlassungsrecht gehabt hatten. Die Ansiedlung der Juden im Lande würde für das slowenische Volk ~~schädlich~~ ^{wir} schädlich werden, da die Juden die ärgsten Deutschtümler seien, ^{wie} ^{es} in Böhmen und Galizien beobachten können. Man befürchtete, daß sie Grundbesitze und Bauerngüter, Häuser und Fabriken aufkaufen und den ganzen Handel an sich ziehen werden; kaum aus der Sklaverei der Feudalherren befreit, sollten wir in die Sklaverei der Juden geraten. Die Argumente gegen die Emanzipation der Juden waren nicht gerade stichhaltig, sie lassen sich nur mit der antijüdischen Stimmung erklären, welche die politische Zusammenarbeit der Juden mit der deutschen Partei der Linken hervorgerufen hat. Die deutsche Linke stellte den politischen Hauptgegner der österreichischen Slawen dar; die Juden leisteten Vorschub ihrer Politik, deswegen wurden auch sie als Gegner angesehen und behandelt.

Bei der Diskussion über die Gemeindeordnung von Ljubljana begründete M. Kavčič seinen Vorschlag für die Ausschließung der Juden vom Erwerb der Realitäten und von der Aufnahme in den Gemeindeverband mit einer Fülle von Argumenten gegen ihre Emanzipation. Nach seiner Meinung waren die Moral der jüdischen Religion und die Erwartung Messias mit den christlichen Religionen nicht verträglich, dem Staat und der Gesellschaft gefährlich. Der Gegensatz in religiösen und moralischen Prinzipien zwischen dem Christentum und dem Judentum läßt die Koexistenz der Juden mit Nichtjuden nicht zu, deswegen kann man die Juden nicht emanzipieren und ihnen die gleichen Rechte wie den Christen anerkennen. Die gleichen Argumente wurden wiederholt 1854, als das Ministerium die Fra

ge der Regelung des staatsrechtlichen Verhältnisse der Juden in Krain
 augeworfen hat, und sie gaben auch 1865 den Anlaß zum Vorschlage Horaks
 an den Gemeinderat, die Juden^{sollten} in Ljubljana nicht zugelassen ~~werden~~ und
 das diesbezügliche Privilegium sollte aufrecht erhalten werden.

Das Staatsgrundgesetz von 1867 brachte den Juden die Gleichbe-
 rechtigung mit den übrigen Staatsbürgern, doch der Gegensatz zwischen
 ihnen und der nichtjüdischen Bevölkerung blieb weiter bestehen. In den
 siebziger Jahren haben die Alldeutschen den Antisemitismus in die Volks-
 massen getragen und bald darauf gesellte sich die christlich soziale
 Bewegung bei. Der Antisemitismus, der in Wien größte Verbreitung gefunden
 hatte, blieb nicht ohne Einfluß auf die Slowenen. Dazu gab es für den
 Antisemitismus noch ortsbedingte Gründe.

In der Bürgerschaft von Ljubljana erweckte jede Erscheinung jü-
 discher Konkurrenz antijüdische Stimmung. Bei den meistens von Wiener
 jüdischen Händlern abgehaltenen Ausverkäufen wurde in Konkursen und
 Versteigerungen aufgekaufte Ware an den Käufer gebracht. Die von dieser
 Konkurrenz betroffenen Kaufleute gründeten 1884 einen Verein zu dem
 Zwecke, alle leerstehende Geschäftslokale zu mieten, um die Vermietung
 an jüdische Händler zu verhindern. Der Gemeinderat bewilligte ein 3%-
 tiges Darlehen für den Bau eines Hauses unter der Bedingung, daß man
 kein Lokal an Juden vermieten durfte. Die Presse rief zum Boykot jüdi-
 scher Händler auf, der Stadtmagistrat wurde aufgefordert, Juden, welche
 die Stadt periodisch besuchen um ihre Waren in Hotelhallen zu verkau-
 fen, den Gewerbeschein zu verweigern.

Auch in der wissenschaftlicher Literatur wurde der Antisemitismus
 vertreten. J. Vošnjak bezeichnete in der Abhandlung über das soziale Pro-
 blem und den Bauernstand die Juden als die Hauptvertreter des wirt-
 schaftlichen Liberalismus und des Kapitalismus. Dem Judentum schrieb er
 alle Mängel und Mißstände der kapitalistischen Wirtschaftsordn^dung zu.
 Den Grund für Niedergang und Verfall verschiedener Handwerkszweige sah
 er in der Ausbeutung durch jüdische Kaufleute und Verleger. Im Geiste de
 des

Antisemitismus hat J. Apih eine Abhandlung über das Judentum geschrieben. Auf die Frage, was die Ursache des Antisemitismus sei, antwortete er: Die Ursache ist der Rassenunterschied beziehungsweise der Rassengegensatz, der durch die Natur, durch das Blut bedingt ist. Diesem Standpunkt gemäß widmete Apih den größten Teil seiner Abhandlung der Anthropologie der Juden. Ihre körperliche und geistige Eigenschaften bestimmen den jüdischen Charakter und sind entscheidend für die jüdische Rolle in dem Leben der Menschheit. Für Juden ist charakteristisch der Kosmopolitismus, der über ihre Beziehungen zu anderen Völkern entscheidet. Als Kosmopoliten ziehen sie vor, Angehörige größerer Nationen zu sein. Bei uns sind sie, obwohl meistens unter den Slowenen lebend, ganz natürlich Deutsche und sozusagen freiwillige Pioniere des Deutschtums. Als Händler und Geldleiher haben die Juden den maßgebenden Einfluß in der Wirtschaft, die Börsen wurden zu Mittelpunkten, aus denen sie das Wirtschaftsleben beherrschen. Im Geistesleben hat das Judentum eine ähnliche Rolle wie in der Wirtschaft. Die kosmopolitische Einstellung macht sie zu Vermittlern von Geistesprodukten nichtjüdischer Kulturvölker; das Zeitungswesen ist das Mittel für die^{se} Vermittlungstätigkeit. Den jüdischen Einfluß in der Wirtschaft und in dem Geistesleben hat Apih als negativ eingeschätzt.

Der Antisemitismus wurde auch durch die österreichischen politischen Verhältnisse ermuntert. Die Slowenen widersetzten sich der Politik der deutschliberalen Partei, die den Zentralismus der Staatsverwaltung und die Germanisierung zum Ziele^e hatt, außerdem wollte sie den kirchlichen Einfluß aus dem öffentlichen Leben verdrängen. Der religiöse Liberalismus stieß auf Widerstand besonders bei der konservativ orientierten politischen Partei. Da die Politik der Deutschliberalen von der jüdischen Presse unterstützt wurde, betrachtete man die Juden nicht nur als Anhänger und Fürsprecher sondern als Urheber dieser Politik. Die christlichsoziale Bewegung, die der liberalen Politik den Kampf angesagt hatte richtete sich hauptsächlich gegen die Juden und bekam dadurch antisemi-

tischen Charakter.

Noch bevor die christlichsoziale Bewegung unter den Slowenen Fuß gefaßt hat, hatte A. Mahnič auf den Einfluß des Judentums im politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Leben europäischer Staaten hingewiesen. Die wirtschaftliche Macht geht in jüdische Hände über und die Juden sind mitentscheiden^(d) bei der Ausübung der Staatsgewalt. Die Zusammenarbeit der Juden mit dem Freimaurertumⁱ war für Mahnič offenkundig. Er ~~benutzte~~⁺ jede Gelegenheit, um die schädlichen Folgen der jüdischen Einflußnahme auf die Wirtschaft, auf das Schulwesen, auf die Politik und auf andere Gebiete des sozialen Lebens hervorzuheben. Später setzte er sich für das gemeinsame politische Programm und für die Koalition der christlichen Parteien ein; dem Liberalismus und dem Judentum sollte der christliche Sozialismus den Kampf auf Leben und Tod erklären, dieser Kampf muß auf der Grundlage des Antisemitismus geführt werden. Als die christlichsoziale Partei unter der Führung K. Luegers 1895 im Wiener Gemeinderat die Mehrheit erlangte, bezeichnete das Organ der slowenischen katholischen politischen Bewegung diesen Sieg als den Sieg der vereinten Antisemiten und als den Anfang des christlichen Sozialismus.

J. Ev. Krek lernte während seiner Studienzeit in Wien die sozialen Ideen Vogelsangs kennen und übernahm auch den mit der christlichsozialen Bewegung vereinten Antisemitismus. Ihm war "antisemitisch" damals ein Synonymum für christlichsozial. Die Juden betrachtete er als ein zersetzendes Element der christlichen Gesellschaft und ihnen schob er die Schuld für manche wirtschaftliche Mängel und Mißstände zu. Krek nahm eine kritische Stellung gegenüber der Sozialdemokratie wegen des jüdischen Einflusses auf ihre Führung ein und wies mit Nachdruck auf die jüdische Herkunft einiger sozialistischen Theoretiker und Organisatoren der Sozialdemokratie hin. Die Revolutionsbewegung von 1848 wurde, nach seiner Meinung, durch die Juden hervorgerufen; das Resultat war gemeiner Liberalismus und der wirtschaftliche, ethische und politische

Zerfall

der Staaten. Daß sich die Südslawen für das Recht des Staates und der Kirche eingesetzt hatte,ⁿ schrieb Krek dem Umstande zu, daß es unter ihnen keine Juden gab. Auch einige literarische Werke Kreks hatten antisemitischen Charakter.

Der Antisemitismus unter den Slowenen ist vor dem ersten Weltkrieg nur im geringen Maß aus heimischen Wurzeln hervorgegangen. Das Antijudentum fand man vor allem bei den Handelsleuten, die die Juden als Konkurrenten in der Wirtschaft fernhalten wollten. Unmittelbar wurde die antijüdische Stimmung auch teilweise durch die Nationalitätenkämpfe geschürt, in denen die von Juden und von der jüdischen Presse unterstützten Deutschliberalen die politischen Hauptgegner der Slawen waren. Im allgemeinen kam der Antisemitismus unter die Slowenen aus Wien. Dort lernten die slowenischen Hochschüler die Juden näher kennen und kamen mit ihnen in Berührung. Vošnjak erzählt in seinen Erinnerungen, daß er schon als Student der Medizin in Wien Antisemit geworden ist. Auf der Fakultät traf er mit jüdischen Kollegen zusammen. Wegen ihrer Zudringlichkeit, Frechheit und Ehrgefühllosigkeit waren sie den christlichen Studenten arischer Rasse so unsympatich, daß sie mit ihnen keinen Umgang haben wollten. Als Vošnjak im Reichstag K. Lueger kennen lernte, war ihm der Führer der antisemitischen Bewegung der sympatischste unter den deutschen Reichstagsabgeordneten. Apih sah in Wien polnische und russische Juden, die schon durch ihr Äußeres von der übrigen Bevölkerung abstachen. Er machte kein Hehl daraus, daß er die jüdische "Plebs" abstoßend fand. Nach den Eindrücken, die die Juden aus Galizien und Bukowina auf ihn machten, beurteilte er das ganze Judentum. In den jüdischen anthropologischen Eigenschaften sah er Zeichen von Minderwertigkeit im Vergleich mit Ariern und die Gründe für den gegenseitigen Antagonismus. Der politische Antisemitismus, der bei den Slowenen meisten Widerhall hervorgerufen hatte, kam von außen; in unser Land wurde er durch die österreichischen politischen Verhältnisse, als Reaktion gegen die Politik des deutschen Libera-

lismus und als Begleiter des christlichen Sozialismus gebracht.

Nach dem ersten Weltkrieg wurden Berührungspunkte mit den Juden unmittelbarer, die Beziehungen zu ihnen erhielten einen anderen Charakter und dadurch veränderte sich auch der Charakter des Antisemitismus. Schon während des Weltkrieges hatten die jüdischen Handelsleute bedeutende Rolle bei der Beschaffung von Lebensmitteln, nach dem Kriegsende wurde ihre Rolle dabei noch größer. Slowenien war besonders bei der Verpflegung mit Getreide und Fett von Kroatien und dem Banat abhängig, wo der Handel weitgehend in jüdischen Händen lag. Die Schuld für die schlechte Versorgung mit Lebensmitteln, für ihre Knappheit und für die Teuerung in der Nachkriegszeit wurde von den politischen Parteien und ihrer Presse jüdischen Handelsleuten zugeschrieben. Die Regierung wurde aufgefordert, die Niederlassung der Juden in Slowenien mit allen zulässigen Mitteln zu erschweren. Jüdischen Händlerⁿ und Spekulanten sollte man keine Ausfuhr- und Einfuhrbewilligungen erteilen. Mit großem Unwillen wurden die Versuche der unter dem jüdischen Einfluß stehenden Banken aus Zagreb und anderen großen Unternehmungen in der slowenischen Wirtschaft Fuß zu fassen beobachtet. Die vielen Übertreibungen und unbegründeten Behauptungen in der slowenischen Presse bewogen den Obmannstellvertreter der jüdischen Gemeinde in ^{Zagreb} ~~Karlsruhe~~ L. Šik zu dem Appell, die Vorurteile gegen die Juden fallen zu lassen und sie als gleichberechtigte Staatsbürger anzunehmen. Šiks Appell wurde unfreundlich zurückgewiesen. Die Antwort lautete: Bisher sind wir von jüdischen Ausbeutern verschont gewesen. Wenn sie sich bei uns vermehren, werden sie unsere Wirtschaft im Keime ersticken, dann werden sie die führende Rolle in der Presse übernehmen und die öffentliche Meinung beherrschen. Mit dem Kapital und der Presse werden sie Herrschaft über das ganze öffentliche Leben, auch das politische, in die Hände bekommen und darin negativen Einfluß ausüben.

Nach Beendigung des Warenmangels und nach der Normalisierung der Verhältnisse auf dem Warenmarkt hat die antijüdische Psychose an Schärfe eingebüßt. Die Juden brachten die slowenische Wirtschaft nicht unter ihre

Herrschaft und die Zahl der in Slowenien ständig ansässigen Juden blieb weiterhin minimal. Da die Juden in den Ost- und Südgebieten des Staates einen beträchtlichen Teil des Handels beherrschten, waren die Beziehungen der slowenischen Wirtschaft mit ihnen häufiger und intensiver als in der Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie. Diese Kontakte haben die Gegensätze, wenigstens auf dem wirtschaftlichen Gebiet, etwas gemildert. Doch der Antisemitismus blieb noch immer wach und kam bei mancher Gelegenheit zum Vorschein.

Der Antisemitismus des deutschen Nationalsozialismus regte die Behandlung der Frage der Beziehungen zwischen den Juden und den Nichtjuden an. Ž. Janžič machte den Versuch, den Antagonismus zwischen dem Judentum und dem Antisemitismus als die Spannung zwischen zwei verschiedenen Gesinnungen zu erklären. Für die jüdische Gesinnung sind der messianische Gedanke und der eschatologische Wille charakteristisch. Im Laufe der Geschichte machte die Idee von Messias eine Wandlung durch. Anstatt des Messias, wie im alten Testament, noch einen Herrscher zu sehen, der über das Schicksal Israels entscheiden wird, hatte er, unter dem rationalistischen Einfluß, seinen persönlichen Charakter verloren und wurde für das gegenwärtige Judentum ein Kollektiv, eine Klasse. Messias ist diejenige soziale Klasse, die das jüdische soziale Reich auf Erden realisieren wird. Nach dem Juden Marx sollte die Arbeiterklasse dieses Kollektiv werden. Der eschatologische Wille sah sein Ziel in dem Wohlstand und in dem materiellen Gedeihen auf dieser Welt; das alles wird von Juden als religiöse Pflicht betrachtet und soll durch das kollektive messianische Reich verwirklicht werden. Im zeitgenössischen Antisemitismus stehen das soziale und das politische Moment im Vordergrund. Die Juden sind zu der höchst stehenden sozialen Klasse geworden. Führende Stellen in der Wirtschaft, in der Politik, in der Wissenschaft und auf allen übrigen Gebieten des öffentlichen Lebens sind in ihren Händen. Regierungen mehrerer Staaten sind von ihnen abhängig; Israel begann seine Herrschaft über Völker auszuüben. Als Reaktion wurde der soziale Antisemitismus auf

den Plan gerufen. Die jüdische Ideologie hat einen internationalen Charakter angenommen. Die zeitgenössische rational gelenkte und abgegrenzte Gesinnung kam in Gegensatz zu dem geistigen Internationalismus des liberalen Judentums, das für die nationalistische Geisteswelt etwas fremde und feinseliges darstellt. Die ideologischen Grundlagen des politischen Antisemitismus liegen in dem Gegensatz der zeitgenössischen, mit Nationalismus durchtränkter Gesinnung zu den verschiedenen Erscheinungen mit internationalen Tendenzen.

Die von Janežič angeführten Gründe für Antisemitismus waren teils die gleichen, wie sie schon früher Antisemiten benutzt hatten. Doch die vom Nationalsozialismus in den Vordergrund gestellten Rassenunterschiede wurden von Janežič nicht berücksichtigt. Die Gründe hätte er schwer mit der Erklärung des Antisemitismus als des Antagonismus von metaphysisch verschiedenen Gesinnungen in Einklang bringen können. Janežič wurde von S. Kraševac zurückgewiesen. Nach F. Engels bezeichnete Kraševac den Antisemitismus als Reaktion der mittelalterlichen untergehenden gesellschaftlichen Schichten gegen die moderne Gesellschaft. Besonders machte er den Antisemiten zum Vorwurf, daß ihnen ein ewiges jüdisches Volk und ewige jüdische Eigenschaften vorschweben, die es nicht gibt und nicht geben kann, da alle Völker der Entwicklung und den Veränderungen unterworfen sind. Die Antisemiten haben nur die jüdische Bourgeoisie vor Augen, sie lassen das jüdische Proletariat außer Acht, das die Mehrheit bildet und alle Folgen des Antisemitismus und der mit ihm verbundenen Gewalt zu tragen hat. Außerdem lehnte Kraševac die idealistische Erklärung des Antisemitismus als unwissenschaftlich ab.

F. Terseglav sah den Grund der Spannung zwischen den jüdischen und den christlichen Völkern in dem tragischen geschichtlichen Schicksal der Juden. Die Völker unter denen sie sich, aus der Heimat vertrieben angesiedelt haben, betrachteten sie als minderwertig und setzten sie politisch als nicht gleichberechtigt zurück. Dadurch wurden die Juden ge-

zwungen zum Schutz ihres Daseins diejenigen Eigenschaften zu entwi-
 ckeln, mit denen sie sich im ^{wirtschaftlichen} Wettbewerb, dann aber auch im Kulturellen
~~leben~~ Zusammenleben mit christlichen Völkern Vorrang verschafft haben,
 der für das christliche Wesen und für unsere Gesellschaftsgebarung ge-
 wiße schädliche Folgen gehabt hatte. Die Reaktion der nicht jüdischen
 Völker gegen den schädlichen jüdischen Einfluß auf das Kulturleben, auf
 die Wirtschaftsstruktur und auf die geistliche Einstellung ruft den
 politischen Antisemitismus ins Leben. Zum tragischen Schicksal der Ju-
 den haben teilweise auch einige ihrer Bluts- und Geistes Eigentümlich-
 keiten beigetragen, die natürlich und instinktmäßig den Rassengegensatz
 die Abwehr und den Widerstand unter dem jüdischen und dem nichtjüdi-
 schen Element hervorrufen und zu Konflikten führen. Die Eigentümlich-
 keiten des jüdischen Geistes, die mit unseren antagonistisch widerstre-
 ten, sind: der Rationalismus, der die Vorherrschaft vor dem Herzen, den
 Gefühlen und den Trieben hat, und die berechnete Bedachtsamkeit ihres
 Verhaltens und Handels in allen Angelegenheiten des Zusammenlebens
 mit uns, in dem die Betrachtung aller Sachen und sozialer Beziehungen,
 vor allem durch das Interesse, den Nutzen den sie bringen, und durch
 ihre praktische Anwenbarkeit bestimmt ist. Der Grund und die Quelle
 des Hiperrationalismus des durchschnittlichen Judentums lag, wie Som-
 bart hervorgehoben hat, in ihrem nomadischen Wesen. In dem meisten Teil
 ihrer Geschichte führten die Juden ein Nomadenleben, sei es gezwungen,
 sei es freiwillig gewesen. Sie leben heute in Städten ebenso wie schon
 zwei tausend Jahre und noch mehr und führen im Wesen ein Wanderleben,
 in dem sich die Neigung zur Kapitalanhäufung entwickelt hat. Die Juden
 haben ohne Zweifel das meiste zur kapitalistischen Wirtschaftsordnung
 beigetragen; dadurch läßt sich der Antagonismus zwischen ihnen und den
 christlichen Völkern im weitgehenden Maße erklären. Parallel mit der
 wirtschaftlicher ~~Entwicklung~~ Einstellung des Judentums läuft das mes-
 sianisch-revolutionäre Streben, das die traditionellen Grundlagen der

christlichen Kultur zerstört.

Mit der Feststellung des Antagonismus zwischen der jüdischen und der christlichen Gesinnung hat Terseglav den aggressiven Antisemitismus als unchristlich abgelehnt. Insbesondere hat er den Antisemitismus des deutschen Rassensozialismus, der in seinem rücksichtslosen Kampf gegen das Judentum nicht nur gegen die Grundsätze der christlichen Humanität, sondern auch gegen einige Grundlagen des christlichen Geistes, ^{verurteilt.} verstößt, ~~abgelehnt.~~

Der Antisemitismus der Slowenen in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen, soweit er zum Vorschein gekommen ist, war wirtschaftlichen Ursprungs. Da der jüdische Einfluß in slowenischen Wirtschaft ~~beschränkt~~ beschränkt geblieben ist, fehlte der Anstoß für Antisemitismus größeren Umfangs. Der Antisemitismus hatte kein eigentliches Objekt, deswegen hatte er weniger praktischen und mehr theoretischen Charakter. Die äußerste Form des Antisemitismus, der Rassenkampf des Ariertums, wie ihn der Nationalsozialismus zuerst ^{propagiert} propagiert und nach der Übernahme der Macht auch durchgeführt hat, und der die gesellschaftliche Deklassierung, dann die Austilgung des Judentums zum Ziele hatte, ist in der slowenischer öffentlichen Meinung nicht in Erscheinung getreten

OPOMBE

K r a t i c e

Pri navajanju virov in literature so uporabljene kratice:

a) za arhive

AS Arhiv Slovenije Ljubljana

ZALj Zgodovinski
~~Mestni~~ arhiv Ljubljana

b) za revije

GMS Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana,

GV Geografski vestnik, Ljubljana,

Kronika Kronika slovenskih mest, Ljubljana 1934-1940.

MHK Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, Laibach,

MMK Mittheilungen des Musealvereines für Krain, Laibach,

ZČ Zgodovinski časopis, Ljubljana,

c) za objavljene vire, knjige in razprave, ki so večkrat omenjene

Dimitz, Geschichte Krains A. Dimitz, Geschichte Krains I-IV, Laibach 1874-1876,

Dimitz, Juden in Krain A. Dimitz, Die Juden in Krain, Laibacher Zeitung 1866, Nr. 51, 52, 54.

GZL Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, zvezki I, II, IV, VI, VII, IX, X, XII. Izdal Mestni arhiv, Ljubljana, 1956 - 1968.

Jüdisches Lexicon Jüdisches Lexicon. Herausgegeben von Dr. Georg Herlitz und Dr. Bruno Kirschner. Jüdischer Verlag. I-IV. Berlin 1927-1929.

Kessler, Judje I. K(essler) Podgorjanski, Judje na Kranjskem. Zbornik Slovenske Matice VIII/1906, str. 129-149.

Komatar, Auersperg Fr. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg. MMK XVIII/1905, str. 108-187, XIX/1906, str. 37-58, 99-140, XX/1907, str. 161-245.

Rosenberg, Beiträge

A. Rosenberg, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark. Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Österreich, VI. Band. Wien und Leipzig 1914.

Scherer, Juden

J. E. Scherer, Juden. Österreichisches Staatswörterbuch. Zweiter Band, erste Hälfte, Wien 1896, str. 168-193.

Valvasor

J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, I-IV, Laybach 1689.

Žontar, Banke

J. Žontar, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije. GMS XIII/1932, str. 21-35.

Wack, Kärnten

W. Wack, Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter, Das Kärntner Landesarchiv v. Klagenfurt 1981.

Wenninger, Regenti Listen

Dr. G. Wenninger, ^{Regenti Listen} ~~Regenti~~ Listen in Kaiserhof und Staatsarchiv Wien. Topograph u. Zographien Wien 1906.

I. OD NASELITVE DO IZGONA (1327-1515)

1. Naselitev Židov.

- ¹ Valvasor, XI. Buch, str. 710.
- ² Fr. X. J. Richter, Geschichte der Stadt Laibach, Archiv für die Geschichte des Herzogthums Krain, herausgegeben von V. F. Klun, Bd III. Heft, Laibach 1854, str. 186; Dimitz, Juden in Krain, Nr. 51, 1843 sl.; Dimitz, Geschichte Krains I, str. 161; I. Vrhovec, Die wohl-
landesfürstl. Hauptstadt Laibach, Laibach 1886, str. 134; idem, Ljub-
ski meščanje v minulih stoletjih, Ljubljana 1886, str. 4; Kessler,
e, str. 131; J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1912,
226; I. Vrhovnik, Nekaj pozabljenih ljubljanskih svetišč, Kapela vseh
nikov, Kronika II/1935, str. 95.
- ³ Scherer, Juden, str. 175.
- ⁴ M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, Ljubljana 1955, str. 19; idem, O iz-
prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, ZČ X-XI/1956-1957, str. 15 sl.
- ⁵ F. Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, GV V-VI/1929-1930,
38; M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, str. 231.
- ⁶ Rosenberg, Beiträge, str. 90.
- ⁷ Rosenberg, Beiträge, str. 31.
- ⁸ Vodnik po Mariboru, Ljubljana 1932, str. 46; V. Travner, Mariborski
o, Kronika II/1935, str. 156.

~~Rosenberg, Beiträge, str. 34.~~

~~14 Žontar, Banke 11, str.22 sl.; M.Kos, Zgodovina Slovencev, str.239.~~

12 Žontar, Banke, str. 23.

~~13 GZL I/25,30 in 31; Žontar, Banke, str.23 sl.; M.Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, ZČ X-XI/1956-1957, str.15 sl.~~

17 ³ GZL I/46, II/20, VII/31, X/27, VII/39; Komatar, Auersperg, XIX/1906,
str. 51, št. 162, str. 54, št. 170, str. 55, št. 173, str. 56, št. 176.

[illegible]

- 9 Wadl, Kärnten, str. 176.
- 10 Wadl, Kärnten, str. 132, 139, 149, 163 sl. in 181 sl.
- 11 Žontar, Banke, str. 22 sl.; M. Kos, Zgodovina Slovencev, str. 239.
- 12 Žontar, Banke, str. 23
- 13 GZL I/25, 30 in 31; Žontar, Banke, str. 23 sl.; M. Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, ZČ X-XI/1956/1957, str. 15 sl.
- 14 Prepisa listin 1325 junij 6, Čedad, in 1325 junij 27, Čedad, iz Archivio di Stato Udine, Archivio notarile, fasc. 677 (Cividale) notarska knjiga notarja Štefana iz Čedada iz leta 1325 s. fol. Prepisa mi je dal na voljo dr. B. Otorepec.
- 15 GZL I/46
- 16 Žontar, Banke, str. 24.
- 17 Wadl, Kärnten, str. 119.
- 18 Glej seznam uporabljenih kratic.
- 19 GZL II/20, VII/31, X/27, VII/39; Komatar, Auersperg, MMK 1906, št. 162, 170, 173, 176, 270; Wenninger, regesti listin 1367 julij 10 in 1368 maj 24.
- 20 Wadl, Kärnten, str. 109.
- 21 Komatar, Auersperg, MMK 1905, št. 73, 91, 95, 107, 116, 119, 145, 187; GZL X/27.
- 22 Wadl, Kärnten, str. 34 in 114.
- 23 Wadl, Kärnten, str. 113.
- 24 Wenninger, regesti listin, 1385 junij 27; Komatar, Auersperg, MMK 1906, št. 270.
- 25 Wadl, Kärnten, str. 24.
- 26 GZL VI/51, VII/72, IX/71, 72, 75, X/89; Komatar, Auersperg, MMK 1907, št. 368, 372, 375; Wenninger, regesti listin, 1440 december 11, 1446 januar 26
- 27 Komatar, Auersperg, MMK 1907, št. 378; Wenninger, regesti listin, 1494 junij 30.
- 28 Valvasor XV. knjiga, str. 309 sl. Po Valvasorju je vsebino listine objavil Rosenberg, Beiträge str. 12 sl.
- 29 Wenninger, regesti listin, 1355 maj 18; Wadl, Kärnten, str. 59.
- 30 Wenninger, regesti listin, 1469 september 23.

- 31 GZL VI/63.
- 32 Prim.Wadl,Kärnten,str.115
- 14 GZL VII/72,IX/71,72,78,VI/51,X/89;Komatar,Auersperg,XX/1907,
str.211,št.372,str.213,št.375,str.214,št.378;Rosenberg,Beiträge,
str.25.
- 15 Prim.listine o židih objavljene v GZL I,II,IV,VI,VII,IX in X;
Komatar,Auersperg.
- 16 Travner,n.o.m.str.24x 157.
- 17 Rosenberg,Beiträge,str.24.
- 3318 Valvasor XI,str.728;V.Steska,¹Dopičarjeva ljubljanska kronika
od 1.1660 do 1.1718,Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko XI/1901,
str.31;MALj,Cod.I/46-1682,fol.97°.
- 3419 Valvasor XI,str.714;Kos,Srednjeveška Ljubljana,str.19.
- 3520 Zwitter,Razvoj Ljubljanskega teritorija,str.139.
- 3621 GZL I/48,1339,julij 6,vojvoda Albreht avstrijski je podelil
Frideriku Sovneškemu hišo in dvor na Novem trgu.
- 3722 Kos,Srednjeveška Ljubljana,str.20.
- 3823 AS,Franciscejski kataster,protokoli št.133,Ljubljana.
- 3924 MALj,Reg.I fasc.89,fol.13-18,31-36,37-42.
- 4025 V.Fabjančič,Knjiga hiš,II.del:Novi trg.Tipkopis v MALj.
- 4125 V.Valenčič,Popis družinskih poglavarjev l.1660 in število
prebivalstva v Ljubljani,Kronika III/1955,str.180;idem,Prebivalstvo
Ljubljane pred dve sto leti,Kronika II/1954,str.195.
- 4227 V.F.Klun,Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain,
I.Heft,Laibach 1852,str.8;Kessler,Judje,str.130 sl.;Vrhovnik,n.o.m.
str.95;Kos,Srednjeveška Ljubljana,str.19.
- 4328 I.Vrhovec,Iz domače zgodovine,Jeden krajcar hišnega davka.
Ljubljanski zvon XIV/1894,str.230 sl.Vira,ki ga navaja Vrhovec,v ^mmestn
nem arhivu nisem našel,zato se moram naslanjati le na njegove navedbe.
Po mestnih urbarjih,npr.za leta 1763-1770,t.j.Cod.XVI/58,ter za leta

1772-1778, t.j. Cod. XVI/63, ki vsebujeta mestu podložne hiše in imata označene hiše po prvi hišni numeraciji, hiša št. 290 ni plačevala dominikalnih dajatev, rubrika "Statt Dominicale an Zinß und Wachtgeld" je ostala prazna. Torej bi ta hiša po Zwittrovem tolmačenju (Razvoj ljubljanskega teritorija, n.o.m.str. 143 sl.) sodila med patidenčne. ~~Maxdrix~~ Isto velja tudi za hiše št. 291, 293, 294, 296 in 297 po prvi hišni numeraciji. Urbar za leta 1772-1778 namreč glede hiš, ki od njih niso plačevali nikakih dominikalnih dajatev, ne soglaša popolnoma s seznamom patidenčnih hiš v Vrhovečevem aktu iz leta 1783.

⁴⁴²⁹ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 163; Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, n.o.m.str. 143 sl.

⁴⁵³⁰ Vrhovec, n.o.m.str. 230 sl. Tudi pri teh hišah v mestnih urbarjih Cod. XVI/58 in 63 ni izkazano plačevanje dominikalnih dajatev.

⁴⁶³¹ GZL IX/78; Valvasor IX, str. 79.

⁴⁷³² AS, Vica fasc. I-154 a, vicedomski urbar 1496; GZL XII/II, 9. V vicedomskem urbarju iz leta 1496 je omenjen na Griču (an puhell) tudi Judt Mwlner, ki je imel vrt, ter Židov hlev (des Juden stall). V poznejšima urbarjima ok. 1515 in 1527, ko so bili Židje tik pred izgonom oziroma že izgnani, ni več takih imemb.

⁴⁸³³ Travner, n.o.m.str. 156 sl.

⁴⁹³⁴ Jüdisches Lexicon III, Judenviertel, 458 sl.

⁵⁰³⁵ GZL VI/43; Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 19 in 34.

⁵¹³⁶ ~~MA~~lj, Cod. XXIII/48, fol. 120°, t.j. trgovska knjiga zapuščine Žige Mospacherja, ljubljanskega trgovca, ki je umrl okrog 1. aprila 1517; ~~knj~~ knjigo so začeli voditi kmalu po njegovi smrti.

2. Pravni in socialni položaj.

¹ GZL I/30; Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 170 sl.; *Zontar, Banke, str. 24; Wank, Katanten, str. 124.*

² Scherer, Juden, str. 169 sl.

5. Rosenberg, Beiträge, str. 23 ⁴⁴⁴ ~~sl.~~; ⁷ Glede, Krains, str. 92

³ Scherer, Juden, str. 170.

⁴ GZL VII/21; K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains, Carniola, N. v. II/1911, str. 54.

¹⁵ ~~4~~ Rosenberg, Beiträge, str. 24; Vilfan, n. o. m., str. 170. Žontar, Banke, str. 24 in 28, navaja, sklicujoč se na Rosenberga, da je Henrik Koroški dovolil Židom ob naselitvi v Ljubljani lastno židovsko sodišče in da je to sodišče imelo dva prisednika. Zdi se mi, da to ne drži; Rosenberg, str. 25, omenja, da so Židje iz Koroške in Kranjske, kjer ni bilo židovskega sodišča, prepuščali pravne spore in zadeve najraje židovskim sodiščem na Štajerskem. Tudi Dimitz, Geschichte Krains I, str. 304 sl., je zapisal, da so Židje v Ljubljani imeli lastne sodnike in je kot vir navedel listino cesarja Friderika iz leta 1478. Vendar ta listina (Chmel, Monumenta habsburgica, II. Bd., Wien 1855, str. 930), le na splošno naslovljena židovskim sodnikom na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, ne dopušča tolmačenja, da je bil v Ljubljani židovski sodnik.

⁵ ~~4~~ ⁶ Npr. GZL II/20, I/61, I/68 z besedilom: vnd wolten wir sev ~~der~~ nicht ganzzeichen wern so schol sev der hawptman in dem lant wern von aller vnser hab mit vnserm gutem willen; GZL I/101: ...so schol sew der haubtman ze Krain oder der statrichter ze Laybach weren...; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 145. Prim. Rosenberg, Beiträge, str. 24.

⁷ Rosenberg, Beiträge, str. 18 sl.; Chmel, n. o. m. III. Bd., str. 330 sl.

⁸ A. Luschin von Ebenreuth, Grundriß der Österreichischen Reichsgeschichte, Bamberg 1899, str. 119.

⁹ Scherer, Juden, str. 170 in 173.

¹⁰ Dimitz, Geschichte Krains I, str. 305; Scherer, Juden ~~str.~~ 173; Rosenberg, Beiträge, str. 76 sl. Glede višine letnega davka viri niso popolnoma jasni; omenja se istočasno tudi znesek 500 gld.

- 11 GZL X/59.
- 12 Chmel, n.o.m. II. Bd., str. 932 sl.; Dimitz, Geschichte Krains I, str. 305; Vilfan, n.o.m. str. 312.
- 13 Rosenberg, Beiträge, str. 78.
- 14 AS, Stanovski arhiv fasc. 281, str. 849.
- 15 Rosenberg, Beiträge, str. 72 sl.
- 16 Scherer, Juden ~~str. 170~~; Dimitz, ~~Geschichte Krains~~ Juden in Krain, Nr. 51, str. 343 sl.
- 17 Valvasor XI, str. 710 sl.; XV, str. 319. Obglavljenje Žida zaradi spolnega občevanja s kristjanko je Ivan Zorec uporabil kot epizodo v povesti "Stiški tlačani", Slovenskih večernic 88. zvezek, Celje 1935, str. 150; postavil pa je ta dogodek proti koncu 16. stoletja, torej v čas po izgonu Židov iz Ljubljane.
- 18 Dimitz, Geschichte Krains I, str. 215, 239 in 255; Vrhovec, Hauptstadt Laibach, str. 134; Scherer, Juden, str. 175; Kessler, Judje, str. 131; J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, str. 227 in 238.

3. Gospodarska dejavnost.

previdano

- 1 Žontar, Banke, str. 23 sl.; K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains, Carniola II/1911, str. 53.
- 2 F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 66.
- 3 GZL I/25, ³¹⁶ in 33; Žontar, Banke, str. 23 sl.
- 4 Žontar, Banke, str. 26; GZL I/33.
- 5 ~~Wadl, Krain, str. 50, 1330 januar 25.~~
- 6 ~~GZL I/46.~~
- Listine, ki se v njih omenjajo ljubljanski židovski upniki, npr. GZL I/46, II/20, VII/31, 39, 44, 72, IX/43, X/27, 35; Komatar, Auersperg, št. 117, 162, 170, 173, 174, 176, 270, 368, 372, 375, 378 in morda še katere druge, ki v njih bivališče upnika ni označeno.

~~3 Wadl, Krain, str. 50.~~

~~7 - 23 glej opombe zgoraj~~

3. Gospodarska dejavnost

- ¹ Žontar, Banke, str. 23 sl.; K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains Carniola II/1911, str. 53.
- ² F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 66.
- ³ GZL I/25, 31 in 33; Žontar, Banke, str. 23 sl.; Wadl, Kärnten, str. 50; Kovač, n. o. m. str. 51 sl., listina 1330 januar 25.
- ⁴ Žontar, Banke, str. 26; GZL I/33.
- ⁵ Wadl, Kärnten, str. 50 sl.
- ⁶ GZL I/46.
- ⁷ Archivio di stato Udine, Archivio notarile fasc. 679, zv. d 1340 maj 8; zv. c 1341 april 12. Po izpisku dr. B. Otorepca.
- ⁸ Komatar, Auersperg, MMK 1905, št. 86, 109, 117. - Za pojasnila glede denarja, ki se omenja v teh in naslednjih listinah, opozarjam na razpravo S. Vilfana, Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. ZČ 40-1986, str. 397 sl.
- ⁹ Komatar, Auersperg, MMK 1905 št. 98, 108, MMK 1906 št. 162, 173, 174, 176.
- ¹⁰ Komatar, Auersperg, MMK 1906 št. 270.
- ¹¹ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 368, 372, 375, 378.
- ¹² Komatar, Auersperg, MMK 1906 št. 221, 268.
- ¹³ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 273, 274, 275.
- ¹⁴ Komatar, Auersperg, MMK 1907 št. 369, 381.
- ¹⁵ GZL II/20; Wadl, Kärnten, str. 41 op. 93; Wenninger, regesti listin 1351 marec 9.
- ¹⁶ GZL VII/31; Wenninger, regesti listin 1350 september 21, 1351 marec 1364 junij 28, 1378 maj 24.
- ¹⁷ Wenninger, regesti listin 1355 maj 18, 1440 december 11, 1447 marec 29; Wadl, Kärnten, str. 54 sl., 59.
- ¹⁸ Wadl, Kärnten, str. 51.

19 Wenninger, regesti listin, 1367 julij 10.

20 Wenninger, regesti listin, 1352 maj 22, 1359 marec 3, junij 21, 1361 julij 2, 1363 januar 11, junij 19; GZL X/27; Wadl, Kärnten, str. 53, 88.

21 Wenninger, regesti listin, 1438 marec 16, 7, 116, 119, 137.

22 T. Elze, Urkunden-Regesten aus dem gräflich Auersperg'schen Archiv in Auersperg, MHK XVI/1861, str. 50, št. 45 in str. 53, št. 63; idem, Die Abstammung der Gotschewer (Gottscheer), MMK XIII/1900, str. 105 sl.; Komatar, Auersperg, št. 151 in 152.

23 glej spodaj

24 Rosenberg, Beiträge, str. 50; Žontar, Banke, str. 24; prim. J. Kulišer, Splošna gospodarska zgodovina srednjega in novega veka I, Ljubljana 1959, str. 429.

25 GZL VI/63.

26 12 Dolžna pisma objavljena ali v regestih GZL I/61, 68, II/20, VII/44, 72, IX/43, X/27; Komatar, Auersperg, št. 86, 98, 108, 368, 372, 375, 378. Komatar v regestih verjetno ni izčrpal celotne vsebine posameznih listin, zato najbrž ne navajajo vedno vseh posojilnih pogojev.

27 13 Kulišer, n.o.m. I, str. 432 sl.

28 14 Npr. GZL I/61, 68, II/20, VII/44. Prim. Žontar, Banke, str. 28; Rosenberg, Beiträge, str. 60 in 63.

29 15 Kulišer, n.o.m. I, str. 433.

30 16 Rosenberg, Beiträge, str. 133-141. Glede obrestne mere na Kranjskem gl. Žontar, Banke, str. 28.

31 17 Kulišer, n.o.m. I, str. 435; W. Sobart, Der moderne Kapitalismus, Vierte unveränderte Auflage, I. Band, 2. Halbband, München und Leipzig 1921, str. 626.

32 18 GZL I/58, II/25, 27, 38, 77, VII/27, 41, IX/67, X/40. Prim. Rosenberg, Beiträge, str. 40.

33 19 GZL I/58, VII/27, IX/67.

34 20 Kulišer, n.o.m. I, str. 427 sl.

35 21 GZL II/51, 1407, januar 16. Prim. Vilfan, Pravna zgodovina Sloven-
cev, str. 246.

23 GZL VII/72; Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane, ZČ 1956-1957 št. 17.

- 36²² GZL I/61,68,II/20.Prim.Rosenberg,Beiträge,str.70 sl.
- 37²³ GZL VII/31,44,X/27;Komatar,Auersperg,št.91,98,117,170.
- 38²⁴ GZL IX/71 in 72.
- 39²⁵ GZL I/61,68,II/20,VII/72.
- 40²⁶ Npr.GZL II/20;Komatar,Auersperg,št.86,108,145,372,375,378.
- 41²⁷ Valvasor XV,str.309 sl.Listina je bila iz leta 5206 židovskega štetja,kar je 1446 našega štetja;Valvasor navaja letnico 1278.
- 42²⁸ GZL X/35;Komatar,Auersperg,št.162,173,174 in 176.
- 43²⁹ GZL VII/39.
- 44³⁰ Komatar,Auersperg,št.270.
- 45³¹ GZL I/61,68,II/20,VII/44,72,IX/43,X/27;Komatar,Auersperg, št.86,98,149,170,368,372.Prim.Rosenberg,Beiträge,str.44.
- 46³² Valvasor XI,str.710.
- 47³³ Rosenberg,Beiträge,str.31;H.Schulsinger,O pravnom i gospodar= skom životu Jevreja u Štajerskoj,Koruškoj i Kranjskoj god.1371-1496 s osobitom obzirom na ondašnje prilike u području današnje Slovenije, Jevrejski almanah za godinu 5686 (1925-1926),Vršac 1925,str.108.
- 48³⁴ Rosenberg,Beiträge,str.90,op.2.
- 49³⁵ Schulsinger,n.o.m.str.109.
- 50³⁶ Schulsinger,n.o.m.str.109.
- 51³⁷ MALj,Cod.XXV/1,Ljubljanska privilegijska knjiga,št.84,fol.56 sl. V.F.Klun,Inhalt "gemeiner" Stadt Laybach fürnembsten Freiheiten,MHK VII/1852,str.95,št.84;idem,Diplomatarium carniolicum I,Laibach 1855, str.60,št.92;GZL IV/5,1513,avgust 4,Fr.Zwitter,Starejša kranjska mesta in meščanstvo,Ljubljana 1929,str.66.
- 52³⁸ Zwitter,n.o.m.str.57;J.Žontar,Zgodovina mesta Kranja,Ljublja= na 1939,str.110;Sombart,n.o.m.str.915.
- 53³⁹ Schulsinger,n.o.m.str.109.
- 54⁴⁰ GZL XII,II-vicedomski urbar 1496.

- 55 Dimitz, Geschichte Krains I, str. 305; Wadl, Kärnten, str. 111 sl.
- 56 GZL IX/67.
- 57 GZL IX/71 in 72.

4. Izgon Židov

- 1 Valvasor XV, str. 392.
- 2 A. Luschin von Ebenreuth, Grundriß der Österreichischen Reichsgeschichte, Bamberg 1899, str. 137; Scherer, Juden, str. 174; Rosenberg, Beiträge, str. 50 sl., 66.
- 3 GZL VI/63.
- 4 ZALj, Cod. XXV/1, fol. 56 sl.; GZL IV/56.
- 5 Wenninger, regesti listin, 1508 april 6, 1509 maj 31.
- 6 Scherer, Juden, str. 174 sl.; Dimitz, Die Juden in Krain, str. 352 sl.
Dimitzova navedba, da je ukaz o izgonu leta 1496 veljal za Kranjsko in da so kranjski deželni stanovi plačali zato 4000 gold, ni pravilna.
- 7 AS, fasc. Landesfreiheiten, listina 1510 junij 1, Augsburg; Dimitz, Die Juden in Krain, str. 352.
- 8 GZL IV/67, 1515 januar 1, Innsbruck; Klun, Diplomatarium carniolicum I, str. 65; Dimitz, Die Juden in Krain, str. 353.
- 9 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Reichsregister QQ fol. 388° - 390, 1514 december 23. Po izpisku dr. B. Otorepca.
- 10 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Reichsregister Y fol. 22 in 49, 1515 januar 26, Innsbruck. Po izpisku dr. B. Otorepca.
- 11 Wenninger, regesti listin, 1515 januar 31.
- 12 Wenninger, regesti listin, 1516 januar 2; L. Brunner, Eggenburg, Geschichte einer niederösterreichischen Stadt, Eggenburg 1933, str. 124 sl. in 308 sl., prepis listine 1516 januar 2.
- 13 GZL IV/34, 39, 57, 58, 59.
- 14 GZL IV/40, 42.
- 15 GZL IV/49, 50.
- 16 GZL IV/54.
- 17 GZL IV/56.

II. OD IZGONA DO ZAČETKA 19. STOLETJA

1. Stiki s tujimi židi.

- ¹ Rosenberg, Beiträge, str. 99 sl.
- ² Rosenberg, Beiträge, str. 104 sl.
- ³ AS, Stanovski arhiv fasc. 253, str. 192-208, 288-294; J. Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske dežele, ZČ X-XI/1956-1957, str. 113 sl.
- ⁴ AS, Stanovski arhiv fasc. 394, spis o beračih, židih, ciganih itd.; Scherer, Juden, str. 172; Jüdisches Lexicon III, Judenabzeichen.
- ⁵ Rosenberg, Beiträge, str. 82, op. 1.
- ⁶ AS, Vicedomski arhiv fasc. I-102, Lit. J, Num. X.
- ⁷ AS, Stanovski arhiv fasc. 282, str. 322 sl.
- ⁸ ~~HALj~~, Cod. I/4, fol. 14° in 19°.
- ⁹ ~~HALj~~, Cod. I/5, fol. 44°, 45, 46°.
- ¹⁰ ~~HALj~~, Cod. I/8, fol. 52°, 56°.
- ¹¹ ~~HALj~~, Cod. I/9, fol. 49°.
- ¹² ~~HALj~~, Cod. XIII/4, knjiga prejemkov, fol. 33°.
- ¹³ ~~HALj~~, Cod. I/27, fol. 234, 256°.
- ¹⁴ AS, Stanovski arhiv fasc. 300 b, str. 111-112, 119-123, 143, 959-966; fasc. 302 b, str. 385-388.
- ¹⁵ ~~HALj~~, Cod. I/39, fol. 67; Cod. I/45, fol. 69.
- ¹⁶ AS, Stanovski arhiv fasc. 306 a, str. 217-223, 1157-1160.
- ¹⁷ ~~HALj~~, Cod. XIII/61, 63, 71, 105, priloge: sezname pristojbine od stojnic (Standtgelt).
- ¹⁸ AS, Vicedomski arhiv fasc. I-102; Dimitz, Geschichte Krains IV, str. 51.
- ¹⁹ Miscelanea aus einer im Musealarchive zu Laibach befindlichen

abschriftlichen Sammlung von Patenten und Verordnungen, MHK XVII/1862, str.70.

²⁰ Dimitz, Die Juden in Krain, str.352 sl. Ni bilo mogoče ugotoviti, ali in kje so ohranjeni protokoli loškega deželskega sodišča, ki je iz njih Dimitz objavil le vest o procesu brez drugih okolnosti.

²¹ MALj, Cod.I/27, fol.85.

²² O krstu Židinje: Dimitz, Die Juden in Krain, str.352 sl. Vir te vesti ni naveden; ker krstna knjiga iz tega časa ni ohranjena, kaj več o tem krstu ni znanega. O krstu Levija Athiasa: V. Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika od l.1660 do l.1718, IMK XI/1901, str.29.

²³ AS, Stanovski arhiv, fasc.310, str.1991 sl.; fasc.310a, str.45 sl., 1127 sl.; fasc.311a, str.1089 sl., 1175 sl., 1247 sl., 1305 sl., 1427 sl.; fasc.312a, str.1 sl., 13 sl., 73 sl., 101 sl., 445 sl., 1327 sl. Glede Oppenheimerja prim. Jüdisches Lexicon II, 1642 sl.

²⁴ AS, Stanovski arhiv fasc.537; A. Müllner, Die Zukunft der Stadt Laibach, Argo V/1897, 49.

²⁵ MALj, Cod.I/73, fol.126.

²⁶ MALj, Cod.I/75, fol.51 sl.

²⁷ AS, Stanovski arhiv fasc.30, snopič 8; MALj, Cod.I/75, fol.90° sl., 95; Cod.I/76, fol.5 sl., 17°, 24 sl., 106.

²⁸ AS, Vic. arhiv fasc.I-93; Gr.A.I Dol, knjiga 165, str.132; J. Žontar, Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16.do 20.stoletja, Ljubljana 1957, str.37.

²⁹ AS, Vic. arhiv fasc.I-97a, Lit.G Num.IX; Dimitz, Geschichte Krains IV, str.177.

³⁰ Rosenberg, Beitr^age, str.107.

³¹ Jüdisches Lexicon IV/2, Triest, 1052 sl.

³² AS, Gr.A.I Dol, knjiga 165, str.84.

³³ J. Šorn, Delovanje komerčnih konsesov, ZČ XXIV/1970, zv.1-2, ~~skrx~~ str.15.

³⁴ Žontar, Svilogojstvo, str. 17 sl.; Carlo Morelli di Schönfeld, Istoria della Contea di Gorizia, Volume primo, Gorizia 1855, str. 165 sl., Volume terzo, str. 137; G.D. della Bona, Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld, Volume quarto, Gorizia 1856, str. 68 sl.

³⁵ Žontar, Svilogojstvo, str. 18 sl., 58 sl. in 68.

³⁶ AS, Gr. A. I Dol, fasc. 177, str. 26, 27, 45, 109 sl., 179 sl., 190 sl., poročilo grofa Herbersteina o komerčnih zadevah iz leta 1744.

³⁷ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Vol. 2; Dimitz, Geschichte Krains IV, str. 177.

³⁸ AS, Coll. I fasc. 10, normalije, cesarski mandat od 7. oktobra 1739.

³⁹ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 2.

⁴⁰ AS, Gr. A. I Dol, fasc. 177, str. 109 sl.; Commercien-Commission Lit. K Num. 1.

2. Merkantilizem in prosvetljenstvo ter spremembe v položaju Židov.

¹ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 2; Commercien-Commission, ~~fxxx~~ Lit. J Num. 3 Vol. 1.

² AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 1 in 2; Commercien-Commission, Lit. J Num. 3 Vol. 1; ~~MA~~Lj, Reg. I fasc. 455, fol. 397 sl.; AS, Zbirka rokopisov I/139 r, str. 136; Dimitz, Geschichte Krains IV, str. 177; ~~idem~~, Juden in Krain, str. 352 sl.; A. Müllner, Die Zukunft der Stadt Laibach, Argo VII/1899, 9 sl.

³ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 2.

⁴ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 2.

⁵ ~~MA~~Lj, Reg. I fasc. 455, fol. 400.

⁶ ~~MA~~Lj, Cod. I/103, str. 164, 235 sl., 285 sl., 310, 331, 337 sl., 382 sl.

⁷ ~~MA~~Lj, Cod. I/94, fol. 99; Cod. I/103, str. 224.

⁸ ~~MALj~~, Cod. I/122, str. 384, 404 sl., 552 sl., 609 sl.

⁹ Rosenberg, Beiträge, str. 109. Po Rosenbergu se je faktor oziroma agent Grassina Vite Levija imenoval Simon Horst, toda v ljubljanskih virih se njegov priimek glasi Ferst ali Först. O trgovskih poslih Grassina Vite Levija gl. tudi J. Šorn, Delovanje komerčnih konsesov, ZG ~~XXXIX~~ XXIV/1970, zv. 1-2, str. 13.

¹⁰ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 1 in 2; Reg. I fasc. 455, fol. 405 sl.

¹¹ ~~MALj~~, Cod. I/122, fol. 70^a sl.

¹² ~~MALj~~, Cod. I/121, str. 424 sl.

¹³ ~~MALj~~, Cod. I/118, str. 276, 332 sl.; Cod. I/122, str. 298 sl. O svilar-skem manufakturistu Andreju Cerarju gl. J. Šorn, Svilarske manufakture v Ljubljani (1725- ok. 1800), Kronika 1/1953, str. 110; J. Žontar, Svilogojstvo, str. 84.

¹⁴ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 1; Coll. I fasc. 10, Normalia, Sammlung der zur Bildung der Juden von Sr. Majestät Regierungsantritt bis Schluß des Jahres 1783 ergangenen allerhöchsten Verordnungen, Wien 1784, str. 2 sl. Rosenberg, Beiträge, str. 109 sl.

¹⁵ *Seidemo glavarstvo*
AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 1; ~~MALj~~, Reg. I fasc. 455, fol. 409; Reg. I fasc. 2020, konv. 4, fol. 23 sl.

¹⁶ AS, Coll. I fasc. 10, Sammlung... str. 9, 11 in 13.

¹⁷ AS, Coll. I fasc. 10, Sammlung... 7 sl., 9, 10, 14 in 16.

¹⁸ AS, Reprezentanca in kom^ora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 1.

¹⁹ AS, Reprezentanca in komora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 1; ~~MALj~~, Reg. I fasc. 40, fol. 24; Varia Mag. I, Mag. acta fasc. 7, fol. 378 sl.; Dimitz, Juden in Krain, str. 367 sl.; idem, Geschichte Krains IV, str. 230.

²⁰ AS, Coll. I fasc. 10, Sammlung... str. 16; Rosenberg, Beiträge, str. 110 sl.

²¹ ~~MALj~~, Reg. I fasc. 40, fol. 34.

²² AS, Stanovski arhiv Reg. II fasc. 12, št. 487; Dimitz, Juden in Krain.

str.367 sl.;idem,Geschichte Krains IV,str.30 sl.

²³ Rosenberg,Beiträge,str.112 in 114;ZALj,Reg.I fasc.4,fol.330 fasc.40 fol.56.

²⁴ ZALj,Reg.I fasc.12 fol.508 sl.

²⁵ ZALj,Reg.I fasc.60 fol.663 sl.

²⁶ ZALj,Reg.I fasc.148 fol.1266 sl.

²⁷ ZALj,Reg.I Fasc.Trgovske organizacije.

²⁸ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.415 sl.

²⁹ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.423 sl.

III.OMEJENA NASELITEV OB MAKSIMILIJANOVEM PRIVILEGIJU (1813-1867)

1.Med francosko Ilirijo in letom 1848

¹ ZALj,Reg.I fasc.172 fol.644;Pivec-Stele,La vie économique et des provinces illyriennes (1809-1813),Paris 1930,str.127.

² AS Vic. zap.št.236,Historiat družine A.Heimanna,ki ga je sestavil Simon Heimann in izvod izročil A.Dimitzu;Dimitz,Juden in Krain, str.367 sl.;idem,Geschichte Krains IV,str.319 sl.;Pivec Stele,n.o.m. str.126 sl.;Kessler,Judje,str.135;SBL I str.299,J.Glonar,Heimann.

³ MALj,Reg.I fasc.455 fol.426;Kessler,Judje,str.135 sl., 138 sl.;SBL I,str.275,F.Kidrič,Gunz Leopold.

⁴ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.425 sl.

⁵ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.452 sl.,466 sl.,501 sl.;Dimitz, Juden in Krain,str.367 sl.;Kessler,Judje,str.137 sl.

⁶ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.435 sl.;Kessler,Judje,str.137 sl.

⁷ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.452 sl.,466 sl.,471 sl.,477 sl.,482 sl., 564 sl.;AS Gub.arhiv Reg.VIII fasc.32 (1823-4) konv.5;Kessler,Judje, str.138.

⁸ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.495,501 sl.,^{517 sl.,}522 sl.,535,543.

⁹ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.444 sl.;fasc.K 14,f.3/12.

¹⁰ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.555 sl.

¹¹ ZALj,Reg.I fasc.455 fol.553 sl.,598 sl.,624 sl.,633 sl., 670 sl.;Laibacher Zeitung,Anhang 6.XII.1832.

¹² ZALj,Reg.I fasc.421 fol.652 sl.,671 sl.;fasc.455 fol.743 sl., 749 sl.,760 sl.,769 sl.

zagovarjal ravnopravnost Židov; v ljubljanskem občinskem ~~svetu~~ ^{svetu} je bil leta 1849 kot tudi leta 1854 glavni zagovornik njihove neenakopravnosti.

- 3 Scherer, Juden, str. 191.
- 4 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 2020, fol. 17 sl.
- 5 ~~Z~~ALj, Cod. III/5-1854, fol. 5^a sl.; Reg. I fasc. 2020, fol. 70^a sl., 197 sl.; Kessler, Judje, str. 141 sl.
- 6 Mayrhofer's Handbuch.... VI, str. 56, op. 3.
- 7 AS, Namestništvo, fasc. 30 (1860), konv. 1.
- 8 ~~Z~~ALj, Cod. III/5-1854, fol. 5^a sl. in 8^a.
- 9 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 556, fol. 224 sl.
- 10 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 561, fol. 293, 375 sl., 390 sl., 433 sl.; Kessler, Judje, str. 143. ~~sl.~~
- 11 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 561, fol. 294 sl.; Kessler, Judje, str. 143 sl.
- 12 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 571, fol. 119 sl.
- 13 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 561, fol. 294 sl.; Kessler, Judje, str. 144 sl.
- 14 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 748, fol. 906 sl.
- 15 AS, Zbornica TOI, fasc. 296, sejni zapisnik od 10. julija 1865; Novice 1865, str. 235.
- 16 Kessler, Judje, str. 145 sl.
- 17 Mayrhofer's Handbuch.... VI, str. 803, 816 sl.
- 18 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 559, fol. 495 sl. in 509 sl.; fasc. 507, fol. 344 sl.; Cod. III/3-1852, fol. 2^a.
- 19 ~~Z~~ALj, Delovodnik 1856, št. 2179.
- 20 ~~Z~~ALj, Cod. III/16-1865, fol. 110.
- 21 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 2020, fol. 1 sl.
- 22 ~~Z~~ALj, Reg. I fasc. 2020, fol. 10^a sl.
- 23 O odnosih v občinskem svetu med 1860-1869: F. Škerl, Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860-1869, Ljubljana 1938.
- 24 Dimitz, Juden in Krain, str. 368.

25 Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1867, št. 142; Mayrhofer's Handbuch....VI, str. 60, 803.

IV. DOBA SVOBODNEGA NASELJEVANJA DO PRISILNE IZSELITVE

(1867-1941)

1. Do leta 1918.

- 1 MALj, Reg. I fasc. 529, fol. 881, 1005, 1049.
- 2 Bevölkerung und Viehstand von Krain. Nach der Zählung vom 31. October 1857, Wien 1859; MALj, Reg. I fasc. 726, fol. 18.
- 3 MALj, štetje prebivalstva 31. decembra 1869, Mesto hiša št. 214.
- 4 MALj, štetje prebivalstva 31. decembra 1869, Mesto hiša št. 47; Reg. I fasc. 879, fol. 304 in 329 sl.
- 5 MALj, Cod. XX/6 in 8, register prostih in rokodelskih obrtov.
- 6 MALj, Cod. XX/8, leto 1883, tek. št. 19 in 23; J. Šorn, Kartelizacija stare jugoslovanske industrije kleja, ZČ XIV/1960, str. 140 sl.
- 8 MALj, Cod. XX/8, št. 69/1872; Cod. XX/9, str. 437; Cod. XX/42, str. 175; obrtni register Reg. IV, fol. 222, št. 1109/1932.
- 7 MALj, Reg. I fasc. 998, fol. 77 sl.; fasc. 2012, fol. 857 sl.
- 9 MALj, Ljudsko štetje 31. decembra 1900, Gosposka ulica 9; Cod. XX/8, št. 11/1877; Cod. XX/9, str. 102, 304; Cod. XX/11, str. 46; Obrtni register Reg. II, fol. 75, št. 371/1932, fol. 334, št. 6/1935; Reg. IV, fol. 446, št. 24/1935.
- 10 MALj, Reg. I fasc. 1123, fol. 781 sl.; fasc. 1195, fol. 480 sl.; fasc. 1507, fol. 82 sl.; Cod. XX/9, str. 145, 252, 261, 348; Cod. XX/41, str. 63, 190, 194, 302; Cod. XX/42, str. 2, 3; obrtni register Reg. IV, fol. 175, 181, 182, 315, 380, 402; Reg. IV/1, fol. 126, 131; Občina Spodnja Šiška, obrtni register III/4, št. 60.
- 11 MALj, Reg. I fasc. 2012, fol. 863; III-št. 60.331/1941.
- 12 MALj, Reg. I fasc. 989, fol. 672 sl., 706 sl.; Cod. XX/9, str. 38, 39, 244, 287; Obrtni register Reg. IV, fol. 115; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 623.

- 13 AS, Deželna vlada, konvolut 546, št. 10.728/1894; MALj, Reg. I fasc. 2012, fol. 857 sl.; Občina Spodnja Šiška, obrtni register III/4, št. 147 in 148; Knjiga domovincev str. 117 sl.; Cod. XX/42, str. 5, 104, 115, 198, 200, 201; obrtni register Reg. IV, fol. 259, 414; Štetje prebivalstva 31. marca 1931, Medvedova ulica 7, Frankopanska ulica 9 in 18.
- 14 MALj, Reg. I fasc. 989, fol. 243 sl.; Cod. XX/9, str. 58, 262; Cod. XX/13, št. 587; Reg. I fasc. 2012, fol. 857 sl.
- 15 MALj, Cod. XX/9, str. 4; Reg. I fasc. 2012, fol. 861 sl.; III-67.447/41.
- 16 MALj, Cod. XX/9, str. 45; Reg. I fasc. 2012, fol. 859 sl.
- 17 MALj, Cod. XX/9, str. 177; Cod. XX/41, str. 34; obrtni register Reg. IV, fol. 148; Reg. I fasc. 2012, fol. 863 sl., 866.
- 18 MALj, Cod. XX/9, str. 315, 403; Cod. XX/11, str. 62; Reg. I fasc. 1507, fol. 79 sl.; fasc. 1929, XV/18 št. 22.982/23.
- 19 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 20.905/1902; MALj, Reg. I fasc. 2012, fol. 863 sl.
- 20 MALj, Reg. II fasc. 26, VIII-370/1914; Cod. XX/9, str. 348; F. Šuklje, Iz mojih spominov III, str. 169.
- 21 MALj, Reg. I fasc. 1584, fol. 727 sl.; Cod. XX/11, str. 204, 221; obrtni register Reg. IV, fol. 222; Reg. IV/1, fol. 150.
- 22 MALj, Reg. I fasc. 2012, fol. 861.
- 23 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 11.511/1892; MALj, Ljudsko štetje 31. decembra 1890, izkazi gojencev dr. J. Waldherrja, Beethovnova ulica 6.
- 24 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 20.905/1902.
- 25 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 9805/1874.
- 26 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 5380/1891, št. 6172/1891.
- 27 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 10.728/1894.
- 28 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 20.174/1902.
- 29 AS, Deželna vlada, konv. 546, št. 20.905/1902.
- 30 Gemeindeflexicon VI, Krain, Wien 1905; Spezialortsrepertorium von Krain, Wien 1919.

- 31 Krajevni repertoriji oz. občinski leksikon za Kranjsko, na podlagi ljudskih štetij leta 1880, 1890, 1900 in 1910.
- 32 AS, Gub. arhiv fasc. 47 (1843-4), konv. 4.
- 33 ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 879, fol. 4.
- 34 Reichsgesetzblatt 1876, št. 76; Deželni zakonik za Kranjsko 1876, št. 14.
- 35 AS, Deželna vlada, fasc. 30, konv. 1 in 2; konv. 546, št. 4, 5380, 5841, 6172, 10.011, 11.345/1891, št. 854, 4627, 5426, 6938/1893; ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 998, fol. 77 sl.; ~~sl.~~ ^{jur.} 1158, fol. 1 sl., 299 sl.; Deželni zakonik 1893, št. 13; Deželni zakonik 1894, št. 10.
- 36 AS, Deželna vlada, fasc. 546, št. 1916/1900.
- 37 ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 1018, fol. 171 sl.; fasc. 1801, XVIII/10.
- 38 ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 1393, fol. 1131 sl.

2. Od nastanka Jugoslavije do druge svetovne vojne (1918-1941).

- 1 ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 1582, fol. 573 sl.
- 2 ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 2012, fol. 857 sl.
- 3 ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 1801, XVIII/10 št. 17. 154/1919; fasc. 2012, fol. 855 sl.; AS, Deželna vlada, fasc. 30, konv. 6, št. 37. 347/1918.
- 4 ~~MALj~~ MALj, Reg. I fasc. 2012, fol. 855; Uradni list ljubljanske in mari-borske oblasti 1928, str. 688.
- 5 ~~MALj~~ MALj, Reg. I, I-št. 67. 097/40.
- 6 Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 620; Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana, ¹⁹³⁷ str. 618.
- 7 Lj. St. Kosier, Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj, XXVII. Ekonomska biblioteka Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, Beograd, Ljubljana 1930, str. 223, 243 sl., 250, 284 sl. J. Šorn, Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana 1956, str. 46 sl., 56; Compaß, Finazielles Jahrbuch 1937, Ungarn, Jugosla-vien, Wien 1937, str. 136 sl., 656.

- 8 Kosier, n.o.m.str.284 sl.,287 sl.,289 sl.,296 sl.
- 9 Kosier, n.o.m.str.248 sl.
- 10 Kosier, n.o.m.str.316 sl.
- 11 Kosier, n.o.m.str.314.
- 12 ~~MA~~Lj, Reg.I, I-43.521/37. *fasc. 2149 fol. 387*
- 13 ~~MA~~Lj, Cod.XX/42, str.123; Reg.I, ~~XXXX~~ II A/4 št.5335/40; Cod.III/93, fol.136; Zakon o obrtih, Ljubljana 1931, str.56.
- 14 Trgovski list 28.maja 1936, št.61.
- 15 ~~MA~~Lj, Reg.I - II A/11, ^{1932-1943,} verski prestopi.
- 16 ~~MA~~Lj, Reg.I-II A/11, št.61.975/40; Zakon o osebnih imenih, Uradni list 1929, str.221 sl.
- 17 ~~MA~~Lj, Reg.I-II A/11, št.36.467/43.
- 18 Uredba o ukrepih, ki se nanašajo na žide glede izvrševanja obr-
tov s predmeti ljudske prehrane, Službeni list banske uprave 1940, str.862.
- 19 ~~MA~~Lj, Reg.I-I, št.67.097/40; vložni zapisnik 1940, št.70.889, 70.890,
70.891, 74.673, 74.674, 74.675.
- 20 Uredba o vpisovanju oseb židovskega rodu za učence univerz, viš-
sokih šol z veljavo univerze, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih
strokovnih šol, Službeni list banske uprave 1940, str.862 sl.
- 21 Zdenko Löwenthal, Zločini fašističких okupatorja i njihovih poma-
gača protiv Jevreja u Jugoslaviiji, Beograd 1952, str.115, navaja, da tik
pred napadom Nemčije na Jugoslavijo na ozemlju Slovenije, izvzemši Prek-
murje, ni ostalo več kot 30-40 oseb. To število je prenizko; toliko Židov
je bilo tedaj samo v Ljubljani.
- 22 ~~MA~~Lj, Reg.I, III-št.60.331, 61.522, 61.523, 61.524/1941. *fasc 2372 fol. 31*
- 23 ~~MA~~Lj, Reg.I, II A/11, 1941 in 1942.
- 24 ~~MA~~Lj, Reg.I, II B št.30.261/1942.

V. ODNOSI SLOVENCEV DO ŽIDOV IN ŽIDOVSTVA TER ANTISEMITIZEM

- 1 Valvasor XI, str. 710 sl., XV, str. 319.
- 2 Scherer, Juden, str. 174 sl.
- 3 GZL IV/67, 1515, januar 1, Innsbruck.
- 4 AS, Reprezentanca in kom^ora, Publ. Polit. Lit. J Num. 2 Volum. 2.
- 5 Valvasor XV, str. 309.
- 6 AS, Commerzien-Commission Lit. K Num. 1.
- 7 J. Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888, str. 154 in 251.
- 8 Apih, n. o. m. str. 249, 251; J. A. Helfert, Geschichte Oesterreichs vom
Ausgange des Wiener October-Aufstandes 1848, IV. Der ungarische Winter-
Feldzug und die octroyrte Verfassung, Zweiter Theil, Prag, Leipzig 1886,
str. 104 sl.
- 9 Slovenija 1848, št. 2, str. 5; Celske Novine 1848, št. 20, str. 78.
- 10 Slovenija 1848, št. 25, str. 98; M. Britovšek, Anton Fuster in revolu-
cija 1848 v Avstriji, Maribor 1970, str. 198. Dopisnik "Slovenije" je opo-
zarjal na osvoboditev Židov in ne le na odpravo židovskega davka.
- 11 Slovenija 1848, št. 30, str. 117.
- 12 Slovenija 1849, št. 18, str. 71.
- 13 ZALj, Reg. I fasc. 2020, fol. 140-176.
- 14 AS, Polizei-Direction 1860, št. 310.
- 15 Jüdisches Lexicon I, 347 sl.
- 16 ZALj, Reg. II fasc. 19, III/2, št. 133/1889.
- 17 Dimitz, Juden in Krain.
- 18 S. Jenko, Zbrano delo, Druga knjiga, Ljubljana 1965, str. 32 in 235.
- 19 Slovenski narod 1884, št. 175 in 179, Domače stvari.
- 20 Slovenski narod 1897, št. 112, Varujmo se Židov; ZALj, Cod. III/54,
fol. 55.
- 21 Slovenski narod 1905, št. 167 in 185.
- 22 ZALj, Cod. III/60-1902, fol. 279; Cod. III/64-1906, fol. 288.
- 23 J. Vošnjak, Socijalni problem in kmetški stan, Letopis Matice Slo-

venske za leto 1885, Ljubljana 1885, str. 6 sl.

²⁴ J. Apih, Židovstvo, Letopis Matice Slovenske za leto 1886, Ljubljana 1886, str. 5 sl.

²⁵ Apih, Židovstvo, str. 17-50.

²⁶ Apih, Židovstvo, str. 58-61.

²⁷ F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 6 sl., 26; J. Vošnjak, Spomini, Drugi zvezek, Ljubljana 1906, str. 212; I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, Druga knjiga, Ljubljana 1956, str. 48; Tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 57, 473 sl.; J. Ev. Krek, Izbrani spisi, uredil I. Dolenc, II. zvezek, 1. snopič, Prevalje 1927, str. 30.

²⁸ Rimski katolik I/1888/89, A. Mahnič, Rimski papež in prostost, str. 98 sl.; Židovstvo in framonstvo, str. 205 sl.

²⁹ A. Mahnič, Cerkev in politika, Rimski katolik VIII/1896, str. 334 sl., 340.

³⁰ J. Debevec, Liberalizem ali večni Žid (žalostna igra v petih dejanjih), Katoliški obzornik I/1897, str. 78 sl., 167 sl., 277 sl., 373 sl.

³¹ A. Ušeničnik, Kam plovemo, Katoliški obzornik I/1897, str. 312.

³² Slovenec 1895, št. 220 in 223.

³³ Slovenec 1895, npr. št. 170, 174, 177, 182, 206.

³⁴ Slovenec 1894, št. 73 in 74.

³⁵ Krek, n. o. m. str. 30 sl.; R. Jurčec, Krek, Ljubljana 1935, str. 113 sl.

³⁶ J. Sovrán (J. Ev. Krek), Črne bukve kmečkega stanu, Slovenec 1895, št. 161 sl.

³⁷ J. Ev. Krek, Izbrani spisi, III. zvezek, Socializem (iz l. 1901), Druga, nespremenjena izdaja, Ljubljana 1925, str. 338, 347 sl., 515.

³⁸ Krek, Izbrani spisi II. zv. 1. snopič, str. 15 in 79; A. Slodnjak, Zgodovina slovenskega slovstva III, Realizem II, Ljubljana 1961, str. 300 sl.

³⁹ I. Cankar, Krčmar Elija, Zbrani spisi XV, Ljubljana 1933, str. 76; J. Mahnič, Zgodovina ~~sklaskih~~ slovenskega slovstva V, Obdobje moderne,

Ljubljana 1964, str. 85. - Več primerov antisemitizma slovenskih pesnikov in pisateljev navaja Igor Grdina, Podoba Žida v slovenski literaturi, ~~Ljubljana 1964, str. 85.~~ Kronika 37/1989, str. 267 sl.

- 40 J. Vošnjak, Spomini, Prvi zvezek, Ljubljana 1905, str. 47.
- 41 Apih, Židovstvo, str. 17.
- 42 Zborovanje zaupnikov VLS, Slovenec 1919, št. 13.
- 43 Nepotrebne neprilike, Slovenec 1919, št. 31.
- 44 Dr. F. Borovski, Aprovizacija in valuta, najresnejši sedanji problemi, Slovenski narod 1919, št. 67.
- 45 I. Tavčar, Nekaj pripomb, Slovenski narod 1919, št. 74.
- 46 Slovenski narod 1919, št. 157.
- 47 Doseljevanje Židov v Jugoslavijo, Slovenec 1919, št. 115.
- 48 V obrambo nacionalnega gospodarstva, Slovenski narod 1919, št. 165.
- 49 Dr. L. R. Židovstvo, Slovenec 1919, št. 124.
- 50 Milijoni na potovanju, Slovenec 1919, št. 162.
- 51 Jugoslavija 1919, št. 93 in 123.
- 52 L. Šik, Slovenci i Židovi, Zagreb 1919.
- 53 Slovenci in Židje, Slovenec 1919, št. 187.
- 54 Židovska nevarnost, Slovenec 1919, št. 190.
- 55 Jan Zbiral (Fran Govekar), Judje v Ljubljani, Slovenski narod 1927, št. 137 in 143.
- 56 Slovenec 1928, št. 205, str. 9.
- 57 Ž. Janežič, Judovstvo in antisemitizem, Čas, revija Leonove družbe, XXVIII/1933-34, str. 149 sl.
- 58 Janežič, n.o.m. str. 151.
- 59 Janežič, n.o.m. str. 152 sl.
- 60 Janežič, n.o.m. str. 154 sl.
- 61 Vl. Kostanjevec (Stane Kraševac), Nekaj o antisemitizmu, Književnost, mesečnik za umetnost in znanost, III/1935, str. 21 sl.
- 62 Kostanjevec (Kraševac), n.o.m. str. 27 in 30; Janežič, ~~xxxxx~~ je k Kraševčevemu članku napisal nekaj pripomb pod naslovom "Antisemitizem, slovenstvo, znanost, klerikalizem itd." v Času XXIX/1934, str. 323 sl.

63 F.T.(Franc Terseglov),Antisemitizem,Čas XXXII/1937-1938,
str.200 sl.

64 F.T.,Antisemitizem,n.b.m.str.202.

65 F.T.,Antisemitizem,n.o.m.str.203 sl.